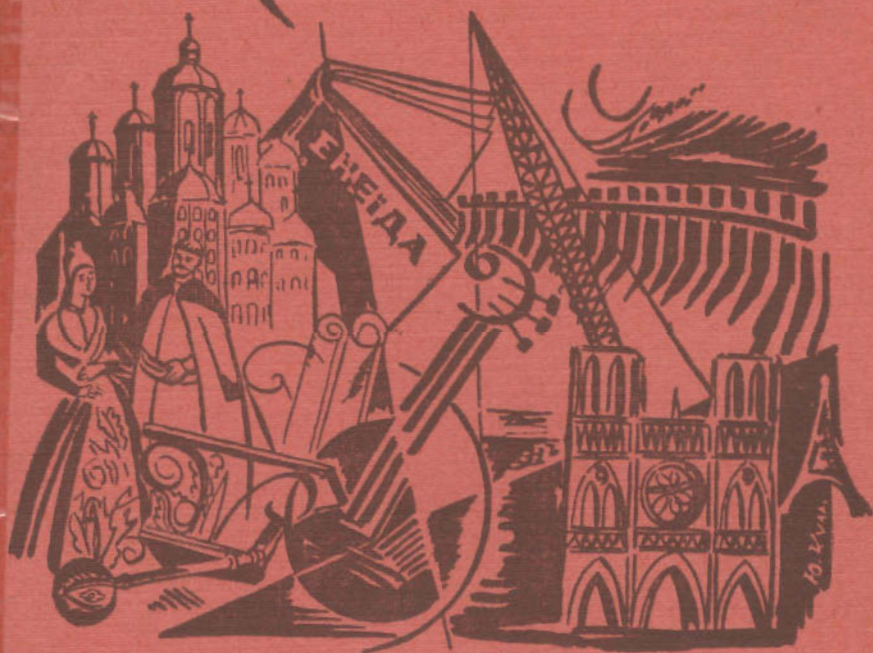

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО
і ФРАНЦУЗЬКЕ
КУЛЬТУРНЕ
ЖИТТЯ

ч: 8.

ПАРИЖ

1952.

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK.

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

З М І С Т :

Ілько Борщак: Україна в Парижі. Вулиця «Святих Отців» (597). — Юрій Шерех: Українські мовознавці. П. Всеволод Ганцов (600). — Б. Крупницький: «Нація» в козацькій Україні XVIII віку (605). — П. Ковалів: До раних історичних джерел у формуванні лексичного фонду української літературної мови (609). — Л. О-ч: Між Заходом і Сходом (611). — Справа Карпатської України на Міровій Конференції 1919 р. (616). — М. Глобенко: Київська спадщина. II. До питань вивчення барокової доби на Україні (619). — К-У. Фальк: До назв Дніпровських пороїв у Костянтина Багрянородного (627). — Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі (633). — Три річні української історіографії (634). — Д. Оляничин: Чи то справді «тризуб» український герб (635). — Ілько Борщак: Жан Монгайяр, пропагандист Наполеона, про «Російське питання» (1805-1812) (640). — Н. Полонська-Василенко: Остання п'єса Л. М. Старицької-Черняхівської (645). — 24 жовтня — день апостола Пилипа (648). — Великий співець свободи (до 150-ліття народження Віктора Гюго) (650). — Документи: О. Оглоблін: 3 невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905) (658). — С. Бачинський: Лист Ганни Барвінок до «Української Громади в Парижі» (676). — Забуті сторінки: М. Костомаров: Хто винен у польщенні Русі? (678). — Про згаслих: Іван Зілинський (679); Василь Кричевський і Василь Горленко (682); Посмертний том творів П. Б. Струве (683). — Походження Достоєвського (687). — Науково-Культурна Хроніка: Сімдесятліття Владика Іларіона (688); Ювілей А. І. Яковлева (689); Календар українознавства за 1952 рік (692); Пошпальгах українських газет (693). — Наші відгуки (695). — Огляд і рецензії (698). — Україніка (700*). — Надіслане до редакції (700*).

S O M M A I R E :

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. La rue des Saints Pères (597). — Jurij Cherekh: Les linguistes ukrainiens. II. Vsevolod Hantsov (600). — B. Kroupnyckyj: La «nation» dans l'Ukraine des Cosaques du XVIIIe siècle (605). — P. Kovaliv: Les premières sources historiques dans la formation du lexique de la langue littéraire ukrainienne (609). — L. O-tche: L'Ukraine entre l'Occident et l'Orient (611). — Le problème de l'Ukraine Carpathique pendant la conférence de la paix 1919 (616). — M. Hlobenko: Les études sur l'époque baroque en Ukraine (619). — K.-U. Falk: Les noms des cataractes du Dniepr chez Constantin Porphyrogénète (627). — Marko Voytchok et ses amis de Paris (633). — Trois anniversaires dans l'historiographie ukrainienne (634). — D. Oljantchin: Le symbole du signe sur le revers des monnaies de Vladimir le Grand et de ses descendants (635). — E. Borschak: Jean de Montgaillard et son ouvrage sur le «Problème russe» (640). — N. Polonska-Vasylenko: La dernière pièce de L. Starycka-Tcherniachivska (645). — 24 Octobre — jour de la Saint Philippe (648). Le 150e anniversaire de la naissance de Victor Hugo (650). Documents: O. Ohloblyn: Lettres inédites de Vasyli Horlenko à Nicolas Storojenko (1893-1905) (658); E. Bachtynskyj: Lettre d'Anne Barvinok, adressée au «Cercle des Ukrainiens à Paris» (676); Pages oubliées: N. Kostomarov: La polonisation de la Ruthénie (678). — Nécrologie: Ivan Zilynskyj (679); V. Krytchevskyj et V. Horlenko (682); Oeuvre posthume de P. B. Struve (683). — L'origine de Dostoïevsky (687). — Chronique: Les soixante-dix ans du métropolitain Hilarion (688); Le 80e anniversaire de la naissance de A. I. Iakovliv (689). — Nos échos (695). — Comptes rendus et analyses (698). — Ukraïnica (700*). — Livres reçus (700*).

Редагування цього збірника закінчено 31 грудня.

« У К Р А І Н А »

Українознавчі збірники за редакцією І. Борщака, з участю видатних українських науковців. Виходить двічі на рік.

Передплата на 1953 рік з пересилкою — 500 фр.

Ціна окремого збірника: у Франції — 275 франків; у Бельгії — 40 франків; у Німеччині — 3 марки; в Англії — 5 шилінгів; у ЗДА — 80 центів.

Прислання збірника «України» в ЗДА: Mykola Hnatyshak, 140, E. Main str., Amsterdam, N. Y. U. S. A.

Розші вислати на адресу адміністрації «України»:
186, Bd. Saint-Germain, Paris (VI).

Використовувати матеріали з «України» дозволяється, але з зазначенням джерела.

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1952.

ЗБІРНИК ВОСЬМИЙ.

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

Латинський квартал

VIII

Вулиця «Святих Отців». — «Шпиталь Милосердя». — Симон Петлюра. — Церква св. Володимира Великого.

Якщо, вийшовши з будинку Державної Школи живих Східних Мов, про яку ми розповідали в минулому числі, йти вулицею «Святих Отців» у напрямку бульвару Сен-Жермен, сьогоднішнього осередку «екзистенціалістів», то, вже пройшовши кількадесят метрів, українець мусить зупинитися перед незграбною новобудовою — величезним будинком Медичного факультету Паризького університету. Присрасні суперечки точилися перед останньою війною у паризькій пресі з приводу цієї недоладної озії, що своїм «ультрамодерним» виглядом псуватиме цей куточок старовинного Парижу. Але життя, видно, сильніше від людських естетичних смаків. Прихильникам старовини лише вдалося вибороти кілька поверхів, і, трохи знижений, цей будинок таки завершується.

До 1936 року на його місці стояв «Шпиталь Милосердя» (L'hôpital de la Charité), що проіснував тут цілих триста тридцять років. Його заснували на бажання королеви Марії Медічі, дружини короля Анрі IV, запрошені з далекої Фльоренції ченці чину «Святого Йвана від Бога» («Saint-Jean-de-Dieu»), що свого часу зажили собі слави як аптекарі й хірурги.

Вельми цікава й багата історія цього шпиталю, де працювали такі славні лікарі, як Жан Корвізар (1755-1821), Рене Ляенек (1781-1826), де читав свої лекції великий Люї Пастер (1822-1895)... Але не згадка про них зупиняє тут українця. Цей шпиталь увійшов також назавжди до новітньої історії України. 25 травня 1926 року сюди привезли на смерть пораненого Симона Петлюру, що за кілька годин тут помер. Ось так колишній осідок фльорентійських ченців у столиці Франції відтепер є зв'язаний з історією України, що до неї безмеречно належить і колишній Головний Отаман...

Побіч будинку Медичного факультету, при цій самій вулиці «Святих Отців» (51, rue des Saints Pères), стоїть старовинна будівля, що також увійшла до української історії. Тут тепер міститься відома в Україні

світі церква св. Володимира Великого для католиків українців. Щонеділі, а особливо в дні великих свят, вулиця «Святих Отців» і навіть бульвар Сен-Жермен повні українців, бо церква не може вмістити всіх вірних...

За давніх-давен на місці цього храму стояла маленька капличка св. Петра, що була призначена для духовної обслуги челяді й підлеглих абатства Сен-Жермен-де-Пре. 1613 року цю капличку розвалили, а замість неї зразу ж почали будувати церкву св. Івана Хрестителя, що її фундаторкою була та сама невтомна добродійниця Марія Медічі. Це будівництво тривало сім років, і 11 липня 1620 року церкву було відкрито й посвячено.

За якихсь сто років, королівський архітект Робер де Кот (Cotte) запроєктував для церкви новий портал. Цей проєкт, — 1732 року, вже по смерті його автора, з деякими змінами, було виконано. Та надійшли бурхливі часи Революції — і цю церкву спочатку було перетворено на «Храм Розуму», а потім занедбано. Трохи згодом, архітект «Громадської опіки» (Assistance publique) Клявро одержав завдання переробити церкву для практичних потреб — в ній мали побудувати амфітеатр і клінічні залі. Виконуючи одержане завдання, архітект зробив усе, щоб тільки ця будівля нічим не нагадувала колишнього «Божого дому». Насамперед він цілком перебудував знадвору портал, надавши йому «світського» вигляду. В середині усунув бічні каплиці й нуто церкви поділив на три частини, підперши новозбудовані два поверхи романськими колонами. У такому вигляді ця будівля збереглася до наших днів.

1802 року тут містилася клініка відомого Жана Корвізара, улюбленого лікаря Наполеона. 1857 року ця клініка дісталася Медичній Академії, що пристосувала її, як залю на доповіді, а іноді тут провадилися іспити студентів лікарів, що бажать стати «Interne des hôpitaux», тобто асистентами в шпиталях...

Церква св. Володимира Великого, це вже зовсім новітня «Україна в Парижі», бо ця історична будівля дісталася українцям лише 1943 року. Тому не буду зупинятися на ній, хоч міг би оповісти чимало і про цю церкву і про її причт. Проте не можу не оповісти тут одного спогаду.

9 травня 1943 року, в день св. Жанин д'Арк, відбулося посвячення церкви та іконостасу*).

Церква була наповнена по береги. Майже всі українці Парижу прибули на це релігійне свято, було також чимало й французів, поміж ними мої приятелі: Болъ, професор болгарської мови і літератури в Державній Школі Східних мов від 1929 року, автор наукової болгарської граматики для французів, що тепер живе на емеритурі, біля Бордо; Жорж Фрельон, тоді завідувач у Міністерстві освіти середньої жіночої освіти, а тепер віше-директор департаменту технічної освіти; пані Марія Шерер, французька славістка, відома українцям своєю студією про «Українські Думи» (1947).

Урочисту Службу правили того дня о. мірат Я. Перрідон, тоді настоятель церкви, та о. Іван Леськович, тепер кашдлер Генерального Вікаріату в Мюнхені. З ними співслужило ще чотири священики, чужинці, серед них колишній настоятель Папської Семінарії в Дубні о. Де Режіс.

Присутній на святі високий гість, єпископ для чужинців, Монсеньєр Шалпаль, — нащадок відомого хеміка Жана Шалпалья (1756-1832), що

*) Вард для історії зазначити, що проєкт іконостасу для церкви св. Володимира Великого в Парижі зробив артист-майяр Олександр Савченко-Більський, православний, а побудувати допоміг власними коштами теж православний — інж. Симон Созонів.

був за міністра внутрішніх справ за часів Наполеона, Першого Консула, — прочитав спочатку телеграму від Святішого Отця, в якій Його Святість передав усім вірним і приявним своє апостольське благословення; а після цього виголосив до зібраних зворушливе слово. Відважно — а були то часи німецької окупації — цей високий духовний достойник говорив про лихоліття, що знову спіткало Україну, та про справжнє поведження тітлерівців на Україні, про що доходили до Парижу страхітливі вістки.

Був то останній виступ того високодостойного Єпископа, що йому в значній мірі завдячують українці, коли посідають сьогодні будівлю церкви св. Володимира Великого в Парижі. Незабаром бо єпископ Шапталь покинув цей світ, але в історії франко-українських зносин він залишив назавжди своє ім'я...

Відзначимо також для історії, що о. Яків Перрідон мав тоді намір видати французьку брошуру про свято 9 травня 1943 року. Але за господарів Парижу були на той час гітлерівські займанці, або, точніше, гестапісти, що з них ніхто не був запрошений на свято. Отже, гестапо просто заборонило друк такої брошури. Таким чином не з'явилася ані ціла брошура, ані моя стаття про першу українську католицьку церкву в Парижі. Лише геть пізніше, 1950 року, ця стаття, під заголовком «Une église catholique ukrainienne à Paris il y a un siècle», з'явилася в славних «Записках Чина св. Василя Великого», що їх тоді провадив незабутній о. Йосафат Іван Скрутень (див. «Україна» ч. 6, стор. 473-475), а тепер із завзяттям провадить о. Атанасій Великий...

Раніше ніж залишити цю церковну будівлю, нагадаємо тим українцям, що, маючи справи в канцелярії Генерального Вікаріату, переходять маленький садок при ній (Square de la Charité), з боку бульвару Сен-Жермен (186, Bd. Saint Germain), що цей садок знаходиться на місці кладовища для померлих на джуму, яке тут існувало від половини XIII віку, а на короткий час, від 1598 р. до 1604 р., було віддане протестантам (це було перше в Парижі кладовище для протестантів). 1604 року це кладовище знову перейшло до католиків і проіснувало тут аж до 1752 року, коли його перенесли на місце теперішнього № 30 при вулиці «Святих Отців», де воно й було до 1785 року як кладовище для померлих у «Шпиталі Милосердя».

Між іншим, коли нещодавно вздовж цього садка провадили направу рур, то можна було бачити, як робітники, копаючи землю, разом з нею викидали на поверхню у великій кількості й людські кістки. Отже, загальнопоширений вираз, що його ми вживаємо, коли ховаємо когось: «відпроваджувати на вічний спочинок» — не завжди відповідає правді.

У садку, праворуч, стоїть скромний пам'ятник славному французькому лікареві Рене Ляєнекові, що був у «Шпиталі Милосердя» за професора клініки внутрішніх недуг. За своє недовге життя він значно прислужився медицині, зробивши чимало цінних винаходів. Це він винайшов «стетоскоп», пристрій, що з його допомогою лікар вислуховує хворих.

Колись у цьому садку стояв водоприск з латинським написом французького поета Жана де Сантеля (Santeul) (1630-1697), що в українській мові мав би звучати:

«Ця вода, що тут радо струмить задля нещасних усіх,
Закликає: „Хай з серця твого так струмить щедрість для них!“»

Українські мовознавці

II. — ВСЕВОЛОД ГАНЦОВ (1892 — ?)

Один з високих осейтів короткого періоду активної творчої праці в царині української культури в двадцятих роках нашого сторіччя — Академічний словник української мови. Всеволод Михайлович Ганцов був запрошений до Комісії складання словника живої української мови ухвалою засідання Історично-філологічного відділу Української Академії Наук з 20 злотого 1919 р.¹⁾ одночасно з Г. Голоскевичем і слідом за А. Ніковським і М. Грінченко. В Комісії він був наймолодший. Ніковському було 33 роки, Грінченко 55, Голоскевичеві 34. Ганцову було тоді 26 років (він народився 25 листопада 1892 р.). Не зважаючи на це, він незабаром — з 26 травня 1920 р., після виїзду Ніковського за кордон, став керівником Комісії²⁾. Позначилося дут, очевидно, не тільки те, що він був дуже енергійний, а і те, що він був єдиний в Комісії, хто мав досконалу закінчену освіту й кваліфікацію з слов'янської філології, що в її діяльці він систематично працював.

Відтоді аж до самого зникнення Ганцова з наукової й громадської праці в зв'язку з його арештом у справі «Спілки Визволення України» (1929?), він був за формального керівника і фактичного *spiritus movens* Академічного словника. Вже цього самого факту, що Ганцов віддав десяток років свого життя праці над Академічним словником і надав цьому дещо не перевершеному виданню «свого духа печать», досить для того, щоб записати ім'я Ганцова золотими літерами на таблиці визначних діячів української культури. Не можна бо перецінити роллю нормативного словника широкого обсягу в закріпленні кожної літературної мови. Такий словник — це рамки літературної мови даного часу і старт її дальшого розвитку.

Але Ганцов не обмежився на праці над Академічним словником. Він спромігся також сказати своє вирішальне слово в українській діалектології і в складному питанні генези української мови, дарма що опрацюванню цих проблем він зміг через особисті обставини присвятити ледве яких 5 років. Ганцов не написав грубих томів, кількість його праць теж незвична, але його голос, коли український вчений його забирає, звучав упевнено і обґрунтовано. Цей голос мусив бути визнаний і на Україні — навіть такими старшими його колегами, як згаданий І. Зілинський³⁾ — і поза Україною, де Ганцов здобув собі авторитет своїми виступами в німецькій науковій пресі і своїми подорожами.

Ось список праць В. Ганцова у хронологічному порядку їх появи з друку, — далі я цитуватиму їх за номерами в цьому списку:

*1. Українська мова, Календар Благодійного Товариства за 1917 р. Київ, стор. 115-119⁴⁾.

*2. Рецензія на «Основи науки про мову українську». Іл. Свенціцького. «Вільна українська школа» 1918-19 шкільний рік, ч. 3, стор. 189-194.

*3. Рецензія на «Курс українського язика» І. Огієнка. «Книгарь», ч. 21 (Травень 1919, стор. 1400-1406).

4. Характеристика польських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. «Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН», II-III. Київ, 1923, стор. 116-144.

*5. Діалектологічна класифікація українських говорів. Теж там, IV. Київ, 1924, стор. 80-144, і окрема відбитка.

1) «Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН», II-III, 1923, стор. 123.

2) Теж там, IV, 1924, стор. 365.

3) Пор. I. Ziłyński. Współczesny stan ukraińskiej dialektologii. «Lud Słowiański» I, 1929/30, стор. A299.

4) Зірочкою позначаю праці, що не були мені доступні під час писання цієї статті.

6. Рецензія на «Коротка історія української мови» П. О. Бузука. Теж там, V. Київ, 1925, стор. 252-267.
7. Рецензія на «Очерки истории русского языка» Н. Дурново. «Україна» 1925, ч. 1-2, стор. 185-190.
8. Чергові завдання української діалектології. «Записки Етнографічного Товариства», I. Київ, 1925, стор. 37-41.
9. Проблеми нашої літературної мови. «Життя й Революція», Київ, 1925, 10, стор. 61-65 і ч. 12, стор. 111.
10. Пленум Правовисної комісії в Харкові. «Україна», 1925, ч. 6, стор. 173-175.
11. Розділ «Правопис незмінної частини слова» в книзі «Український правопис. Проект». Харків, 1926.
12. Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten. «Zeitschrift für slavische Philologie». II, 1925, стор. 213-235, III, 1926, стор. 202-217.
13. До історії звуків в українській мові. I. Укр. «зйїти», «підіймати», «розірвати». «Записки Історично-філологічного Відділу УАН, кн. VII-VIII. Київ, 1926, стор. 74-85.
14. Рецензія «Новий славістичний орган («Zeitschrift für slavische Philologie»), Теж там, стор. 553-557.
15. Особенности языка Радзивиловского (Кенигсбергского) списка летописи — «Известия Отделения Русского языка и словесности Академии Наук СССР, XXXII. Ленинград, 1927, стор. 177-242, і окрема відбитка.
16. Діалектні межі на Чернігівщині. Збірник «Чернігів і Північне Лівобережжя» під ред. М. Грушевського. Київ, 1928, стор. 262-280.

Вгляд у цей список дає змогу зробити деякі цікаві спостереження. Якщо виключити з розгляду (10) і (14) як чисто інформативні нотатки, а (11) як працю, спричинену участю Ганцова в роботі Правовисної комісії, то решта праць виразно поділяється на 2 групи. Більшу групу становитимуть праці з історичної діалектології, де Ганцов уважно вивчаючи особливості сучасних говірок, застосовує зразу ж такі здобутий матеріал і висновки до історії української мови, зокрема до питання її генези (4, 5, 8, 12, 13, 16) або переглядає висунені іншими історичні концепції знову ж таки в світлі даних діалектології (2, 3, 6, 7). Ця група є основний масив праць Ганцова: тут були зосереджені його наукові інтереси. Друга група праць нечисленна. Вона охоплює виступи на теми літературної мови й шляхів її розвитку (1, 9). Статті цієї групи не мають суто наукового характеру, вони стосуються ділянки, де мовознавство межує з практичною політикою, а учений виступає безпосередньо як громадянин. Якогось нового слова, правда, Ганцов тут не сказав, але ці його виступи мають загально-історичний інтерес. Нарешті зовсім остеронь стоїть (15), єдиний у Ганцова монографічний опис давньої пам'ятки, до того ж білоруської. Але це в суті речі була його учнівська праця, — дипломна робота на тему, що її запропонував учитель молодого Ганцова академік А. Шахматов, — що через тогочасне лихоліття чекала на друк коло 10 років (її написано ще 1916 р.).

На виборі наукових тем і проблематики позначились в Ганцова біографічні моменти. Його дитинство й почати молодість були зв'язані з Чернігівщиною. Він народився в Чернігові і вчився спершу в чернігівській гімназії. Після перебування в Києві, де він учився в Колегії Павла Галагана, і в Петербурзі, де він студіював в університеті під керівництвом Шахматова, Л. Щерби і Я. Водуна де Куртене, Ганцов на перші відомості про національно-революційний рух на Україні повертається до Чернігівщини, де викладає вчителям українську мову й літературу спершу в Козельці, а потім — після короткого перебування з такими ж викладами в Херсоні, — в Ніжені. Мабуть, у цей час Ганцов вступив до партії Українських Соціалістів-федералістів⁵⁾. Ці роки, разом з молодечими враженнями, дають йому глибоке знання говірок південної Чернігівщини, і майже всі його праці матимуть за вихідний пункт саме ці говірки.

⁵⁾ Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу, I. стор. 6. Київ, 1931. За змогу користатися цим виданням я дуже вдячний проф. І. Борщаківі й п. С. Янів.

Від 1 листопада 1918 р. Ганцова призначають до молодшої катедри української мови в Київському університеті (це була доба Гетьманату), а далі, як ми вже бачили, майже від самого заснування УАН Ганцов свою діяльність і життя зв'язує з цією інституцією.

Впадає в очі та обставина, що всі праці Ганцова в царині української історичної діалектології фактично зосереджено в кількох роках — 1922-1926. Після цих років його наукові виступи фактично припиняються. Тільки праця (16) з'явилася пізніше, але не знати, коли саме її написано. Від 1926 року Ганцов замовкає. Що було причиною цього мовчання — переобтяження працею над словником, чи обставини особистого життя, чи може усвідомлення безперспективності культурної праці в радянських умовах, що проявилася його участю в СВУ, — якраз від жовтня 1926 р. — щоб дати відповідь на ці питання, покищо шема фактичних даних. 1927-28 р. Ганцов їде в наукове відрядження за кордон. Наукову працю в Берліні, Гамбурзі, Парижі, Празі й Варшаві, Ганцов поєднує з політичним завданням — з доручення СВУ він зустрічається з політичними діячами української еміграції — Д. Дорошенком, В. Прокоповичем, О. Лотоцьким, О. Шульгиним, Л. Чикаленком⁶⁾.

На процесі СВУ Ганцов поведився з гідністю. Заклиди обвинувачення він визнав лише частково. Його засудили на 8 років ув'язнення⁷⁾, що їх, за чутками, відбував у ярославському політизоляторі. Після того відомості про нього припиняються.

* * *

Вихідною точкою наукових праць Ганцова з історичної діалектології було, як ми вже ствердили, його знання говірок південної Чернігівщини, передусім колишнього Козелецького повіту. Там він зібрав багатий матеріал, зібрав його особисто і не за коротких відвідин, а за час багаторічних спостережень. Але Ганцов особисто досліджував також говірки колишніх Чернігівського, Сосницького, Остерського та Ніженського повітів на Чернігівщині, колишнього Переяславського на Полтавщині, а від надійних осіб зібрав відомості про говірки Борзенського повіту на Чернігівщині, Кролевецького й Путивльського на Курщині, Золотоніського на Полтавщині й Київського.

Північноукраїнські т. зв. дифтонги (краще називати їх поліфтонгами) були, щоправда, виявлені ще перед Ганцовим і було зроблено багато часткових спостережень щодо їх справжньої природи — головню тут треба підкреслити праці Михальчука і Розвадовського — але тільки Ганцов, поєднавши їхні міркування з власними спостереженнями, дав докладну характеристику цих звуків, а найголовніше — показав їх роль в системі північноукраїнських говірок і в їх історичному розвитку. Його головні твердження полягали в тому, що ці звуки не є справжні дифтонги, бо це судіальні й нешодільні фонемні, що в своїй артикуляції поступово пересковують від початкового звука до кінцевого, будучи довгістю й сприйманням нормальним голосним. Вага полюсів такого звука може змінитися навіть у мові тієї самої особи, але завжди це звуки одного ряду. Звуки ці бувають як правило тільки під наголосом, при чому експіраторна енергія падає на весь звук, меншаючи на кінець його (отже, наголос має спадний характер — спостереження, що його потім широко використала О. Курило).

Спірнішою видається нам у Ганцова характеристика історичного розвитку

⁶⁾ Теж там, стор. 176, 331.

Між іншим, проф. О. Шульгин, що його ми про це запитали, відповів нам, що він особисто ніколи з Ганцовим на еміграції не зустрічався. Редакція

⁷⁾ К. Туркало. Сорок п'ять. Спогади з судового процесу СВУ. «Нові Дні», ч. 34, стор. 30. Торонто, 1952.

них поліфтонгів. Ганцов слушно відкинув традиційний погляд про розвиток типу $\widehat{yo} > \widehat{ye} > \widehat{yi} > \widehat{y\ddot{i}} > i$, бо це означало б пересунення основної сили наголосу на кінець поліфтонга, себто зміну спадного наголосу на висхідний, чого ніде не засвідчено в чисто українських говірках. Але його власна схема розвитку поліфтонгів, що він її подав у (4), ледве чи може витримати критику і фактично в своїх дальших працях Ганцов її сам заперечив, хоч і не запропонував іншої. До хибності його схеми в (4) спривчивилося, можна думати, чисто апріорне твердження, ніби “цей процес в дифтонгізованих *o*, *e*, сливе на всьому просторі української мовної території в основному своїм напрямку був єдиний” (4,133) і що відмінність сучасних рефлексів — *i* (або інші монофтонги) в південних говірках, поліфтонги в північних — це “не два шляхи процесу, а дві стадії того ж самого процесу” (4,137).

Якщо брати рефлекс *o* в нових закритих складах, то Ганцов для всіх українських говірок приймає за вихідну стадію $\bar{o} > \widehat{y\ddot{o}}$, звідки потім в одних говірках *y*, а в інших у висліді пересунення артикуляції вперед $\widehat{y\ddot{o}} > \widehat{y\ddot{e}} > \widehat{y\ddot{i}}$, а з цього останнього знов або в висліді монофтонгізації *u*, або в висліді дальшого пересунення артикуляції вперед $\widehat{y\ddot{i}} > i$ (4,133). Привичново нове тут у Ганцова — бажання всі наявні тепер рефлексивні вивести з першої частини поліфтонга.

Тим часом факти, що їх установив сам Ганцов, підривали цю концепцію генетичної єдності українських говірок, і дослідник змушений був уже у цій статті зробити першу поступку, а саме — визнати, що в ненаголошених нових закритих складах розвиток *o*, *e* був відмінний у північних і південних говірках. Ганцов уважає, що в перших ці голосні в ненаголошених складах взагалі не змінялися. З цього випливає, що північні говірки давніше від південних утратили довготу голосних під наголосом (4,142).

У дійсності це спостереження клякло до радикальніших висновків у питанні генези української мови. І поступово Ганцов наважується почати робити ці висновки, — тільки він підбудовує їх ширшим матеріалом, зокрема історичним розвитком звуків *e*, *u*, вимовою ненаголошених *e*, *u*, *o* — і скрізь він бачить, що між південноукраїнськими і північноукраїнськими говірками є істотна різниця. Тоді, як у перших розвиток голосних ішов у засаді однаково в наголошених і ненаголошених складах, українська північ скрізь відрізняла наголошені склади від ненаголошених. І Ганцов доходить висновку, що “мав рацію Михальчук, припускавши лервісний поділ українського племені на дві групи — південнозахідню і північносхідню” і що ці групи “обидві дуже старі і з'єдналися тільки в пізніший історичний період” (12, III, 214, 215).

Тепер Ганцов каже, що розбіжність південно- і північноукраїнських говірок “сягає найдавнішої доби в мовному житті південної групи східнослов'янських племен” (5, 89), що між ними є “споконвічна відмінність”, яка до речі знаходить свою відповідність в антропологічній відмінності північного українця від південного (5, 131) і що ця відмінність найглибша, бо охоплює “квантитативно-акцентологічну систему”, яка визначає собою весь розвиток мови взагалі. З цих тез відкривалися справді революційні висновки для історії східнослов'янських мов, — і то щодо кількості первісних діалектичних груп і щодо самого розуміння напрямку їхнього історичного розвитку (не тільки процеси роз'єднання, а і з'єднання). І Ганцов різко критикує думку Бузука про те, що “єдиний спочатку правкраїнський наріз розділювався пізніше на кілька племен”, іронічно питаючи, звідки Бузук знає, “що був колинебудь єдиний правкраїнський народ” (5, 261). Ганцова вабила тема критики “теорії сильної праруської мови” взагалі, але особисті обставини не дали йому змоги опрацювати цю тему, і в побіжних заувагах, що їх він кинув з цього приводу, можна

навіть виявити деякі суперечності з самим собою, наприклад щодо генези білоруської мови (Пор. 4, 141 — 12, III, 216 і 16, 271).

Повертаючися знову до історії власне української мови, треба підкреслити, що Ганцов не тільки довів первісну двогруповість її, але й дуже переконливою аналізою пенаголошених голосних у перехідних говірках показав, що давніше північна група простягалася на південь майже до лінії Дубно — Житомир — Канів — Лубні, себто що північна група спершу не була вузькою смугою, як тепер, а майже дорівнювала південно-західнім говіркам територією (12, III, 213). Ганцов поставив також питання генези і інших українських говірок — зокрема південно-східніх, західньої частини північних, карпатських і південно-київських. Ці його погляди, за винятком останнього, були в головному прийняті пізнішими дослідниками.

Таким чином, вийшовши з спостережень над говірками південної Чернігівщини, зіставляючи зібраний там діалектний матеріал із записами й здобутками інших дослідників, Ганцов логічно перейшов до концепції генези українських говірок і української мови, а це привело його до питань історії української мови і генези східньослов'янських мов узагалі.

Хоч Ганцов був учень Шахматова, але в своїх кінцевих висновках він стоїть ближче до С. Смаль-Стоцького, ніж до свого вчителя, розходячися з Смаль-Стоцьким, власне, тільки в питанні розвитку *o*, *e* в нових закритих складах. Це останнє привело до виступу Ганцова проти Смаль-Стоцького: Ганцов обстоював теорію подовження цих *o*, *e* проти теорії їх звуження в Смаль-Стоцького (4, 140). Дуже різкі виступи Смаль-Стоцького, що закидав Ганцову неспроможність “вимотатися із зачарованого кружка теоретичних міркувань своїх попередників”, вважаючи, що “це вина школи, особливо школи Шахматова, з якої Ганцов вийшов”⁸), і що заперечував не тільки генетичні концепції Ганцова, а навіть наявність поліфтонгів в українських говірках⁹), в дійсності були фальшивою дискусією. Бо саме висновки Ганцова про двокореневість української мови давали змогу примирити погляди Смаль-Стоцького, застосувавши їх до південно-західньої групи говірок, і погляди Ганцова, що стосувалися до північної групи. Але Смаль-Стоцький не приймав двокореневості, а Ганцов не робив з неї всіх висновків, що логічно випливали, і таким чином згода не відбулася. Тим часом Ганцов, будучи учнем Шахматова і засвоївши багато добрих рис з цієї блискучої школи, був у висновках усе таки ближчий до Смаль-Стоцького, ніж це здавалося з першого погляду. До цього варт додати, що Ганцов не менше, ніж Шахматов, завдячував другому своєму вчителю — Щербі. Від Щербі йде в Ганцова застосування фонематичного принципу, при чому фонема сприймається переважно як психологічна категорія; від Щербі йде в Ганцова, мабуть, і скептичне ставлення до всяких реконструкцій прамов.

Сьогодні ясно видно, що в системі поглядів Ганцова лишилося без потреби, в силу інерції, зв'язаним із старими поглядами — воно мусить бути обрубане. Ясно видно й те, які сторони цієї визначної будови лишилися недобудовані — передусім перевірка її осягів на матеріалі пам'яток. Їх треба добудувати. Але не можна взяти під сумнів, що науку української історичної діалектології створив у своїх основах Ганцов. Від неї відкривається тепер широкий шлях до наświetленої по-новому, досконалішої історії української мови і історії слов'янських мов узагалі. Цей шлях Ганцову пройти не судилося, хоч він мав до цього всі дані.

Юрій Шерех

Грудень 1952.

⁸) Рецензія на (4), (5) — *Slavia* III, 1924/5, стор. 463, 467.

⁹) С. Смаль-Стоцький. Польські мішані говори і польські дифтонги, «*Slavia*», VI, 1927/28, стор. 28-39.

„Нація“ в козацькій Україні XVIII віку

У нашому, XX віці, поняття “нації” охоплює цілий нарід: еліту й народні маси. Тому то й державницька ідеологія є самозрозуміла. Державна нація, або нація-держава, це за наших часів є майже тотожні поняття.

Інакше було в XIX віці. Народництво тоді виходило з ідеології бездержавної нації. Нація, це був, гостро формулюючи, протестний нарід, народні маси без еліти. Іноді до останньої залічувалися тільки ті діячі, що виконували, мовляв, програму народньої маси. Зрештою, з українського погляду, тут була своя послідовність: коли українська дідична аристократія була або змосковлена, або спольщена, дійсно суттєвий складник народу нації був лише протестний нарід. Крім того, ця бездержавність народників була свого роду протестом проти чужої державности на українських землях. Небезпека такої ідеології полягала в тім, що легко було недоцінити ваги власної еліти (за народників це була так звана “інтелігенція”) і власної державности. І така недоцінка дійсно сталася. Українська революційна інтелігенція, що почувала себе за правдивого репрезентанта народу, надавала соціальному чинникові значно більшої ваги, ніж національно-державному.

Та інакше розуміли “націю” у XVIII віці. Тоді, як і в XX віці, “нація” включала в собі поняття державности. Для людини XVIII віку було зовсім природно вважати, що нація-нарід живе своїми державними формами, має свої державні права. Існування української автономної державности або свіжа пам'ять про неї (наприкінці століття) сильно впливали на національну ідеологію.

Але завжди треба пам'ятати, що XVIII вік був періодом станової державности і станового розуміння поняття “нації”. Коли для народників XIX віку “нація” була народом без еліти, то для державників XVIII віку “нація” була до певної міри еліта без народу. У практичному житті, щоправда, поняття “нації” було ширше ніж еліта, хоч і не всеохопне. Під цим оглядом аж до кінця козацько-гетьманської доби було чимало неясного.

Для національної ідеології XVIII віку, можливо, ніщо так не було важливе, як поняття “Вільної Нації”. За командну, так би мовити, ідею XVIII віку був “Переяславський договір” 1654 р., Magna Charta українського державно-конституційного життя, що мала залишитися навіки непорушна. Від Мазепи й Пилипа Орлика до “Історії Русів” існувала вже певна, досить вироблена національна ідеологія.

Українські патріоти XVIII віку виходили з природного й правового стану речей, що український нарід мав натуральне право на власне існування. Це піднесення прав “Вільної Нації”, це користування доказами не стільки практичного, як теоретичного характеру, свідчило про те, що українці ставилися до цілої справи принципіально. В “Правах і Свободах” Козацької України патріоти XVIII віку вбачали не тільки прийнятну для них форму суспільно-політичного життя, але й глибоку морально-правну категорію зобов'язання, що її не вільно було порушити.

Таке вшанування природного права нації-народу видно й у сентенціях Орлика, на початку XVIII віку, й у висловах “Історії Русів” на переломі XVIII—XIX віків. Пилип Орлик, опинившись в конфлікті з турками й не погоджуючись з їх вимогами, твердить на початку 1713 р. в меморіалі до Карла XII, що він не може прийняти турецьку протекцію, бо лише цілий український нарід має право рішати про свою долю: ані гетьман, ані підлегли йому військові не мають права в справах, що торкаються “державної незалежности всієї України” (“de publica universae Ucrainae integritate”) приймати турецьку протекцію “без згоди всіх, яко духовних, так і світських станів цілої України. Бо цілий український нарід («universus populus») може пізніше сказати: “не по-

винні ви були трактувати про нас без нас". (*Non debuistis tractare de nobis sine nobis*)¹⁾.

У петиції до цариці Катерини, що її зложили на поширеній Старшинській Раді в Глухові, у вересні 1763 р., нагадувалося про історичний факт союзу України з московським царем за Б. Хмельницького й доводилося, що гетьман "сіе добровольное подданство учинилъ по договорамъ". На кінці петиції стояло характерне речення, а саме, що сюди внесено найважливі "просьбы и нужды", що про їх задоволення "никто справедливѣе просить не можетъ, какъ вольный, но вольностями не пользующійся, вѣрный Малороссійскій народъ".

За "Історією Русів" український ("руський" в оригіналі) народ з найдавнішої давнини, був у своїй землі самодержавний і самостійний, під урядуванням своїх власних князів. Починаючи від Київського періоду, він виходить на політичну арену, як цілком сформована індивідуальність, з самозрозумілим правом на власне існування. І коли цей народ пізніш з'єднався з Литвою, то він зробив це "яко вольный и свободный, а отнюдь не завоеванный" народ. Так само, на основі рівних прав, прийшло, 1386 р., до з'єднання всіх трьох народів — польського, литовського й українського в польському королівстві. Пізніше з'єднання з Москвою, на основі "Переяславського договору" 1654 р., має такий самий характер вільної сполуки, з такими самими гарантіями у формі пактів і договорів, що їх уклали були свого часу українці з литовськими великими князями й польськими королями.

Право на свободу українського народу автор "Історії Русів" доводить також тим, що в своєму внутрішньому житті цей народ усе користувався правами власного реґіменту, власної самоуправи. Ця думка провадиться послідовно через цілий історичний розвиток українського народу.

На перший погляд здавалося, що в XVIII віці поняття "нації" було всеохопне. Пилип Орлик у згаданому меморіалі з 1713 р. твердив, що долю України може рішати тільки «*universus populus*», себто духовні й світські стани, за його ж власною інтерпретацією. У статейнім пункті (п. I) Данила Апостола (1728 р.) прохалося, "дабы Малороссійскаго народа всякаго званія люде судимы были по своимъ артикуламъ одъ своихъ людей". 1767 р. в наказах делегатам до Катерининської "Комісії нового уложенія" висовується одна думка, одне бажання: лишитися при тих правах і вольностях, що на них "Б. Хмельницькій со веѣмъ Малороссійской націи корпусомъ подъ державу Великороссійскую приступилъ".

Але все це було лише теорія. Практика виглядала не раз зовсім інакше. Іноді поняття "нації" поширювалося, іноді воно звужувалося.

Той самий Орлик був за автора так званої "Бендерської конституції" (1710 р.), а ця конституція значно відбігає від ідеї "цілого народу". Там знаходимо точки про козацький парламент, що мав складатися не тільки з генеральної старшини й полковників, але також "з каждого полку по единой значной и заслуженной особѣ". Таким чином, конституція 1710 р. не виходила за межі старшини, й проєктований парламент виглядав радше як поширена Старшинська Рада.

Навіть козацький стан не затримав своєї переваги в українській становій державі XVIII в. Повноправною бо була лише козацька старшина, що з неї повелі зформувалося українське шляхетство, яке й стояло на чолі держави. Інші стани, серед них і козацький, не завжди притягувалися до державних справ.

1) A. Jensen. Les Emigrants ukrainiens en Suède. Відбитка з ХСП тому ЗНТШ. Львів, стор. 22-23.

Шляхетська ідеологія поволі надавала свого змісту поняттю "нації". Хоча, загалом кажучи, це не було, як у Польщі, де "нація" складалася лише з самої шляхти, але й серед шляхетських кід Гетьманщини існувало чимало чинників, що поза своїм станом нікого й нічого іншого не визнавали.

Проте, тому що в боротьбі українського шляхетства за свою автономну державу брали участь і інші стани, старшина-шляхетство, принаймні її ліберальніші елементи, не могла не визнавати інтересів інших станів. Тому то в петиції, що була схвалена на поширеній Старшинській Раді, свого роду шляхетському соймові, 1763 р., вимагали підтвердження прав шляхетства, козацтва, духовенства, міщанства. В "Комісію нового уложенія" (1761 р.) ввійшли представники не тільки українського шляхетства, але й духовенства, козацтва й міщанства.

Але ані тут, ані там не бачимо селянства, цієї найширшої верстви, так би мовити, бази Козацької України. Селяни ані пасивно, ані активно не належали в XVIII в. до "нації". Українське шляхетство послідовно прагнуло до їх повного закріпачення. 1739 р. старшина, що засідала в Малоросійській Колегії, скористалася з наказу цариці Анни про заборону еміграції українських селян за кордон і від себе наказала, щоб не дозволяти селянських переходів навіть у середині країни. Цей безправний наказ скасувала цариця Єлисавета 1742 р., але старшина й далі продовжувала боротьбу проти вільних переходів селянства, що зважалися в шляхетських колах за найбільше "національне лихо". Такі протиселянські тенденції українського шляхетства особливо виявилися за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського. Численні шляхетські прохання твердили про заборону переходу селян. Гетьман Розумовський пішов нарешті на руку шляхетству, хоч ще й не дав згоди на остаточне закріпачення селян. Універсал 20 лютого 1760 р. наказував, щоб селяни, покидаючи свого пана, залишали в нього все своє рухоме майно й щоб такі селянські переходи відбувалися за писаним дозволом дідича.

Також не гаразд стояла тоді справа з іншими станами. На одному з шляхетських з'їздів, що так часто скликалися за гетьмана Розумовського, було виголошено, наприклад, промову, звану пізніше під назвою "О поправленіи состояния Малороссіи", де промовець цілком одверто твердив, що вся сила політичних прав мусила належати самому лишень українському шляхетству.

Цікаво, що гетьман Розумовський, отримавши сенатський указ 1756 р. про остаточне вирішення справи з Кодексом "Права, по которымъ судится малоросійській народъ"²⁾, визнав цю справу "за дѣло, касающееся всего малоросійской націи народа". І він наказав скликати з представників "нації" комісію, куди мали ввійти генеральна старшина, 10 бунчукових товаришів, 4 військових товаришів та ще по 2 представники полкової й сотенної старшини.

Таким чином, хоч справа Кодексу торкалася цілої Козацької України, але мала її, яка бачимо, вирішити "нація", що складалася з самих тільки представників старшини. Лише згодом, 1759 р., українське духовенство запротестувало, що до складу комісії не покликано його представників, боячися, щоб "мирные чего не выкинули або не прибавили некорисного для духовенства".

Справедливість вимагає додати, що були й інші голоси, що в поняття "нації" включали ширше коло людей: за "Історією Русів" повноправне "рицарство" складалося не тільки з властивої шляхти, а й духовенства й цілого козацтва. Але й тут нема селян і міщан.

Шляхетське забарвлення поняття "нації" було таке сильне, що воно, як

2) Див. Андрій Яковлів. Український Кодекс 1743 року. «Права, по которымъ судится Малоросійській народъ». Записки Наукового Товариства імені Шевченка, т. СLIX, Мюнхен, 1949, стор. 30.

магнет, притягувало до себе й інші стани. Козацький стан, наприклад, вважав себе "рицарським" станом, що завоював собі права власною шаблею, й тому вимагав для себе міротаїного місця в житті нації. Духовенство, принаймні його вищі представники, починаючи від ієреїв, — теж твердило, що й воно належить до шляхетства. Такий погляд, зрештою, не був зовсім безпідставний; не бракувало випадків переходу дітей священників до старшинського стану. Чи гетьман Іван Самойлович не був "поповичем"? 1757 р. гетьман К. Розумовський наказав "протопопських дітей" зарахувати до значкового товариства, а "поповських дітей" — до рядового, але виборного козацтва з тим, що "здатні" з них можуть згодом доброю службою і "приличний станъ заслужити".

Також і міщанство, хоч і стояло в Магдебургіях на своїх правах, мало тенденцію вийти на шляхетську лінію. Кияни, наприклад, хвалилися, що вони теж польські шляхтичі й що їх права є шляхетські права.

Міщани брали досить жваву участь у старшинських нарадах-з'їздах за часів Самойловича й Мазени. За гетьмана Данила Апостола воєни були активні на своїх купецьких конгресах, що їм сприяла гетьманська влада. Але московська політика, скерована проти української торгівлі, призвела до того, що найважливіші міщани прагнули щораз більше вкладати свої капітали в землю, набути маєтки та перейти в старшинський стан. З другого боку, самі міські елементи, особливо у великих Магдебургіях, починають віддавати свої двайвищі посади шляхтичам. За К. Розумовського війтом певного більшого міста вибирається "бунчужовий, чи військовий, чи, принаймні, значковий товариш".

Зрештою, коли ми говоримо про станову українську державу, то ми мусимо розрізняти між "правами" і "привілеями". Так, Гетьманщина XVIII в. складалася зі станів на своїх правах. Але інакше стояла справа, коли ходило про право участі в керуванні державою. Тоді "нація" розумілася виключно, як шляхетська. Найважливіші питання державно-національного життя обговорювалися й вирішувалися на шляхетських сеймах, що в них перевернулася колишня Старшинська Рада.

Те саме бачимо й в судах. Нові суди, городські, земські й підкоморські, опинилися в руках шляхетства, що постачало суддів зі свого стану.

Таким чином, Козацька Україна XVIII в. перетворилася в типову станову країну з привілейованим шляхетським станом, який зосередив у своїх руках все те, що належалося до прав і привілеїв "нації".

Б. Крупницький

Хто ж був перший запроторенець у Сибіру?

Ю. Студинський подав цікаву статтю в "Сучасній Україні", 16 листопада 1952 р., під заголовком "Політичні запроторенці царського режиму в Якутії", де згадав про свого предка, що жив над річкою Лезою.

В цій статті читаємо, що "перші політичні засланці прибули туди (до Якутії) 1821 р."... Це не відповідає історичній дійсності, бо вже 1725 р. до

Якутську прибув політичний засланець українець, та ще й який! — племінник Мазени — Андрій Войнаровський, що його царський уряд захопив підступом 1716 р. у Гамбурзі. Яким чином це сталося й яке було життя Войнаровського в Якутську, читач може довідатися з книжки І. Борщака "Войнаровський". Львів, 1939 р.

До ранніх історичних джерел у формуванні лексичного фонду української літературної мови

Божна народність, що з нею мала зв'язати стародавня Русь, в більшій, чи в меншій мірі впливала на розвиток лексичного фонду мови наших предків. Через те лексика цього періоду має такий різнобарвний характер. Розглянемо тут лише взаємини староболгарської та літературної мови на Україні X-XIV віків.

Письменність на давній Україні зв'язала свою долю з письменністю болгарського народу. В основу літературної мови покладено мову богослужбових книг, тобто староболгарську мову. Велика кількість церковнослов'янських текстів, що дійшла до нас від тих часів, свідчить про болгарський їх переклад з грецької мови, про болгарське їх творення, про болгарську редакцію. Але не саме прийняття християнства було приводом для запровадження в колишній Русі літературної болгарської мови. Східні слов'яни знайомились з болгарською мовою усним шляхом ще до прийняття християнства¹⁾. Наші предки цікавилися життям Болгарії, що на той час у політичному й культурному відношенні стояла на високому щаблі.

Вплив староболгарської літературної мови особливо відбився на розвитку лексичного матеріалу й насамперед в усній мові міського населення, надто верхніх шарів його, що їх мова відрізнялась від мови народних мас: "В ній, — пише В. Істрин, — були деякі фонетичні і морфологічні відмінності, але найголовнішою відмінністю була велика кількість слів²⁾".

Правда, досліджуючи лексичний фонд літературної мови ранніх часів існування нашої письменности, ми не можемо сьогодні чітко розмежувати староболгарські елементи від елементів тогочасної живої мови: багато слів фонетично й морфологічно асимілювались; багато болгарських слів зберегли також і свої традиційні форми, як напр., форми *ра, ла*, передаючи їх в словах, що споконвіку існували в нашій мові (злато — золото, мрак — морок, прах — порох та ін.).

Крім того, багато слів, переважно з церковної термінології, засвоювали навіть неосвічені народні маси³⁾. Деякі з цих слів, пройшовши через народню етимологію, набрали іншої форми. Наприклад, слово "крестити" в українських і російських діалектах існує в формі "кетити", "кетить".

Установити категоричні межі між цими двома мовними стихіями, східнослов'янською й староболгарською, що були дуже близькими від найдавніших часів їх співжиття, ми не можемо. Тому й термін "запозичення" для літературної мови тих часів у відношенні до болгарської мови не є прийнятний. Ще славіст К. Калайдович (1792-1832), в своєму "Іоаниѣ Вкзархѣ Болгарскомъ" (1824), доводив, що мова церковнослов'янська є та корінна стара мова, яка ще й у половині 9-го віку була спільною у моравів, болгар, руських, и в інших слов'янських народів, і не мала ще особливих відмінностей від мови руської⁴⁾.

Знавець давньої лексики Срезневський в записці про "Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ", прочитаній на Першому Археологічному З'їзді в Москві, твердив: "Староруська мова без сумніву відрізняється від так званої церковнослов'янської; але важко відокремити ці мови одну від другої, як, наприклад, дозволив собі один із письменників сербських, складаючи словник староболгарської мови, відокремити його від церковно-

1) В. М. Істрин. Очерк истории древне-русской литературы домосковского периода, Петроград, 1922, стор. 70.

2) Теж там.

3) Е. Будде. Очерк истории современного литературного русского языка (XVII-XIX вѣкъ). Энциклопедия Славянской Филологии. Выпускъ 12, стор. 7-8.

4) М. А. Максимовичъ, Собрание сочинений, томъ III, Київ, 1880, стор. 69.

слов'янської мови. Таке відокремлення так само неможливе, як неможливо нашу теперішню російську мову, яка вживається в розмові, у книгах, у дипломатичних паперах, відокремити від народної російської мови. Ще в наші часи, маючи на увазі дві умови — неосвіченість і освіченість, ми можемо принаймні провести межу між мовою з одного боку людей неосвічених, з другого — книжною мовою людей, що користуються різними іншими мовами і історично освічені. Тут є можливість певного відокремлення. Але в старих часах, як здається, неможливо провести таку механічну межу, хоч існує, так би мовити, рутинний засіб для цього; наприклад, слово “благо”⁵⁾ — є слов'янське слово, а слово “добро” — руське. Такими зовнішніми якостями можна керуватися, щоб визначити кілька сотень, може, кілька тисяч слів; але кажучи: це слово — слов'янське, а це — руське, ризикуючи прийняти за слов'янське те, що є спільнослов'янське, а не церковнослов'янське, яке стало нашою власністю разом з християнством”⁶⁾.

Очевидячки, говорячи про неможливість чіткого розмежування двох мовних стихій, що на їх базі розвивалася літературна мова часів ранньої письменності, ми маємо на увазі мову давньої нашої письменності, усну мову верхніх шарів міського населення Київської Русі. Цього не можна сказати про мову широких мас. Ще Каченовський (“Взгляд на успѣхи російскаго вѣдѣннѣ”, 1811) писав, що “мова гражданська і загальнонародна завжди в нас відрізнялась від мови церковної, що богослужбова мова, принесена на Русь після хрещення жителів київських і новгородських, вельми відрізнялась від загальноживаної мови”⁷⁾.

Так само й М. Максимович чітко ставив питання про розмежування народної мови й мови письменності, твердячи: “Що мова церковна відрізнялась від народної мови Русі, і в давній дотатарській період її життя, то видно з усіх наших давніх пам'яток”⁸⁾.

Отже, в науковій літературі питання про взаємовідносини двох мовних систем — староболгарської і старосхіднослов'янської, з одного боку, та літературної і народної, з другого боку, вирішувалося по-різному. Переважно про більшу чи меншу кількість церковнослов'янізмів говорили на підставі фонетичних і морфологічних особливостей, майже зовсім обминаючи особливості лексичні. Тільки за останнього часу деякі російські вчені почали приділяти увагу питанню лексички в історії літературної мови. Маємо на увазі статті В. В. Виноградова (“К истории лексики русского литературного языка”, Русская речь, 1927, I) и С. П. Обнорського (“К истории словообразования в русском литературном языке”, Русская речь, 1927, I).

Лексичний критерій в історії мови безперечно заслуговує на увагу. Отже, проф. В. Виноградов мав повну радію ствердити, що “своєрідність літературної мови обумовлена не так фонетично-морфологічною базою, як більше особливостями її лексики, семантики і синтакси”. До тих самих висновків приходять і С. Обнорський. “Цілком зрозуміло, — каже він, — що за фонетичними ознаками питання про церковнослов'янські елементи в нашому словотворенні може бути розв'язане лише в незначній своїй частині. З цього погляду єдиним методологічним шляхом дальшого вирішення питання є взаємне зіставлення самого лексичного матеріалу літературної і народної мови”.

5) Та й тут східнослов'янські мови мають відповідний корінь «БОЛОГ» — Порів. назву місцевості «Бологое» в Росії. Див. А. Шахматовъ, Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, С.-Петербургъ, 1913, стор. 26.

6) И. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, Санктпетербургъ, 1893, стор. V-VI.

7) М. А. Максимовичъ, Собраніе сочиненій, том III, Київъ, 1880, стор. 70.

8) Теж там, стор. 70.

Ранні — скінчимо від себе — історичні джерела на Україні зберігають великі лексичні багатства, що не тільки не вкладаються в рамці власного фонду та словотворення, але виходять далеко за межі слов'янського світу. Вони вимагають окремого дослідження й обіцяють розкрити перед нами нові шляхи, що ними йшов український народ не тільки за часів історичних, але й за далекого доісторичного минулого.

П. Ковалів.

Між Заходом і Сходом

У наш час можна спостерігати втрату віри в науково, здавалося б, обґрунтовані засади людського розвитку. Цей розвиток називали ще зовсім недавно "поступом", що охоплював розвиток людства, як рух уперед, до кращих, розумніших, досконаліших форм життєвого ладу. Але тепер із зневірою в "поступ" народжуються нові схеми, і створюється ґрунт для нових побудов. Позначки деградації починають одіюватися, як доказ того, що рух історії не завжди і не скрізь іде тільки вперед; у виявах несподіваних і, здавалося б, необґрунтованих "збочень" зі загального шляху — починають бачити доказ того, що шлях історії зовсім не є все однаковий.

Так народжуються теорії про різні види й відмінні строки історичного розвитку відмінних "культурно-історичних типів" чи "цивілізацій". Так виникають думки про циклічність розвитку людських громад: одні проходять цикли молодости, розквіту й занепаду, а на їх місце інші починають з нових місць і за нових умов, усе за тим же вічним органічно-властивим людським об'єднанням напрямом, новий шлях зросту, плодоношення й в'янення.

Представники цієї течії по-різному розподіляють людство на "культурно-історичні" типи. Але мало не всі вони підкреслюють окремий і відмінний тип групи народів Східної Європи, чи народів слов'янських, чи народів православних, тощо.

Сама історична підсонова націй Західної й Східної Європи є різва, залежна від римської традиції на Заході й візантійської на Сході. Історичний розвиток на Сході не в усьому повторював звиклі для Західної Європи форми феодалізму, станової монархії, сьогочасної парламентарної держави... Взаємини держави й людини за різних часів історичного розвитку Східної Європи були й є інші, ніж на Заході. Це все, річ ясна, не виключає цілого ряду виразних відмін поміж окремими націями в середині самих комплексів західного й східного європейського світу.

Наявність таких відмін поміж Росією й Західною Європою є очевидна. Проте інакше стоїть справа з питаннями про позаросійські межі східноєвропейського "культурно-історичного" типу. Чи можна було б до нього залучити, скажімо, Чехію, хоч і слов'янську країну, але яка територіяльно лежить у центрі Європи й культурно-органічно зрослася з цивілізацією Заходу? Чи Польщу, яка ніби за місію собі поставила нести культуру Західної Європи, в її католицькому варіанті, на простори "східних кресів"? І яке історичне місце визначити для Білоруси й України? Чи є вони останні форпости великої західноєвропейської культури в глухих лісах і розлогих степах переддвер'я Східноєвропейської рівнини? Чи є вони органічною частиною цієї рівнини, не тільки геогра-

фічно, але й культурно? Чи є вони, нарешті, частиною пляндарму, що на нього впливали обидві сусідні "культурно-історичні типи" чи "цивілізації"?

Думаємо, що у відповіді на ці питання криється розгадка ключевих проблем минулого й майбутнього цих націй. Відповідь, щоправда, вже давалася в українській історичній науці: український і білоруський варіант визнавалися або за органічну частину східноєвропейського комплексу (Костомаров), або за органічно чужу Сходої Європи, найдалі висунуту на Схід територію культури Заходу (В. Липинський, С. Томашівський, Б. Крушницький). Останні вчені говорили спеціально про Україну.

З речників теорії про нарізний і неодночасовий розвиток окремих "цивілізацій" чи "культурно-історичних типів", М. Данилевський ("Россія і Європа") беззастережно включав Україну і Білорусь у східноєвропейський (у нього "слов'янський цивілізаційний комплекс"). Арнольд Тойнбі («A study of History») вагається й іноді включає їх до "православної" цивілізації Сходу Європи, іноді вважає Україну й Білорусь за частину території західноєвропейської культури. Польський учений Оскар Галецький («The limits and Divisions of European History», «Borderlands of Western Civilization») ділить європейську територію не на два, а на більшу кількість розділів і включає Україну й Білорусь (разом з Польщею, Балтицькими країнами й Чехією) до східної частини Центральної Європи, виразно відмежовуючи їх від території східноєвропейської (російської) культури.

Як бачимо, питання це стає тепер актуальне. Від розв'язання його залежать кардинальні питання оцінки й характеристики історії земель, країн і народів, що лежать у смугі зіткнення різних цивілізацій.

Якщо мати на увазі історію України, її не так легко зачислити до того, чи іншого культурно-історичного комплексу, як, скажімо, історію Росії, за виразом М. Данилевського "непричетну ані до європейського добра, ані до європейського зла". З історією України справа є складніша. За княжої доби, до татарських часів, Україна виразно належала до складу земель візантійсько-православної культури, що йшла відмінним від західної культури шляхом. Але на відміну від Суздальської Русі, українські й білоруські князівства були в постійних культурних, політичних і економічних зносинах з феодалними державами Західної Європи. За доби татарської навали частина українських земель увійшла в ще тісніший зв'язок з європейськими країнами (Галичина, Підкарпаття, Західна Волинь), натомість її східні землі перебували під монгольсько-татарським впливом.

За "Литовської доби" сталося відокремлення західних українських земель під владою Польщі чи Угорщини, та східних і центральних земель України, що належали до складу "Великого Князівства Литовського". Саме в цей час українські й білоруські міста засвоюють норми західно-європейського магдебурзького права і саме тоді починається доба повного засвоєння степових просторів середнього Придніпров'я. Козачі ватаги "дикого степу" — це є щось органічно далеке від сталих укладів західноєвропейського життя; вони є куди ближчі до татарсько-ногайських степових здобичників, від кого українське козацтво запозичило й свою назву.

"Козацька" доба провадить лінію поділу не тільки з "польською Україною" (Галичиною), але й поміж заселеними й за польським зразком організованими землями західного Придніпров'я з їх Острозьким і Київським культурними осередками, і — бугарським та зі східноєвропейським розмахом вільним (і неусталеним) Запорозжям, (Чернігівщина — за тієї доби перебувала чималий час у складі Московського царства). За часів "Козацької держави" — Гетьманщини ми завжди спостерігаємо наявність західних і східних типів, устрій і породжених ними людських вдач. Цим пояснюється, з одного боку, намагання створити

упорядковану Гетьманську державу, та, з другого боку, ворожість до цієї держави Запорозьких братчиків. Дисципліновані полки гетьманських сердюків і компанійців виступають проти народніх повстань на Полтавщині, що ними керують прибічники Москви. Павлу Тетері, Іванові Виговському й Іванові Мазепі, людям європейсько-польської культури, протистають постаті Пушкаря, Брюховецького, Івана Сірка з тою культурою не тільки не зв'язаних, а органічно їй ворожих.

Саме це часом породжує "конфліктного" чи, скажімо, "внутрішньо-складного" типу постаті діячів. Серед них згадаємо тут навіть Богдана Хмельницького, що в його вдачі, як нам здається, можна добачити ніби дві лінії: щось від тонкої й здержливої мудрости Івана Мазепи й щось від сміливого, нестримного і безоглядного розмаху Івана Сірка.

В релігії точиться боротьба поміж так званою Унією, що скерувала духовий зір українського населення в бік Західньої Європи, і Православ'ям, що його традиції були у Візантії, зв'язки на Близькому Сході, а підтримка — не раз з боку Москви (багато хто в той час не забуває, що вона є "єдиновірна"). Щодо українського населення Слобідської України, яка була частиною Московської держави, то воно віками мусіло зазнавати міцних московських впливів.

У кінці XVIII століття частина українських земель входить до складу європейського типу держави, що нею була Австро-Угорщина, та через німецьку культуру ця частина тісно зв'язується з джерелами європейської науки й літератури. Друга частина України, що зробилася складовою частиною Російської Імперії, все тісніше підходить до східноєвропейського суспільного типу. Кубанські українці до того ще стають учасниками спеціально кавказького кола народів, ще більш культурно скерованого на Схід.

Революція й визвольна боротьба після першої Світової війни в 1917 і 1920 рр. відбиває всю цю, підготовлену попередньою історією, відмінну ситуацію в різних частинах великої української землі. В Галичині ця революція відбувається під національними гаслами і має сталі й тверді органічні форми. На Придніпрянській Україні, побіч національно-визвольних кличів, висовуються соціально-визвольні гасла, а державна організація стає пливка, неусталена, змінлива...

Повстання на Великій Україні проти більшовиків, денікінців і, інколи, проти Директорії УНР, висувують дуже часто постаті "отаманів" (інколи ідейних, але не раз просто розбійників) чи степових руйнівників на взір сумнесплавного Махна. Чи можливі такі постаті в Галичині? Ми знаємо: там їх не можна собі уявити!

Коли Придніпрянська Україна стає частиною Радянського Союзу, Галичина підпадає під владу Польщі, Буковина — Румунії, а карпатські українці стають громадянами Чехо-Словаччини. Знову більш як на два десятки років розходяться шляхи українців, і кожна частина України живе під зовсім відмінними впливами. Лише кінець другої Світової війни об'єднує основні простори України під радянською владою.

Очевидячки, цей відмінний історичний розвиток різних частин української землі не міг не створити підстав для відмінного (чи, скажімо, нетотожного) світогляду, світосприймання, поглядів, звичаїв і традицій. Якщо Галичина, Карпатська Русь і Буковина були більшу частину своєї історії органічною частиною західноєвропейського комплексу, то правобережне Придніпров'я було ним тільки частково. На Чернігівщині (маємо на увазі її українські частини) російські впливи (отже, не західноєвропейського, а іншого культурного типу) були далеко більше сталі й глибокі; ще більше це стосується до Харківщини й до українських частин Курської області. У великих же, густо заселених і екологічно надзвичайно важливих частинах українського півдня "традиції" й "ко-

ріння" ведуть не тільки до бурхливої Запорозької Січі, а й до печенігів, половців і погайських орд, що довгі століття мандрували по цих відкритих степових просторах.

До якого ж з двох великих європейських культурних комплексів належить Україна? Чи є вона частиною східноєвропейського (чи — православного) культурного комплексу, найдалі висуненою на Захід? Чи є вона форпост Заходу, висунений на Схід Європи, що має історичну роль захищати Захід від Сходу? Чи українська земля є країна проміжного типу, що підпадає під впливи обох європейських "цивілізацій"? Чи була і є стала межа цих цивілізацій і чи проходила (й проходить) ця межа по окраїнах української території, або в середині її самої? Чи добре чи зле належати до того, або до іншого великого культурного комплексу й яка є доля народу, що на нього впливають обидві, відмінні й суперечні культури?

Ці питання є найсуттєвіші й, так би мовити, вузлові проблеми української історії. Від вирішення цих проблем усі інші питання мали б розв'язуватися легше, певніше й правдивіше.

Авторові цих рядків ясно, що буде чимало спроб так чи інакше відповісти на ці питання. Але, за вами, Україна (й Білорусь, ця остання дещо по-іншому) є країною проміжного характеру, з територією, що лежить на кордоні двох "культурно-історичних типів" і являє собою широкий простір переходового від одної до другої цивілізації характеру. Межа (хоч, по суті, жодної межі, в етнічному розумінні цього слова, не було) між різними типами проходила за різних часів у різних місцях, то пересовуючися на Захід, то знову — відходячи на Схід. Отже, в минулому мало не завжди більша частина української території була в межах переважно східноєвропейських впливів.

Однак, якраз тому, що в цілому вся Україна лежала в просторі зіткнення двох цивілізацій і була територією переходового типу, ми ніколи не знайдемо 100% предвання жодної з її частин до того чи іншого культурного комплексу. Західна Україна ніколи не була 100% країною Заходу і Східня — 100% країною Сходу Європи. Тому ми й зустрічаємо опришків, нащадків гайдамаків, на Карпатах і маглебурзьке право на Лівобережжяї України, москвофілів XIX століття в Галичині й Драгоманівське "європейське" вчення на Великій Україні...

Отже, питання про місце України в Європі дає підставу для цілої побудови українського історичного процесу. Тут, очевидно, ми не можемо цього зробити. Лише побіжно можна зачепити ряд проблем, що виникають з такої постановки питання. Одна з них: чи вважати за позитивне, чи за негативне явище цю належність України (якщо ми це прийmemo) до території переходового виду?

За нашою думкою, це радше є позитивне явище. Дарма що таке становище породжує глибокі конфлікти в середині самого народу, а переживання й переборювання їх є річ дуже болюча й нелегка, але якраз такий конфліктний ґрунт звичайно породжує рух вперед і переважає суспільний організм, хоч гармонійніший, але більш схильний до застою.

Чи цими різними цивілізаційними впливами треба пояснювати утворення відмін у типах українського "західного" і "східного" населення? Звичайно, так, хоч ця річ, зрозуміла й закономірна, є надзвичайно болюча, хоч вона породжує конфлікти й є тяжка до подолання, але вкінці сама вона може задовілати надійну й торжесну єміграцію.

Який з цих двох згаданих типів є вищий? Таке запитання, що його не раз ставлять собі українці, є в засаді невірне. Західня культура є, безперечно, старша, але східня є більше в процесі зросту. Юнак завжди мріє про те, щоб

скоріше стати зрілим; людина зрілих і старших літ завжди з сумом згадує про кращі роки юнацьких ладій. Так само й історична позиція народу не є недобра, ані тоді, коли вона свідчить про його певну силу молодість (з великими перспективами в майбутньому), ні тоді, коли вона свідчить про його мудру й багату на досвід зрілість.

Чи Україна, за такою концепцією, є частиною східноєвропейського, отже — російського, за державним оформленням, цілого? Твердити таке значило б забувати, що "державне оформлення" є явище історично-змінного порядку. Одного часу воно може бути таке, а іншого часу — інакше. В ґрунті речей Східня Європа є конгломерат великої кількості національностей з різноманітним числом самостійних культур, об'єднаних своїм незахідноєвропейським чи позаявропеїським характером.

Державна підпорядкованість цих народів тому чи іншому одному з їх складників — є явище (хоч яке б суттєве воно не було з погляду політичних завдань сучасного дня) в засаді не вирішальне. Політична єдність народів великої Східньо-Європейської низини була здійснена Москвою. Але тільки зовнішні причини не дали здійснити цю єдність українському Києву (княжа доба), чи білоруській Вільні ("литовська" доба).

Можна, принаймні теоретично, уявити собі політичну єдність народів Східньої Європи, збудовану на засаді здійсненої рівності кожного з них. Але також можна уявити собі відсутність політичної єдності взагалі й існування цілком незалежних державних одиниць, що, знову таки, не змінить факту належності їх до одної "цивілізації". Зокрема, досягнення державної форми кожним зі складників нового культурного комплексу є в наш час найпевніший спосіб забезпечити свої власні культурні інтереси. Отже, тяжіння до такої форми є здоровим виявом національного життя і рухом уперед.

Так ми уявляємо собі місце українського народу в світовій історичній русі. Головний поступ цього руху йде, очевидно, своєю лінією, що її годі змінити. Кожний бо великий культурний комплекс, що розпочав свій рух уперед, має закінчити своє призначення. Кожний окремий народ має місце в цьому розвитку культурного комплексу, що його членом він є.

Але питання може бути складніше, ніж воно уявляється творцям теорії інклічного розвитку окремих людських цивілізацій. Це видно з проблеми про межі цивілізації, що її ми зачепили в цьому нарисі, і з проблеми становлення українського народу. Його трагічна історія, здається, багата в чому пояснюється завладенням у ньому самому внутрішнім конфліктом. Водночас, це питання може бути складніше, ніж воно уявляється тим українським ученим і історикам, що без застереження залічують український народ і його історичний розвиток тільки до одного з відмінних культурно-суспільних типів.

Л. О.—ч

ЛИСТИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО ДО ПРОФ. ІВАНА ОГІЄНКА

У журналі "Наша Культура" за 1952 рік (ч. 7, шпальти 6-14, ч. 10-11, шп. 5-16, ч. 12, шп. 9-14), митрополит Іларіон видрукував листи до нього Андрія Чайковського з 1923-1927 рр.

Чайковський був письменник третьо-

рядний, його, так звані, історичні повісті, хоч мали розповсюдження, є слабенькі, а проте його листи цікаві, як своїм змістом, так і формою. Вони бо є не абияке джерело задля історії духового життя Галичини між двома війнами.

Справа Карпатської України на Міровій Конференції 1919 р.

Не без здивування, як не сказати більше, довідалися ми з газет, що 1952 р. до складу нової Чехословацької Національної Ради на еміграції увійшли також і "руські" делегати. З цього виходить, що її творці вважають Карпатську Україну за частину майбутньої Чехословацької держави.

Що це — "великодержавницька" амбіція, зазіхання, чи невідомість?

Адже за ходом історії Карпатська Україна стала невіддільною частиною України, сьогодні Радянської, а завтра такої, якою вона буде, незалежно від її внутрішнього ладу. Історії назад повернути неможливо, і ніякі "уговорці" тут не допоможуть.

Вважаємо за доцільне подати нижче кілька витягів з давно вже вичерпаної книжки І. Борщака, що з'явилася у Львові 1938 р.: "Карпатська Україна у міжнародній грі", де, на підставі документів Мірової Конференції 1919 р., подана історія прилучення Карпатської України до Чехословацької Республіки. Навіть з цих коротких уривків читач пересвідчиться, що зазіхання з боку чехословацьких політиків на цю частину споконвічної української землі є цілком безпідставне.

Текст наводимо без змін, лише деякі уступи переказуємо коротко. Підкреслення наше.

РЕДАКЦІЯ.

В ніяких політичних ні дипломатичних актах, в ніяких виданнях так званої Чехословацької акції за кордоном, аж до кінця війни, *ніде не знаходимо згадки про Карпатську Україну, яку провідники нової Чехословацької державності не мали на увазі включати у свою державу.*

Як відомо, Чехословацьку акцію, спрямовану на знищення Габсбурзької монархії, веде "Чехословацька Національна Рада" (Conseil National Tchecoslovaque) з осідком у Парижі. На чолі цієї Ради стоїть Масарик, але її дипломатичну акцію проводить Едвард Бенеш. З починку цієї Ради від 9 до 15 квітня 1918 р. відбувся у Римі конгрес поневолених народів Австро-Угорщини, в якому брали участь чехи, поляки, румуни, хорвати, словаки, італійці; розуміється, все це були емігранти. Цей конгрес, що перемінився у величезну протнастрітську маніфестацію, мав підтрим найвпливовіших чинників Атланти.

Без огляду на те все, без огляду на факт, що конгрес був вступом до ліквідації монархії, ані в довгезних резолюціях конгресу, ані в промовах *не було згадки про Закарпаття.* Інша виключно мова про Чехію й Словацьчину.

29 червня 1918 р. Пішон, французький міністер закордонних справ, з погоди створення чеської армії у Франції, запевнив листом Бенеша, що Франція у слушний час підтримає незалежність "історичних чеських земель", тим самим *не сказав нічого про Закарпаття.*

Немає також згадки про Закарпаття, ані в декларації чехословацької незалежності, проголошеної в Парижі 18 жовтня 1918 р. за підписами Масарика, Стефаніка, Бенеша, ані в актах визнання чехословацької держави, якими держави Антанти обмінялися з Бенешем.

На мапі майбутньої чехословацької держави, видрукуваній в Парижі у 1918 р., нема Закарпаття. Воно не фігурує врешті ані в акті 28 жовтня 1918 р., звідки дається офіційно чехословацька держава, ані в Тимчасовій листонаписовій конституції. Тільки в маніфесті Масарика з 23 грудня 1918 р. до чехословацького народу читаємо: "Угорські русини через своїх представників у Америці запропонували нам утворити автономну частину нашої держави. Те

саме запропонували нам карпатські русини. Я, очевидно, не мав права скласти остаточну угоду, але я дав на це ухвалу, яку без сумніву затвердять угорські русини”.

Во в літі 1918 р., тоді саме, як Бенеш у Парижі уникав де б то не було згадки про Закарпаття, Масарик, який перебував у Злучених Державах Америки, займався питанням Закарпатської України, про що оповів саме у своїх споминах: “Русини вперше прийняли рішення про свою політичну будуччину на своєму конгресі 23 липня 1918 р. у Homestead. Вони там висловили свої бажання, правда у формі гіпотетичній: в разі, як повна незалежність буде неможлива, русини хотіли б з'єднатися зі своїми братами Галиччини та Буковини. Як і це буде неможливо, вони мали б дістати автономію (без вказівки в якій саме країні). Але 19 листопада, на другому конгресі у Скрантоні, в Пенсильванії, вони вирішили, що русини з'єднуються з чехословацькою республікою на федеративній базі, як держава з найширшою автономією...”

* * *

Коли при кінці листопада 1918 р. Кароль Крамарж і Едвард Бенеш прибули до Парижу, як делегати на Мирову Конференцію, їм довелося ще заки почалася конференція, спішно зайнятися перед Найвищою Радою питанням Закарпаття, бо угорські війська у половині листопада 1918 р. окупували Словаччину, і чеські делегати, щоб урятувати Закарпатську Україну, мусіли негайно одержати демаркаційну лінію. 28 листопада 1918 р., оповідає Бенеш у своїх споминах¹⁾, він досягнув у Парижі тимчасові межі Закарпаття, які йшли на південь від Кошиць по простій лінії до Чапу та Ужгороду.

5 лютого 1919 р., у середу на Quai d'Orsay, де міститься французьке міністерство закордонних справ, у широкому бюрі Пісона зібралася Найвища Рада Атланти у складі: Вілсона, Лансінга, Ллойд-Джорджа, Велфурра, Клемансо, Орлянда й Соїна, оточених цілим збором радників і секретарів. Перед цим арлеадеом, що тоді панував над цілим світом, які три години, від 3-ої до пів до 7-ої, Бенеш викладав вимоги Чехословаччини. “Русини Закарпаття, — твердив Бенеш, за протоколом конференції, — є того самого походження, що русини Східньої Галичини, від яких вони відділені Карпатами... Вони не бажають залишитися під угорською контролею і пропонують утворити автономну державу в тісній федерації з Чехословаччиною. Є їх усіх — 450.000. Було б несправедливо залишати русинів на заску мадярів, і хоч Чехословаччина не вимагає для себе Закарпатських русинів, він (Бенеш), хоче піднести їх справу перед Мировою Конференцією. Якщо Росія одержить Східню Галичину, буде небезпечно, коли Росія опиниться на лівдні Карпат. Якщо Польща дістає Східню Галичину, поляки самі не бажають включити населення Закарпатської Русі у свою державу. Отже, щому народові залишається бути або з мадярами або автономним. В останньому випадку вони бажають сфедеруватися з Чехословаччиною. Це буде, правда, тягарем для Чехословацької республіки, але матиме ту користь, що у Чехословаччині буде спільний кордон з Румунією”.

Закарпатська справа належала на Мировій Конференції до так званої “Чехословацької комісії”, на чолі якої стояв сиволодській французький дипломат Жюль Камбан, той самий, що головував у “Польській комісії”, куди належала “галицька справа”. Від англійців до “Чехословацької комісії” входив Нікольсон²⁾, у деннику якого, під датою 28 лютого 1919 р., знаходимо: “Сьогодні ми

1) Edvard Benes: Souvenirs de guerre et de révolution 1914-1918. Paris, II, 489, 495, 501.

2) Гаральд Нікольсон, тоді молодий аташе, генер консервативної дещуваг і публіцистичник, автор цікавих спогадів про Мирову Конференцію 1919 («Peace-making, 1919, London, 1933»).

дискутували про словацькі кордони й рішили справу закарпатського кордону, який лучить Чехословаччину з Румунією”.

8 травня 1919 р. зібралася Рада міністрів закордонних справ держав Антанти для обговорювання карпато-української проблеми. Після промов Балфура, Пісона й Лянсінга було вирішено доручити “Чехословацькій комісії” виготовити в згоді з чеською делегацією (читай — Бенешем) проєкт автономії Карпатської України. Бенеш підпис комісії свій меморіал, що його комісія 17 травня продискутувала й доручила згаданому вже Нікольсону виготовити звіт для Найвищої Ради. Нікольсон дуже швидко виконав це завдання, і 20 травня комісія, розглянувши цей звіт “одноставно доручила Раді Чотирьох прийняти проєкт д-ра Бенеша, як базу майбутніх взаємин між Чехословацькою республікою і русинами”.

23 травня Рада Міністрів Закордонних справ розглядала проєкт Бенеша, що, між іншим, твердив:

“Територія русинів... матиме спеціальну назву, яка буде встановлена по згоді Чехословацької Республіки зі соймом закарпатських русинів.

Цей край матиме окремий сойм, якого законодавча влада простягнеться на всі мовні, шкільні та релігійні питання... Закони, прийняті цим соймом буде затверджувати президент Чехословацької Республіки і контрайсигнувати губернатор Закарпатської Руси, який буде відповідальний перед соймом...”

По відчитанню цього проєкту Лянсінг, американський міністер закордонних справ, забрав слово й прохав точно ззначити, що місцевими урядовцями будуть по можливості русини, хоч визнає, що “еволюція цього краю була така, що всі його урядовці були угорці і що нарід ще не придбав собі даних до самоуправи”.

Лярош, високий урядовець французького міністерства закордонних справ, пізніше амбасадор у Польщі, підкреслив, що русини, це нарід анальфабетів, що поміж ними не можна буде знайти відповідну кількість урядовців.

Лянсінг поставив тоді питання, чи Карпатська Україна зможе звертатися зі скаргою до Ліги Націй у випадку, коли побачить, що суверенність Чехословацької Республіки порушуватиме її права? Але Соїно, італійський міністер закордонних справ, і Лярош висловилися проти думки американського міністра закордонних справ. Врешті, Рада Міністрів Закордонних Справ прийняла звіт комісії і передала своє рішення Раді Чотирьох (Вілсон, Ллойд Джордж, Клемансо, Орліандо), яка того самого дня затвердила проєкт комісії.

Щоб остаточно зредагувати проєкт Бенеша, ним займалася “Комісія нових держав” 27 і 28 травня. 4 липня 1919 чехословацька делегація офіційно прийняла зредагований проєкт, що фігурував у Сен-Жерменському договорі про меншини.

Отже, можна без перебільшення визнати згаслого Едварда Бенеша за справжнього автора автономії Карпатської України.

На жаль, пізніше, і як міністер закордонних справ і як президент Чехословацької Республіки Бенеш не приклав своєї подиву гідної енергії, щоб запровадити цю автономію в життя. І тому треба з усією безсторонністю ствердити, що ухвала сесії Української Національної Ради в Ужгороді 20 вересня 1938 р. зовсім не була “пропагандою”, а цілком відповідала сумній дійсності, коли проголошувала: “Тому, що Чехословаччина продовж 18 років не дала українському народові Закарпаття автономії і тим самим не виконала зобов’язань, що їх взяла на себе в договорі в С. Жермен і в чеській конституції, Центральна Рада Закарпаття мусять в цьому історичному моменті вставитися за правами й волею українського народу”³⁾.

³⁾ Зовсім докладно Я. Б. Рудницький перевидав у Віснику 1952 р. речеву працю згаслого Б. Баряйського, що з’явилася перед самою другою Світовою війною «Назва «Україна» на Закарпатті».

Київська спадщина

II.

ДО ПИТАНЬ ВИВЧЕННЯ БАРОККОВОЇ ДОБИ НА УКРАЇНІ*

Вивченню української літератури середньої доби весь час винятково не щастило й не щастить. У минулому столітті, в період інтенсивного розшукування й публікування літературних пам'яток, коли збиралися й групувалися матеріали, що з них могла б постати синтетична картина доби, провідні українські літературознавці принципово вороже ставилися до української культури XVII—XVIII ст. Відомі гострі висловлювання Куліша про цю добу, що їх не раз він повторював і в статтях, і в сповненій полемічного запалу поемі "Трицько Сковорода". Далеко пізніше найпопулярніший український літературознавець 1910—1920-их рр. Сергій Єфремов так само гостро негативно оцінював цей період як часи мертвої схоластики. Означення її як "схоластичної", "далекої від народу" стоять на першому місці в великому курсі Михайла Возняка, що, за випадковими даними групуючи відомості з культурного життя тієї доби, навіть не робить спроб розглядати літературні факти за жанрами творів, не кажучи вже про якусь еволюцію стилів. Тим то зібрані в працях Сумцова, Франка, Петрова, Перетца, Студинського, Марковського, Возняка, Резанова матеріали не вважували якогось послідовного навітлення. Ефектні, але випадково висловлені гіпотези забувалися, не діждавшись обґрунтування.

Можна було сподіватися, що настане зрушення в період розгортання праці Української Академії Наук. Перехід до трактування літератури як мистецтва слова, який виразно позначився в розвідках, що стосувалися інших періодів, і те, що Михайло Грушевський у своїй багатотомній "Історії української літератури" дійшов уже до початку XVII ст., отже мав, принаймні, якнайповніше зібрати літературні факти середньої доби, — ці сподівання посилювали. Почалася робота широкого масштабу коло добрих видань пам'яток старої і середньої доби. З'явилось "Слово о полку Ігореві" за ред. В. Перетца, "Киево-Печерський Патерик", приготований до друку й коментований Д. Абрамовичем, з'явився I том "Ділопису" Величка, "Олександрія" за ред. С. Гасвського, окремі пам'ятки середньої доби, як "Плач лаврських монахів" чи вірші Некрашевича (за ред. Н. Кістяківської), нарешті, вийшло кілька випусків "Драми української", монументальної серії пам'яток барокової драматургії за ред. В. Резанова.

Одяк репресії, скеровані проти Української Академії Наук, починаючи від 1929 р., припинили цю значну працю. Грушевський не зміг продовжувати "Історії української літератури", серії видань пам'яток старої й середньої доби виходом спинилися, співробітники Академії або були заслані, або мусили виконувати інші, рекомендовану згори, роботу. Зібрані в роки революції тисячі стародруків перед остатньою війною горами лежали в Києві: в Лаврі, в мазенинському корпусі давньої академії і займали своїми полицями Володимирський собор. Проте у відділі стародруків Бібліотеки АН УРСР було порожньо, і цілий апарат складався лише з двох людей. В колишньому монастирі під Харковом в заведбанні гинула бібліотека Стефана Яворського¹⁾, що нею користуватися не дозволяла влада. Фактично не можна було користатися і з не скаталогізованих

* Ця стаття являє собою текст доповіді, виголошеної під час сесії Європейського Відділу Наукового Товариства імені Шевченка в Сарселі 15 вересня 1952 року.

¹⁾ Пор. С. Масловъ. Бібліотека Стефана Яворського. «Чтения въ Историческомъ Обществѣ Нестора Глибочица», Київ, 1914, XXIV. Вып. II. Отдѣлъ II. Сообщенія и изслѣдованія, стор. 99-162 + 4 вкл. арк. іл. Редакція

“за браком коштів” куп стародруків у бібліотеках Харкова, Чернігова, Кам'янця та ін. менших міст. За дуже небагатьма винятками, перед війною в УРСР ніхто взагалі середньої доби не вивчав.

Роки другої світової війни на книжних скарбах відбилися нищівно. Несмілива спроба Інституту Літератури АН УРСР в недовгий період цензурної полегші дати “Нарис історії української літератури” (1945 р.) із систематичним викладом розвитку української літератури в суцільному процесі від київської доби, через добу бароковою, до найновіших часів була гостро скритикована постановою ЦК КП(б)У як вияв активізації “буржуазного націоналізму”.

Після відомих офіційних кампаній в радянській пресі 1917-1918 р., Сцігала і Харібада — обвинувачення в “буржуазно-націоналістичному” трактуванні процесу розвитку літератури і в “безрідному космополітизмі” (за дослідження зв'язків українських літературних явищ із західним світом) — чекають кожну працю, що могла б з'явитися з ділянки історії барокової доби. Тим то, хоч і вийшла “Хрестоматія давньої української літератури” (1949), але не з'явився виготовлений Інститутом Літератури ім. Шевченка ще перед війною великий колективно написаний підручник історії української літератури від найдавніших часів до кінця XVIII ст., що його схвалений проспект був опублікований у журналі “Радянське Літературознавство” (1939).

Але, якщо, крім кількох нині вже засуджених статей в енциклопедіях та середньошкільних підручників і згаданій хрестоматії, з цієї ділянки в УРСР нічого нема, то натомість у Росії останніми роками дослідження провадиться далеко інтенсивніше, ніж перед війною, і то з таким “лібералізмом” (за умови, звичайно, належного “патріотичного” спрямування), що у вивченні й публікації старих пам'яток там з'явилось багато новин.

Це “патріотичне” спрямування неминуче відбивається на єдиному офіційно дозволеному трактуванні українського письменства, зокрема XVI—XVIII століть.

У боротьбі з традиційним українським трактуванням (засудженою “схемою Грушевського”) рішуче визначено місце української літератури в офіційній схемі історії Східної Європи. В 55 т. “Большой Советской Энциклопедии” видання 1947 р., в статті “Украинская литература” О. Білецького, С. Маслова, С. Шахвського, незабаром після гострої критики вищезгаданого “Нарису історії української літератури”, подано такі формулювання щодо початків української літератури:

“Огляд стародавнього періоду починають звичайно з пам'яток літератури Київської Русі (про неї див. *Російська література*), що стала для української літератури такою самою основою, як для літератури російської і білоруської. Пам'ятки перекладної літератури візантійсько-болгарського походження, перекази “Початкового літопису”, церковна ораторська проза, “Життя святих” (особливо “Киево-Печерський патерик”), “Слово о полку Ігореві” — все це зберігалось в пізнішій українській літературі так само, як у пізнішій літературі російській...

...Початки певного відокремлення в мові, своєрідність культурно-побутових рис українського народу спостерігаються вже в 13-14 вв., в Галицько-Волинському літописі і ще більше в т. зв. Литовських літописах 14-15 віків. У 14-15 вв. Київська, Чернігівська, Подільська, Галицько-Волинська землі увійшли до складу Польсько-Литовської держави. З розвитком торгівлі, з першими ознаками, які провіщають буржуазні відносини, з'являється й ознака “нації”, що формується. Власне українська література датується цим часом. Однак брак збережених пам'яток не дозволяє почати її зв'язної історії раніше від другої половини 16 в.” (стор. 729).

Постановою ЦК КП(б)У з 24.VIII.1946 р. для історії української літератури виразно визначена межа, за яку вглиб історії йти не можна: це — період “формування нації”, що у відношенні до української літератури дає право вивчення її як виразно окресленого процесу тільки від другої половини XVI ст. Отже, трактування її як суцільного процесу від найдавнішої доби, що мало місце в “Проекті курсу історії української літератури” Інституту Літератури ім. Шевченка (1939), в “Литературной Энциклопедии” (1940) або в згаданому “Нарисі” (1945), тепер заборонене.

Важливо простежити, наскільки ця “межа” застосовується щодо історії російської літератури. Ми ніде не знаходимо слідів засудження дотенерішньої практики розглядати в російському літературознавстві київський період як органічну частину процесу розвитку російської літератури. Різниця між трактуванням цього періоду у дореволюційних російських учених і трактуванням його в пізніших курсах немає. Старої практики дотримується і том “Истории русской литературы” видання Академії Наук ССРСР, офіційно випущений і перевиданий підручники (Гудзя, Орлова та ін.) і II том тієї ж “Истории русской литературы”, що його 1 і 2 частини з’явилися 1946-1948 рр. Ось кілька цитат із цього, безперечно, найавторитетнішого в ССРСР курсу історії російської літератури, складеного саме тоді, коли офіційна наука в Радянському Союзі набула чіткого ідеологічного спрямування:

“Не тільки Повість временних літ і Слово о полку Ігореві, але й слова митрополита Ларіона, Кирила Турівського, життє Бориса й Гліба, Києво-Печерський патерик, а з героїчних пам’яток XIII в. — повісті про Олександра Невського й про руйнування Рязані є тим художнім матеріалом, на основі якого створюється стиль історичної літератури формованої єдиної національної Російської держави, як стиль живопису й будівництва дерев’яних художніх традицій Володимиро-Суздальської Русі, що зросли на ґрунті київської культури” (Академія Наук ССРСР, “История русской литературы”, том II, часть I. Москва-Ленинград, 1946, стор. 168). “...Її (агіографічну літературу південнослов’янського стилю XIV ст. — М. Р.) занесли в Москву майстри цього стилю, що приїхали до Росії — митрополит Кипріяні, Григорій Цамблак...” (Теж там, стор. 234).

“...Коли удільні пограничні литовські князі, найчастіше руські по крові, стали цінними групами переходити від державу московського великого князя разом із своїми ватчинами, Іван III потверджував своє право на прийняття цих територій тим, що вони були споконвіку руськими...” (Теж там, стор. 273).

“...В Литві (після Львова Федоров працював у князя Костянтина Острозького в Острозі) Іван Федоров продовжував друкувати книги російською мовою, надаючи діяльну допомогу російському населенню Польсько-Литовської держави в боротьбі з польською владою за національну культуру...” (Теж там, стор. 426-427). (Не зайвим буде тут зазначити, що в даному разі вже йдеться про період, коли й за офіційними директивами можна було б говорити про українців і білорусів).

Відповідно до такої постанови будується й схема викладання літератури від найдавніших часів: 1. Література Київської Русі. 2. Література періоду феодальної роздрібненості в XIII—XIV вв. 3. Література часів об’єднання Північно-Східної Русі й утворення централізованої Російської держави (з кінця XIV до початку XVI в.) і т. д.

Як відомо, в російському літературознавстві трактування літератури європейської доби давно вже пов’язане з проблемою трактування літературної традиції княжчої доби. В. Ієрлін, що ще 1905 р. полемізував у цьому питанні з Франком, 1922 р. в книзі “Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (11-13 вв.)” (Петроград, 1922) так сформулював свої твердження:

“...Хоча колишня єдина “спільноруська” література (11-13 вв.) з бігом часу поділилася на три літератури — південноруську, західноруську й північно-східню, але в суті вона перетворилася лише на північно-східню (ростово-суздальську й далі на московську), при чому цей перехід відбувся найприроднішим шляхом, без усяких зусиль із будь-чийого боку” (стор. IX).

“...13-й і 14-й віки в історії літератур західноруської й південноруської були найтемінішими й найвизначнішими. Від цього періоду ми не маємо ні однієї літературної пам'ятки, і треба, отже, визнавати той факт, що стара літературна традиція в згаданих областях цілком зникла. Існували далі лише необхідні богослужбові книги” (стор. 40).

Тепер офіційна радянська наука визнала за потрібне сказати своє “вирішальне слово” з приводу столітньої вже дискусії в питанні літературної спадщини Київської Русі. Цій проблемі присвячена стаття Н. Гудзія “Література Киевской Руси в истории братских литератур” у збірнику “Русско-украинские литературные связи” (Москва, 1951). Гудзій подає огляд спору про належність літератури Київської Русі і, виходячи з того, що засуджений постановою ЦК КП(б)У погляд про окремішність українського народу “корениться в тенденційних концепціях походження українського народу й розвитку української літератури, мови й культури, концепціях, що мають велику давність і сягають уже до перших одвертих висунуттів українських націоналістів” (стор. 41-42), — засуджує українських учених. За Гудзієм є “хибні”, “націоналістичні” погляди Могильницького, Максимовича, Котляревського, Бестомарова, Буліна, Антоновича, Огоновського, Франка, Грушевського, Єфремова і т. д. Натомість, мимохідь лише згадуючи очевидне безпідставні висновки Істрина про цілковиту втрату української літератури середньої доби зв'язку з київським періодом, Гудзій інші твердження Істрина про перехід традиції переважно на північ — хоч і з невеликими застереженнями, — підтримує, щоб аргументувати ними теперішній офіційно визнаний погляд:

“З усього сказаного вище випливає, що наукова аналіза фактів не дає можливості відносити початок формування української, великоруської і білоруської народностей раніше XIII—XIV віків. До того ж часу треба відносити й зародження великоруської, української і білоруської літератур, з тим, однак, застереженням, що обидві останні літератури виступають із своїми індивідуальними особливостями не раніше XV—XVI віків” (стор. 75).

“...Історики давньої російської літератури, — твердить Гудзій, — як і історики давньої літератури української і білоруської, з повною об'єктивною підставою не тільки можуть, але й повинні приєднувати літературу Київської Русі до пізніших періодів розвитку літератури трьох братніх народів східного слов'янства” (стор. 74).

Як ми бачили з усього попереднього, таке приєднання без усяких підстав щодо російської літератури робиться беззастережно, категорично визнається пріоритет російської літератури як літератури з традицією, тоді як для української літератури прикладається формула про “індивідуальні особливості”, що виступають “не раніше XV—XVI віків”. Але за цією формулою фактично ховається не що інше, як приймання теорії Істрина про цілковитий перехід київської традиції на Північ і створення української літератури в XVI—XVII ст. як літератури без традиції.

Справді, звернімося до характеристики, даної Істрином українській літературі середньої доби і що її Гудзій замовчує. В згаданій вище праці Істрин писав:

“...Порівняно з літературою московською, ні західноруська, ні південноруська література того ж періоду не були вже безпосередніми продовжувачками

літератури найдавнішого періоду. Такого тісного духового зв'язку між південноруською і західноруською літературами, з одного боку, і літературою найдавнішого періоду, з другого, уже не було" ("Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода", стор. IX).

Далі Істрін розвиває цю думку, доходячи до тверджень, відомими фактами цілком заперечуваних:

"...В областях південноруських, що увійшли до складу Литовсько-руської, а потім Польсько-литовсько-руської держави, і в розглядуваний період (XV—XVI вв. — М. Г.) не сталося відродження старої літератури київського періоду. Навпаки, вона щораз більше вищилася й підтримувалася лише надсиленням і випадковим заходом необхідних богослужбових книг із Московської держави(?); нова московська література, що виникла з нових уже умов і нових потреб, заходів і лідерів була чужа. Можна вказати один тільки приклад появи пам'ятки, що нагадує старовину, хоча пам'ятки й компілятивної: це — складення на початку(?) 15 віку в Києво-Печерському монастирі з старих творів Симона і Полікарпа особливої редакції "Києво-Печерського Штерика" (Теж там, стор. 42).

Нарешті, говорячи про XVII століття, Істрін остаточно відриває від київської традиції українську літературу середньої доби, твердячи:

"...Література нового київського періоду йшла цілком слідами й за зразками літератури польської і, таким чином, живилася тільки західноєвропейськими елементами. Ці елементи були для самого Заходу вже віджилими, середньовічними, але для літератури південноруської, а згодом і московської, і вони були повною, що вносила новий світогляд. Але це була література для вчених, "для небагатих". Із давноруською літературою вона не мала нічого спільного, народний елемент до неї не проривав, і сама мова ставала дедалі штучною, являючи собою суміш переробленої церковнослов'янської мови з мовою польською (Теж там, стор. 43).

Отже, поява в явно директивному збірнику "Русско-украинские литературные связи" статті Гудзія не випадкова. Однорічне навітлення поглядів Істрина, замовчування його явно безпідставних, слухно заперечуваних тверджень про українську літературу XVII ст., із підкресленням основного в теорії Істрина — піднесення ролі Москви як єдиного повноцінного спадкоємця Київської Русі має на меті використати ім'я старого дослідника для "обґрунтування" накидуваної нині концепції про пріоритет російської літератури.

Поряд із цим цікаво простежити, як усталюється в офіційному літературознавстві СРСР погляд на середню добу — добу панування барокко в українському письменстві.

Наведена вище цитата з праці Істрина характеризує його оцінку цього періоду в історії української літератури. Зовсім близька до неї характеристика, подана в "Истории русской литературы" АН ССРСР (том II, частина 2, стор. 150):

"...Пройшовши на Україну в зформованому вже вигляді (в польському й неолатинському виразі), цей стиль не був підтримуваний відповідними історичними умовами й тому був сприйнятий формально. Тут він сполучився з старішою слов'яно-візантійською традицією і, зміцнившись у шкільній літературі (в Києво-Могилянській колегії), набрав просвітницького характеру. Греко-римська мітологія, вчені екскурси в ділянку історії, філософії, географії та природознавства служили в українській літературі пропаганді науки й елементів античних та європейських літератур. Алегоризм нового типу й звичні алегорій-символи, засвоєні ще через слов'яно-візантійську традицію, нероздільно інтегруються в українській літературі так званого "барокко". Характеристичні риси цього літературного стилю через українську літературу засвоюються деяки-

ми російськими письменниками останньої третини XVII в.; формалістичний і разом із тим просвітницький дух українського "барокко" зберігається і в російській літературі, де цей стиль також не був органічним продуктом літературного розвитку".

У цитованій вище статті про українську літературу в "Большой Советской Энциклопедии" (1947 р.) за традицією, продовженою і в "Проспекті" до курсу літератури старої доби, і в передвоєнній "Літературній Енциклопедії", про українську літературу XVII ст. говорить як про "бароккову".

Але після кампанії, скерованої проти "безвідного космополітизму", тобто засудженого владою виявлення в літературі зв'язків із Заходом, БСЭ нового видання (1951 р.) в статті "Барокко" (том 4) обмежується на застосуванні визначення цього стилю лише в пластичних мистецтвах, відкидає, як випадку "буржуазних ідеалістів", трактування барокко як панівного стилю доби й зовсім не говорить про барокко в літературі. Д. Благой в "Історії російської літератури XVIII в." (1951), розглядаючи творчість Теофана Прокоповича і гостро негативно оцінюючи бароккову добу (стор. 57, 58, 92, 94), вживає терміну "шкільний або схоластичний класицизм". Це свідчить про те, що за новим трактуванням бароккова поетика розглядається як явище "негативне".

Наскільки взагалі, сказати б, "недоречно" з погляду нинішнього радянсько-російського літературознавства існування бароккового стилю і взагалі українського письменства тієї доби, видно з основних тверджень статті В. П. Адріанової-Перетц "Историческая литература XI — начала XV в. и народная поэзия" в VIII томі "Трудов отдела древне-русской литературы АН СССР". (Москва-Ленінград, 1951). Ця стаття цікава тим, що задає, сказати б, тону патріотичному визначенню літературних явищ давньої доби. З неї випливає, що саме такого вивчення полягає в розкритті провідного мотиву старої літератури: це — оборона від чужинців в ім'я едванія Русі — "общерусского интереса" (стор. 136). Ні мотивів "оборони" в інтересах московської вже на той час держави, ні мотивів "єднання" з нею середня доба українського письменства якраз не дає, і тому для офіційно патронуваного дослідження відпадають стимули до її вивчення. До такого препарування, як література доби київської, що її зборознено називати українською і ще послідовно розглядається як органічна частина літератури російської, середня доба покищо не надається. В результаті — цілковитий занепад у дослідженні цього періоду української літератури в УРСР.

Саме тому великого значення набирає дослідження бароккової доби в умовах розвитку вільної української науки. Під цим поглядом на особливу увагу заслуговують такі праці проф. Д. Чижевського, як "Історія української літератури", II (Прага, 1942), статті про цю добу в "Енциклопедії Українознавства" і в курсі української літератури Інституту Заочного Навчання, "XVII сторіччя в духовній історії України" ("Арка", 3-4, 1948) та "По за межами краси" ("Літературно-Науковий збірник УВАН" I, 1952). У цих працях подається широкий огляд письменства середньої доби за стислими ознаками. Як говорить проф. Д. Чижевський у передмові до "Історії української літератури", він надає великого значення "формальній аналізі літературних творів та вважає за потрібне не залишати без уваги також і їх ідеологічний зміст", схильючись до "структуралізму".

Характеристика бароккових жанрів, що її дає проф. Чижевський, дуже цікава і в багатьох випадках вичерплива. Однак, така праця, безперечно, тільки відкриває собою широкі досліді. Низку питань, за браком відповідних джерел, мабуть, остаточно розв'язати ще не можна. Зокрема в опублікованих дої розвідках не порушено питання про шляхи безпосереднього перенесення цих жанрів із Заходу на Україну. Очевидно, постає ще важливе завдання аналізу еволюції, якої ці жанри зазнавали впродовж десятиліть. І тут піднята праця, що її так

успішно розночав проф. Чижевський, потребує ще дальших доповнень і поглиблення. Ряд його тверджень не можна не вважати за дискусійні. Так викликає заперечення спроба проф. Чижевського неодмінно перенести на українську літературу схему чергування: ренесанс — барокко. Справді, автор не наводить ні в "Історії української літератури", ні в курсі для ІЗН ні одного видатного явища, характерного для ренесансу. В згаданій статті в "Арці" проф. Чижевський сам твердить, що ренесанс "був духовно незначний або, ліпше кажучи, малопомітний, невизначений. Здається, центр ваги українського ренесансу лежав не в духовній, а в побутовій сфері..."

Нам здається, що, замість переносити в дослідження української літератури цю схему, яку нічим наповнити, було б доцільніше докладною аналізою початків бароккової доби схарактеризувати її своєрідність на Україні XVI — початку XVII ст. Це питання, в усякому разі, потребує дальшого вивчення.

Так само дуже дискусійним треба вважати питання про класицизм, зокрема про бурлеск і травестію. Покищо дуже сумнівною здається спроба трактувати українські "бурлескні" вірші як твори з "елементами просвіченості XVIII ст.". І тут бажання будь-що зберегти прийняту схему раз-у-раз викликає шеперекоптиві твердження. Аналізуючи, наприклад, "Владимира" Прокоповича, автор не враховує того, що "Поетика" Прокоповича, "відповідно до вимог" якої написаний "Владимір", складена за барокковою поетикою Pontana (1594 р.), і не зважає на очевидну барокковість включення комічного елемента в єдину лінію з поважним. Чекаємо дальших кроків початого дослідження.

Річ ясна, велике завдання вивчення стилю барокко в його еволюції на Україні не повинне відсувати на задній план інших завдань дослідження українського письменства XVI—XVII ст. І Франко, і Грушевський заперечували тенденційні твердження Ієтріна про згазівня старокіймської літературної традиції на Україні. Тепер, як ми бачили, питання про традицію знову підноситься, хоч і не з такою безоглядністю у формулюваннях, як у Ієтріна, але, кінцець-кінцем, не менш послідовно в остаточних висновках. Тим часом аргументація в українському літературознавстві досі не усистематизована, матеріали не опубліковані. Сама думка про свідоме звертання українських письменників XVII ст. до старокіймської доби не була, на жаль, досі наголошена і в згаданих працях проф. Д. Чижевського.

В статті "XVII сторіччя в духовній історії України" ("Арка", 3-4, 1948) він пише: "...Коли задумуємося над надзвичайною різноманітністю подій та подій українського XVII сторіччя, то, здається, найбільше впаде в вічі якесь своєрідне та в кожному разі "неприродне" сполучення надзвичайної сміливості нових думок та устремлінь з тяжінням до традиції, та ще традиції "прастарої". Зустрінемо, з одного боку, устремління до самостійності, до утворення власної держави. Ми, може, тепер недоцінюємо "історично-революційний" характер цієї думки, що для наших часів, коли протягом однієї генерації мала Європа два рази перекроюється наново, ще "смілива", але в XVII ст. ця думка означала відрив від столітньої традиції існування України в межах литовсько-польської держави, утворення цілком нової міжнародної ситуації, в якій цілком по-новому мусіли бути впорядковані, полагожені стосунки з сусідами, в тому числі з тими, хто з давня був прастарим ворогом (татари, Москва). І поруч із цим історичним радикалізмом та, як спочатку може здаватися, ніби навіть в якомусь протиріччі (?) до нього, — спроба "активізувати", оживити спогаді про стару князівську Україну... Антиетична, "діалектична" утворення цілком нового та відрощення старого, по можливості "прастарого", проходить через усю українську культурну твердість XVII сторіччя".

Згадуючи про оброблення "Києво-Печерського Патерика", про "глибоку пошану до традицій", шановний дослідник, на жаль, не спиняється на моменті свідомого і то якраз цілком природного звертання до київської доби.

А тим часом багато фактів говорить саме про *свідоме* відтворення цієї традиції, про *свідоме* користування, опрацювання старих пам'яток і не тільки для боротьби в площині державницькій, а й у полеміці на ґрунті конфесійному.

ПАТЕРІКЪ
или
ОТЧЕВНИКЪ ПЕЧЕРСКІЙ,
содержащій
ЖИТІА СЪМЫХЪ

Црпленыхъ и бгословныхъ Свѣщъ нашихъ
прославившихъ в пещерахъ.

На чети рубли издаванъ.

СОСТАВЛЕНЪ

Триумъ Печерскими Свѣтлицы

Никитомъ Историкомъ Русскимъ Свѣтлицы Свѣтлицы Владимир-
скимъ и Свѣтлицы Полубожиюмъ, Іеромонихомъ Печерскимъ.

Печатанъ въ Свѣтлицы

Печатанъ въ Свѣтлицы

ІННОКЕНТІА ГИЗЕЛА,

Мѣстѣ Епископъ Іеромонихъ и Свѣтлицы Свѣтлицы Свѣтлицы Свѣтлицы

ПЕЧЕРСКІА КІЕВСКІА

Печатанъ въ Свѣтлицы

в члѣнѣ Свѣтлицы Свѣтлицы Свѣтлицы Свѣтлицы

ПЕЧЕРСКОЙ КІЕВСКОЙ.

Свѣтлицы Свѣтлицы Печерскыи Печерскыи Свѣтлицы

в члѣнѣ Свѣтлицы Свѣтлицы Свѣтлицы Свѣтлицы

І справа тут не лише в характері людини барокко взагалі, як про це говорить проф. Д. Чижевський у вищезгаданій статті, а в особливостях духовного обличчя українських ідеологів відтворюваної української держави.

Не раз цитовано дуже переконливі уривки з "Протестації" 1620 р. з порівнянням козацьких морських походів із походами Олега. Цитовано й "Вірші на жалсений погреб зацного ринера Петра Коначевича Сагайдачного", написані в 1622 р. Касіяном Саковичем, з аналогічними мотивами. Це вже свідчить про те, що звертання до старих літописів було справою звичайною.

Очевидно, потрібне під цим поглядом даліше дослідження, наприклад, пам'яток полемічної літератури і виявлення характеру цитування. Якщо в ряті випадків письменники ХVІІ ст. користуються польськими хроніками, то безсумнівно тут і звертання до українських найстаріших літописів, бо посилалися на "Нестора", з'являються раз-у-раз.

Твори проповідників ХVІІ ст. мають низку згадок про історичні

імена й події і теж мусять бути досліджені під цим кутом зору. Графічне, типове бароккове, оформлення книг видання Лаври тематично часто глибоко традиційне. Наприклад, "Імнологія" 1630 р. містить зображення кн. Ольги, Володимира, Бориса, Гліба, Антонія і Теодосія Печерських і поряд — Лаврської церкви та печер; "Требник" 1681 р. на титульній сторінці дає образи церкви Успення Пресвятої Богородиці, Володимира, Бориса, Гліба, ап. Андрія Первозваного, Теодосія Печерського; "Щец Духовний" Л. Барановича 1666 р. на титульній сторінці має зображення св. Володимира, Бориса і Гліба...

З цього погляду цікаві також передмови до видань Києво-Печерської Лаври. В них, побіч використання чужих джерел, фігурують і варті дослідження посилавання на "хроміку руську" (напр., дві передмови до Часослова 1616 р., передмова до Бесід св. Івана Златоуста на Діяння св. Апостолів 1624 р.). В "Предсловії" до "Патерика Печерського" 1661 р. автор цитує Кромера, Стрийковського, Баронія та інших чужих хроністів, але жорж і "літописця нашого прел. Нестора"...

Далі надзвичайно важлива є проблема "Сінопсиса" перших видань, поки він не був під примусом перередагований із включенням московського матеріалу часів від XIV ст. Його дослідження для в'яснення обсягу користання джерелами давньої доби в Києві XVII ст. могло б дати нам багато цінного.

Поряд стоїть використання авторами XVII ст. старокіївської агіографічної літератури. Наша праця над "Патериконом" С. Косова і "Тератургімою" А. Кальнефойського з текстуальними зіставленнями із "Києво-Печерським Патериком", переконує нас у тому, що побіжні зауваження Шахматова і Абрамовича про користання в Києві XVII ст. так званою другою Касіянівською редакцією "Патерика Печерського", славетного твору XIII ст., цілком справедливі. Сьогодні такі зіставлення з безсумнівною заперечують твердження акад. Ієстріна про згасання старокіївської традиції за бароковою добою.

Розширення дослідження поезики барокового періоду з докладним в'ясненням зв'язків українського письменства з творами західних авторів, накреслення еволюції жанрів цього періоду, колючі уточнення щодо наявності елементів інших стилів (ренесансу й класицизму) в українській літературі середньої доби, з одвого боку, і широке дослідження фактів користування старокіївськими пам'ятками в українських творах XVII ст., що свідчать про невмирущість старокіївської літературної традиції на Україні, з другого боку, — такі чергові завдання вільного українського літературознавства.

М. Глобенко

До назв Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного

"Україна" ч. 5 (стор. 324-330) вмістила статтю Юрія Шереги "Спроба відтворення української мови X сторіччя", присвячену праці професора слов'янської філології в Лундському університеті Кюста-Улофа Фалька про назви Дніпровських порогів у «De administrando imperio» Костянтина Багрянородного. Не погоджуючися з твердженнями Ю. Шереги в згаданій статті, К.-У. Фальк надіслав нам німецькою мовою відповідь на неї, що її першу частину, з деякими скороченнями, читач знайде нижче. В наступному числі подамо кінець цієї відповіді й репліку на неї Ю. Шереги, що його ми ознайомили, як це звичайно робиться, з дописом К.-У. Фалька.

РЕДАКЦІЯ

У ч. 5 паризької "України", вміщено рецензію на мою працю «Dneprfor-garnas namn i kejsar Konstantin VII Porfyrogenetos «De administrando imperio» (Lund, 1951), під заголовком "Спроба відтворення української мови X сторіччя (Нова праця шведського славіста)"... Тому що ця рецензія містить багато помилок і незгод, мушу зробити спробу докладно їх спростувати.

I.

Вже самий заголовок рецензії є облудний. Уелкий, хто зверне хоч би побіжну увагу на мою працю, може легко ствердити, що *головна мета**) моєї розвідки є з'ясувати грецькі транскрипції згаданеж назів і пояснити їх етимологічно. При цьому, *мимогідь*, я дійшов висновку, що назви Дніпровських

*) Підкреслення скрізь належать авторові.

порогів мають риси давньої української мови. Тим часом з рецензії п. Шереха мається враження, що як раз це останнє питання було наче головною метою його розсліду...

2.

Рецензент подає на сторінці 325 *неправильну увагу*, що вже апіоріі ставить мої розсліди про Костянтинівські назви порогів у несприятливому світі. Він твердить, що я вивчав транскрипції цих назв у відписах, що *походять кілька сторіч пізніше від оригіналу*...

Ця увага рецензента не відповідає дійсності, і виникає питання, звідкіля він її взяв. У «Dneprforsarnas namn»... (стор. 44, 4-ий рядок знизу) я написав, підкреслюючи, про найстарший рукопис ДАІ таке: «*Цей рукопис є найменше на 126 і найбільше на 147 років пізніший ніж оригінал*». Я покликаюся при цьому на найкращого знавця питання, на угорця Моравчика. За думкою ж рецензента, протяг 147 років є однаковий з «кількома сторіччями»!..

3.

На тій же самій 325 стор. рецензент виявляє, що він *зле зрозумів* мою основну думку в праці «Dneprforsarnas namn...», на стор. 34-35 і 266. Я висловлюю там лише здогад, що давньошведські назви порогів були старші ніж слов'янські. Цим самим, одначе, я не хотів ствердити, що пороги не мали ніяких назв, аж до приходу норманів. Якщо читати мою книжку з увагою, можна побачити, що я ледве чи висловив здогад, що слов'янські назви були молодші за норманські. На стор. 40 я пишу: «Коли Дніпровий шлях, у половині IX сторіччя, відкрився для норманів, південна границя східних слов'ян була недалеко від низу Києва», значить, пороги були далеко від слов'янської землі, що підтверджують навіть сьогочасні радянські історичні мапи! Країну, де знаходилися пороги, в X віці заселяли кочовики-печеніги. Правдоподібно, що печеніги надали свої власні назви порогам та іншим місцевостям тієї території.

4.

На стор. 326 рецензент намагається довести, що варязькі сліди в руському назвопництві знаходяться майже виключно у *північному* відтинку шляху «з Варяг у Греки». Це твердження теж не відповідає дійсності. Рецензент знову *зле зрозумів* мою думку на стор. 37-39. Для південного відтинку, себто Дніпра, як це визначає рецензент, я еказав у моїй праці такі північні сліди: 1. *Smaleskja* (Смоленське), стор. 38; 2. *Ko:nugardr* (Київ), що його цар Костянтин зве також *Samvatas*, назва, що її норманісти вважають загалом північного походження; 3. *Ulvorsi*; 4. *Gellandi*; 5. *Aifor*; 6. *Varufors*; 7. *Leandi*; 8. *Strukum*; 9. *Vrar faeria*. До цих назв треба додати також: 10. *Sund* (Босфор) і 11. *Miklagardr* (Царгород); 12. *Gullvarta* (ἡ χρυσῆ πύλη у Царгороді); 13. *Laktjarna* (Blachernai, теж там).

У південній Русі ми знаходимо ще одну важливу назву північного походження. В ісландських джерелах Дін називається Danakvisl. При цьому я нагадую про один важливий факт: на острові Березань знаходиться камінь з *рунічним давньошведським написом*. За Костянтином Багрянородним цей острів був за пристановище для мандрівників — росів, що в X віці прямували до Греччини.

5.

Рецензент залишає по боці моє палеографічне пояснення слов'янської назви сьомого порогу, а саме *ναπρєζή* (стор. 327). * *ναστρεζή* є моє виправлення цього слова, що дає ключ не тільки до зрозуміння слов'янської назви, але також і для його північного відповідника (Див. стор. 217-218 моєї праці).

Рецензент, правда, намагається відкинути апелятив "стрежь", що за мою думкою є слов'янського походження, і відповідає точно північному *struk(a)*. Звідки походить північна назва *Strukum*. Тому що ми в новітній українській мові знаємо лише слово *стрижень*, що вказує на давніше *стрежьє*, рецензент висновок, що за часів Костянтина не могло існувати слово *настрежьє*, а тільки **настрежьє*.

Слово **стрежь*, що, між іншим, є пізніша форма від *стрежьє*, справді не знаходиться в приступних мені українських словниках, але воно подібнується часто в назвах місцевостей на східних слов'янських землях, напр. морська назва *Стрежно* («Dneprforsarnas namn...», стор. 220). Це слово часто трапляється в південнослов'янському назовництві: *Стрежово* (Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, стор. 139, і моя праця, стор. 221), а також у назовництві західнослов'янському (теж там, стор. 220).

Отже, коли написання *преѣ*— (замість * *стреѣ* —) у цесаря Костянтина (: *υλπρεζή* замість * *υλστρεζή*) вказує прямо на *стреж* ("ε" є тут передане "e"!), то можна з певністю вважати, що слово *стрежь* було також відоме й на українській території. Щодо наведеного рецензентом українського слова *стрижень* ("п" — замість давнішого "ь"), то це слово подібнується на Україні, як назва водяних течій. У староруських хроніках знаходимо цю назву у формі *стрежень*. Зрозуміло, що це може бути північноруська форма, але й не виключено, що *стрежень*, відповідало давнішній південноруській вимові.

Що первісні "ь" і "ъ" у сполученні з «liquida» в певних випадках у білоруській і українській мовах переходять в "п", це загально відоме явище, наприклад, слиза, кривавий, (також кровавий!). Рецензент не займається цим важливим питанням. Однак єдиний дослідник, що до цього часу ґрунтовно займався словом *стрижень*, Tore Tornbörnsson («Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala förhandlingar 1916-1918, стор. 10) вважає, що *стрежень* спершу вимовлялося *стреженьє*, а потім тільки набрало форми *стрижень*. Мені здається, що рецензент надто легко приходить до рішучого твердження, що в давній українській мові не було форми *стрежень* (стор. 327).

Рецензент вказує на те, що *стрежь* з ь — є давніша форма апелятива. У моїх розслідах я це справді переочив. Але зауваження рецензента також насує до моїх тверджень. Тому що не може бути сумніву, що грецьке *Ε* відповідає в слов'янській мові е ("ъ" відповідає "i"!), отже, перехід *стрежь* > *стрежьє* в українській мові стався вже в 950 р., бо "ъ" у сильній позиції перейшов у "е". Це вказує, однак, також на те, що так звані *глухі ь* і *ъ* у слабій позиції почали зникати.

6.

На стор. 327, 17-ий рядок знизу, рецензент твердить: "...Назву першого порога, що її Фальк читає, як уже сказано "уступи", Костянтин поєнєє *μῆ χομῆσσι*, що значить "не спи". Фальк пише (стор. 83), що це розуміння по-стало через прилучення кінцевого у попереднього слова до форми *ἐσσοῦπῆ*, так, що утворилася форма *υεσσοῦπῆ* (Α)*). Але це означає, поперше, що Костянтин добре знав якунебудь слов'янську мову, а подруге, і головно, означає, що помилкове написання (*υ*)*εσσοῦπῆ*, замість пропонованого Фальком **οσσοῦπῆ*, шестю не при пізнішому переписуванні тексту, як начебто мало б виходити з усіх міркувань на цю тему (Б), а вже в самого Костянтина (В), — а це сильно підіриває довіря до самого відтворення назви *Уступ*, та й до інших записів Костянтина (Г), бо коли він міг *Уступ* поплутати з *Несте*, (Г), то такі ж

* Я позначаю різні місця в статті рецензента, що їх буду спростовувати, буквами А, Б і т. д.

грубі помилки могли трапитися в нього і в записі інших назв порогів" (Д).

У своїй примітці рецензент додає: "Відтворення Фалька лише поза увагою ту обставину, що над початковим *ov* теж мусів стояти знак придиху, — а це ще більше ускладняє справу" (Е).

А.

Рецензент узагалі не вдається в моє палеографічне міркування («Dneprforsarnas namn», стор. 83-89), що ґрунтується на зображенні назви порога мішаним мінускульним письмом. До цього мого міркування належить, між іншим, розгляд співвідношення розділових знаків у творі «De administrando imperio» і в назвах порогів. З неповного й некомпетентного пояснення рецензента читач не може зрозуміти, що якраз брак розділяючого знаку між назвою й попереднім словом «*epopotazómenon*», був той факт, що дав змогу читати «*nes(s)upri*» («Dneprforsarnas namn», стор. 88).

Б.

Твердження рецензента помилкове. Жодний дослідник до цього часу ще не відповів на питання, коли саме кінцівка «*n*» від *epopotazómenon* перейшла до наступної назви. Нечисленні дослідники, що займалися взагалі цією кінцівкою «*n*» і пропонували читати «*nessupri*» (головне Vandurius, 1711 р.; Thurnmann, 1774 р.; Thomsen, 1876 р.), ствердили лише, що кінцівка «*n*» в *epopotazómenon* мусить бути розділена на дві частини, не висловлюючися все ж остаточно про це питання.

В.

У своєму критичному вступі до видання «De administrando imperio» (Су. Моравсік та R. J. H. Jenkins), перший стверджує, що частина помилкових або зіпсованих назв у відомому творі цісаря повинна була знаходитися в оригінальному рукопису, або на окремих нотатках, що лягли в основу рукопису. Очевидячки, зіпсовані назви долучилися й пізніше при відписах оригіналу й при копіях. Моравсік, найкращий сьогодні знавець Костянтинівських рукописів, довів у своїх студіях, що дослідник має повне право, у всіх випадках, коли трапляються труднощі в розумінні слова, старатися справити його відчитання, щоби дійти до правдоподібного розуміння слова.

Г.

Неправильно робить рецензент, коли він однаково поводить з усіма константинівськими назвами. В деяких випадках ми маємо справу з важкими й складними палеографічними питаннями, коли кінче треба справити відчитання. В інших випадках нема потреби змінювати форми назв і їх легко можна пояснити. Рецензент радить безплідний сумнів, який погано прислужився б науці, якби його взяти за напрямку. Я покликуюся, при цьому, на Стока і його оцінку топонимастичного матеріалу в цісаря Костянтина («Slavenstvo i romanstvo». I, ч. а. стор. 15).

Г.

Це є грубе перекидання, коли рецензент твердить, що Костянтин, за моїм відчитанням, назву *Устуні поплутав з "Неспи". Як це видно з репродукції у праці «Dneprforsarnas namn...», стор. 84 і далі, я обґрунтовую мої палеографічні висновки на формі *epopotazómenonnessupri*, написаній мішаним мінускульним письмом, а не кирилицею. При цьому, дуже важливо є підкреслити, що "8" (ov) і "B" (B) мають кілька спільних зовнішніх рис, а також «α» і «σ»*).

*) Пор. цікавий коментар Екблума — до знаку S. «Der Name der siebenten Dneprstromschnelle», стор. 168.

У кириллиці цього взагалі ніяк не видно, а тим часом рецензент користується цим письмом, щоби ілюструвати мої палеографічні докази! До цього грубого перекручення треба додати ще те, що коротка форма "не спи" в рецензента не знаходить жодної основи в моїй праці! Я вважаю, що Костянтин склав слово (n)es(s)upri, користуючися староболгарським *ne szri* — з голосною між «с» і «п»! (стор. 88).

Я зовсім не твердив, що цісар поплутав "Уступи" з "Неспи". Рецензент повинен був докладніше прочитати мою розвідку.

Д.

Не відповідає дійсності також твердження рецензента, що я не числюся з придиком над початковим *š*. З мого загального пояснення палеографічного розвитку літер (стор. 88-89) виходить, що я вже мав на увазі глухий наголос у першій формі (*ustupi*), а також і в двох пізніших формах (*essupi*).

Щоб моє пояснення слова *ѣссуупѣ* було ясне не тільки критикам, що його приймають сприятливо, я наводжу тут коментар до моїх дослідів у «Dneprforsarnas pamn...» (стор. 88 і далі).

Коли цісар склав етимологію слова *ѣссуупѣ* - **обссуупѣ*, він спирався, як це легко можна бачити, не на розмовну українську форму цього слова, але на його *писане зображення*, що його він зле зрозумів... *Отже, форма вѣссуупѣ, створена на такій помилці, не може жодним чином свідчити про вимову цього слова в українській мові 950 року.*

Подруге, етимологія цісаря збудована на порівнянні зіпсованої форми *вѣссуупѣ* з староболгарським подібним на вимову *ne szri* — не спи. Хоча голосні *ѣ* і *ь* з тих часів у староболгарській мові почали зникати, але тоді в Болгарії залишилася правописна традиція *ѣ* і *ь*; клир, учені й перепиувачі мусили добре орієнтуватися, коли саме зберігати ці букви на письмі. Староболгарська мова була в Царгороді, за часів Костянтина, зовсім звичайна мова. Як я в моїй праці «Dneprforsarnas pamn...» (стор. 233) вказав, візантійці й нормани провадили справи слов'янською мовою. Двомовні варяги користувалися своєю слов'янською говіркою, а візантійці староболгарською мовою (J. Burg, стор. 541).

Як з вищенаведеного видно, слово *вѣссуупѣ* не може дати жодного доказу хронології зникнення *ѣ* у ненаголошеному складі в давній українській мові.

7.

Рецензент глухо дивується моїй сміливості, я бо тверджу, що так звані слабкі голосні *ь* і *ѣ* вже 950 р. в мовних формах, що попередили сучасну українську мову, могли бути зникнути (пор. стор. 328). Так само я тверджу, що фонетичний розвиток, що привів в українській мові до "ікання", міг мати свій початок уже за тих давніх часів...

На стор. 112 моєї студії я покликаюся на Розенфельда ("Русский Филологический Вѣстникъ", ХІІ, стор. 169), Мейер-Любке («Historische Grammatik der romanischen Sprachen», стор. 32) й на Бузука ("Нариси історії української мови", стор. 39), що вони всі вказують на деякі випадкові написання в мовних пам'ятках ХІ віку на Україні й на їх основі доходять висновку, що так звані глухі голосні у вимові перепиувачів зникли були вже за тих часів...

Треба тут додати, що так звані глухі голосні, в деяких позиціях зникли в староболгарській мові впродовж Х віку й що в польській мові це явище відноситься до часу перед 1100 р. (пор. Słowski, «Historia języka polskiego», стор. 50). Мені здається, що не є надто сміливо вважати, що зникнення цих голосних у слабких складах в українській мові відбулося вже біля 950 р., тим більше,

що такий мій погляд підтверджується різними випадковими написаннями найдавніших пам'яток на Україні біля 1070 р., а також грецькою транскрипцією в цісаря Костянтина...

8.

Рецензент намагається довести, що ці випадкові написання, на які я та інші дослідники спираються, щоб установити періодизацію поодиноких важливих ознак української мови, є малочисленні й “здебільшого вони мають характер звичайних помилок переписувача” (стор. 328).

Справді, кількість цих випадкових написань порівняно не велика, однак зовсім ясно, що найбільша їх частина має незвичайно велику вартість, як свідчення про історично-фонетичний розвиток української мови. Вважати їх “звичайними помилками переписувача” є непродумано й недоречно. Рецензент не з'ясував також, що це значить в нього вислів “звичайна помилка”... Візьмім, наприклад, “праоуда” в Збірнику Святослава (1073), що було написано замість первісного *правда* (Рецензент не згадує про цей приклад). Доказ того ж типу, як “оу” в “праоуда” ми маємо у слові “на оурѣдъ”, замість “на врѣдъ” (Збірник Святослава, 1073 р.).

9.

Рецензент твердить (стор. 328-329), що *e* в слові $\beta\epsilon\rho\omicron\tau\zeta\eta$ вказує на те, що глухі голосні в українській мові 950. р. ще збереглися... Спираючися на Соболевського (“Лекції по історії руського язика”, стор. 34), я пояснюю, що *e* в слові $\beta\epsilon\rho\omicron\tau\zeta\eta$ повстало з літери *ь*. Як няти віри рецензентові, виходить досить дивна річ, а саме, що це “*e*” віддає “*ь*”. Але греки загалом віддавали *ь* літерою *ι* (Vasmer, стор. 278). Віддавання слов'янського τ грецьким *ου* і слов'янського *ь* літерою *ι* в найдавніших відписах має свою аналогію в албанських пам'ятках, де також ми знаходимо замість τ — *ι* і замість *ь* — *ι* (Пор. Treimer, Archiv 35, 602 і далі; Vasmer, стор. 282).

10.

Рецензент думає, коли “*e*” тому вставлене в слові $\beta\epsilon\rho\omicron\tau\zeta\eta$, що група *er* є чужа в грецькій мові, то треба також сподіватися вставки в групі *ln* в слові $\beta\omicron\upsilon\lambda\nu\eta$. Група бо *ln* є чужа в грецькій мові. Але тому що рецензент на стор. 329 стверджує, що все ж таки згадане слово не вказує жодної подібної вставки, він повинен був у цьому знайти доказ, що $\beta\omicron\upsilon\lambda\nu\eta$ з «*λν*» є справжня форма, тобто правдива передача української вимови назви порогу. Якщо там знаходилася дійсно глуха голосна “*ь*” між «*λ*» і «*ν*» в слові $\beta\omicron\upsilon\lambda\nu\eta$, тобто, коли б ми мали форму *vulnpjь*, в такому випадку, за міркуваннями рецензента, для грецького переписувача була б повна рація зберегти цей звук зображенням *ι*!

В обидвох назвах порогів «*vulny*» і «*ostrauny*» ми маємо первісно звичайну прикметникову кінцівку — *ьнъ*. Коли б “*ь*” дійсно у вимові 950 р. ще було збереглося, то воно мусило б, як це було звичайно в грецькому письмі, виглядати як «*ι*». Але тому що «*ι*» не знаходиться ані в $\beta\omicron\upsilon\lambda\nu\eta$, ані в $\delta\sigma\tau\rho\upsilon\sigma\upsilon\mu\iota$ між «*ov*» і «*ν*», то це очевидячки найкраще треба розуміти так, що “*ь*” у глухій позиції зникло. Проте рецензент твердить, що “в середині X віку глухі голосні в українській мові ще існували” (стор. 329).

Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі

Під цим заголовком "Україна" (ч. 1, стор. 1-11) видрукувала статтю, де між іншим обговорювалися взаємини Меріме з Тургенєвим як перекладачем "Народніх оповідань" Марка Вовчка (стор. 5-7).

Тепер, невтомний Моріс Партур'є, що в нього листування Меріме стало справжнім «*violon d'Ingrès*»¹⁾ (він є з фаху лікар), видав книжку "Письменницька приязнь. Преспер Меріме і Іван Тургенєв",²⁾ де зібрано листи Меріме до Тургенєва. Серед цих листів є два, що становлять для українознавства певну цікавість, отже, ми й вирішили подати з них витяги нашим читачам.

У листі з 12 червня 1860 р., французький письменник, що перебував з імператором Наполеоном III та імператрицею Євгенією у Фонтенбльо,³⁾ писав до Тургенєва:

"... Я проводжу тут час з Вашим перекладом з козацької мови, і він мені дуже придався в цьому найяснішому осідку... Оповідання Марка Вовчка є вельми сумні. До того ж вони мені здаються здатними заохотити кріпаків розпорювати животи своїм панам. Тут їх вважатимуть за соціалістичну проповідь, і порядні люди що не люблять бачити кривавих ран, зчинять гвалт... Я охоче взявся перекладати "Козачку". Тому що переклали її Ви, то це, мабуть, правда; але тоді Стенька Разін, Пугачов та інші великі люди справді мали рацію, коли, щоб покласти край злишживанням, діями найкоротшими й найзручнішими засобами.

Щоб ці оповідання сподобалися в нашій країні, треба перед ними подати вступ і короткий виклад російського законодавства. Я боюся крім того, що в нас вважатимуть ці оповідання надто бідними на рух. Мені здається, що частина їх вартості залежить від правди в діялах. На жаль, його, мені здається, ніяк не можна перекласти на нашу мову. У мові наших селян є деяка поезія, що видавалася б дуже чужерідною у французькій мові. Наші селяни мають такий же утертий стиль і такий же буденний, як і елеганти наших "салюнів".⁴⁾

Дев'ять років пізніше, 16 липня⁵⁾ 1869 р., Меріме, перебуваючи цього разу з двором у Сен-Клю,⁶⁾ писав до російського письменника:

"Щоб згаяти час, що тут такий же довгий, як і деінде, я переклав дуже швидко, тобто дуже зле, історію "Козачки" Вовчка, що Ви її переклали з української мови. Це оповідання вжахнуло наших пань, навіть тих, що відхают за геройчною Польщею".⁷⁾

1) «Скрипка Енгра». Цей вислів визначає захоплення чимсь, що не є безпосереднім фахом людини. Існує переказ, що славний французький маляр Енгр (1780-1867) більше пишався своєю грою на скрипці, ніж своїм малярством.

2) Maurice Parturier, *Une amitié littéraire. Prosper Mérimée et Ivan Tourguénev. Nachette, Paris, 1952*, стор. 252.

3) Фонтенбльо, невеличке місто в 54 км. від Парижу, зі старовинним королівським палацом, свідком багатьох історичних подій. Між іншим, це тут 12 квітня 1814 р. Наполеон підписав так званий фонтенбльоський договір, згідно з яким одержав острів Ельбу й зберіг за собою титул імператора, а 28 того ж місяця прощався зі своєю гвардією в дворі замку, що тепер на пам'ять про цю подію називається «Двір прощань».

4) Maurice Parturier, *Une amitié littéraire*, стор. 60-61.

5) А не 16 червня, як помилково зазначено в «Україні» ч. 1, на стор. 9, де витяг з цього листа переказано досить вільно.

6) Сен-Клю, містечко під Парижем, з королівським палацом і розкішним парком, що правило за літній осідок Люї-Філіпові й Наполеонові III. Під час прусько-французької війни палац був знищений бомбардуванням.

7) Maurice Parturier, *Une amitié littéraire*, стор. 227-228.

Три річниці української історіографії

Цього року припадають роковини смерти трьох визначних українських істориків Ол. Лазаревського (1834-1902), О. Левицького (1849-1922) та Д. Багалія (1857-1932), що своїми працями багато зробили для української історичної науки.

Олександр ЛАЗАРЕВСЬКИЙ, з фаху високий судовий урядовець, походив з Чернігівщини і належав до родини Лазаревських, що були близькі до Шевченка за останніх років життя поета. Колишній співробітник "Основи", автор знаменитої свого часу студії про українських селян (1648-1783), що її вперше було видрукувано 1866 р., а 1911 р. перевидано, Ол. Лазаревський присвятив численні свої праці внутрішній історії Лівобережжя та історії козацьких родів. Був він також за головного співробітника "Київської Старини" й за вчителя російського історика селянського питання на Україні В. М'якотіна. Ніхто не знав краще від нього Гетьманщини, але ще М. Грушевський відзначив, що Ол. Лазаревський у своїй критиці козацьких родів був де в чому односторонній і несправедливий. ("Занеки НТШ", т. XLVII, 1902).

Ол. Лазаревський не був історик у широкому значенні цього слова, а лише автор студій на історичні теми і, головне, — особливо за Київської доби його життя, — причиняк. Але його майже всі праці засновані на невиданих архівних матеріялах, і з них ще довго історики черпатимуть повною жменюю.

Орест ЛЕВИЦЬКИЙ був син священника й теж чільний співробітник "Київської Старини". Він досліджував майже виключно історію Правобережжя, зокрема Волині, що невидані джерела для неї знаходив у багатощему тоді Київському архіві старовинних актів, де, з 1874 р., працював за секретаря Київської археологічної комісії.

В Київських архівах Орест Левицький знайшов багато матеріалів для своїх глибоких студій про релігійні відносини в старій Україні, про Унію, про соціалів... У протилежність Ол. Лазаревському, чий стиль праць викликав справжній крик розпуки в такого тонкого естета, як В. Горленко (див. "Україна", ч. 7, стор. 569), О. Левицький був справжній письменник, що й відбилося на його історичних працях, де часто-густо він виявляв риси справжнього історика, а не лише автора на історичні теми.

Дмитро БАГАЛІЙ народився в київській міщанській родині. Він був професор Харківського університету, міський голова Харкова, член Державної Ради. Отже, небіжчик Багалій займав досить високий щабель на бюрократичній драбині колишньої царської імперії. На високому становищі був Багалій і за нових часів у Радянській Україні; він бо мав щастя відійти в інший світ, коли лише починався розгром українства в УРСР.

Як учений, Багалій був історіограф Слобідської й Степової України, що для своїх студій використав Харківські архіви і Сковороди. Ті праці, що Багалій написав уже за часів Радянської України, поминаючи його монографію про Сковороду (1926) та "Нарис української історіографії" (1923), мало що додають до слави небіжчика. Був то переслів старих його праць, переслів трохи наївний, де згаслий український науковець пробував застосувати до своїх давніх праць марксистську методу. Що з цього вийшло — не важко зрозуміти.

Згадані українські науковці принесли, кожний в своїй ділянці, стільки фактичного, здебільшого, невиданого матеріялу, що всі історики ще довго користуватимуться з нього.

Чи то справді „тризуб“ український герб

СИМВОЛІКА ЗНАКУ НА РЕВЕРСІ МОНЕТ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
І ЙОГО НАЩАДКІВ.

Питання знаку на реверсі, тобто зворотньому боці, монет Володимира Великого і його нащадків цікавило вже здавна багатьох учених, передусім нумізматів, археологів, істориків та навіть людей, що не належали до цеху вчених. Кожний з них намагався розв'язати його, як міг і розумів. На погляд М. Карамзіна, той знак означав би „тризубця“ (1816), О. Восійков (1816), С. Шодуар (1836), І. Сахаров (1842), Я. Райхель (1843 і 1856) вбачали в ньому „трикирія“, Я. Волошинський (1853), Хр. Гіль (1861), А. Тілезіус фон Тіленав (1864), І. Толстий (1882) — „хоругву“, С. Строганов (1860) — „портал церкви“, Б. Кене (1860) і А. Кунік (1860) — „птиса“ (ворона або гелуба); знов О. Уваров (1862) — *версіку* візантійського скіпетра і т. д.

Від 1882 р. став переважати в „науковому обігу“ інший погляд А. Куніка, а саме, що цей знак на реверсі монет Володимира Великого і його нащадків був звичайним знаком-гавром їх роду. Такої самої думки про той знак були також М. Грушевський, О. Орешніков, М. Таубе, М. Міллер та інші. Та не зважаючи на „авторитетність“ цього погляду, він до розкриття змісту цього старовинного нашого знаку нічим не спричинився, — його загадковість ще й донині не є розв'язана.

Переглядаючи якось золоті і срібні монети Володимира Великого і його нащадків, репродуковані в цінній і монументальній праці І. Толстого (1882), ми дійшли висновку, що знак на їх зворотньому боці не означає ані тризуба, ані трикирія, ані птиці, чи те церковного портала, або скіпетра, хоругви, навіть якоря тощо, а лише скорочення — монограму імен Ісуса Христа — *ИСХР* — та *Альф* й *Омегу*. Адже на реверсі золотих і І-го типу срібних монет Володимира Великого той символічний знак не існує. Замість нього на цих монетах відбите саме зображення нашого Спасителя, а власне його погруддя із закритою „книгою життя“ в руках. Щоб наше тлумачення того знаку не виглядало голослівним, спробуємо його тут на прикладах обґрунтувати, почавши від простого й виразного знаку на монетах Ярослава Володимировича, з св. Юрієм на їх аверсі, або передньому боці. При цьому виразно зазначимо, що ми торкаємся цього питання не як нумізмат, а лише як історик.

1. Монети Ярослава Володимировича, з св. Юрієм на їх аверсі, відомі досі в кількох екземплярах, репродуковано в праці І. Толстого (1882, таб. 13, № 1-2) і там же описано (стор. 60-61). На аверсі тих монет св. Юрія зображено пішым, по пояс¹⁾. Волосся на голові кучеряве, а навкруги голови є авреоля з перлин. Його однією застебнуте біля правого плеча округлою прикшкою. У правій руці він тримає списа, нахиленого на праве плече, а лівиця закрита круглястим щитом, оздобленим по краях перлинами. Праворуч св. Юрія, від голови, йде ланце насторч — ☉ ГЕ, — а ліворуч — ☾ ГЕ — тобто *ζυγος Γεωργιος*. Навкруги зображення св. Юрія й написи є два обводи з перлин, між ними чотири хрестики шавхрест, також з перлин. Чому саме св. Юрія зображено на аверсі монет Ярослава Володимировича, то це ясно: св. Юрій був патроном київського князя, і на його честь князь мав теж своє друге, християнське ім'я.

Як І. Толстий гадає, то для зображення св. Юрія на монетах Ярослава Володимировича мав різьбар, з походження, мабуть, грек, якийсь „русько-візантійський вірєць“. Цим вірєцем могло бути для нього, на наш погляд, ягсь зо-

¹⁾ Про св. Юрія як піхотинця див. працю Н. Кондакова (1892), К. Крумбахера (1911). П. Ауфгаузера (1911) та К. Кюнстле (1926).

бображення св. Юрія на іконі-образі — хто зна, чи не з церкви Десятинної Пресвятої Богородиці чи то св. Юрія в Києві, — або може на якійсь византійській печатці²⁾, але ні в якому разі не на монеті, — на византійських бо монетах, що були зразком для київських, таке зображення відоме шойно з часів цисаря Олексія I. Комнена (1081-1118), як це слідує з праці І. Сабатьє (1862, II, таб. LIII, 8).

Щождо реверсу цих монет Ярослава Володимировича, то на ньому зображено той досі загадковий знак, що своїм виглядом схожий ніби на “тризуба”, або, правдивіше, “трираменника”. Його середуца рамка оздоблена зверху великою перлиною, з крапкою в середині, а обидві зовнішні — двома маленькими перлинами. Навкруги цього знаку розміщена легенда-напис, що від ✕ вгорі починається: *Ярославе сребро*”. За тим написом слідує два обідки, з чотирма навхрест літерами в їх середині, а саме: “*ANMH*”, тобто “*AMHN*”. Такий самий знак з оздобами подибується теж на іншій срібній монеті Ярослава Володимировича, з якої збереглася лише четверта частина (див. нижчеподану таблицю № 3), як також і на двох її екземплярах мідних (теж там, № 4 і 6). На зовнішніх рамках цих мідяків перлин нема, ними оздоблена лише нижча третя рамка трьома. Так само виглядає знак на норвезькій імітації монети Ярослава Володимировича (теж там, № 5), з тією лише різницею, що обабіч великої перлини на середуцій рамці є два ✕, а на аверсі праворуч і ліворуч авреолі св. Юрія також два ✕, бо між ними вгорі подибується ще третій ✕, що сполучає першу й останню літеру легенди. [Свого часу (1859) В. Кене відчитав довільно напис на аверсі цієї монети по-латині, як «*Oleg Rex... o Nrogadu*», через що його науковий авторитет зовсім завпап].

Вже самі оздоби на нашому знаку монет Ярослава Володимировича, як ось перлини, хрестики й чотири в ньому відбитих навхрест літери — *ANMH* — вказували б на те, що він своїм зміслом означає. Наш знак є складник з двох літер тогочасного письма, а саме з А й ω, причім А творить його нижчу, а ω верхню форму; шнужа рамка для них одна й та сама. А все разом алегорично означає Альфу й Омегу й стосується лише до Ісуса Христа, згідно з висловками про Нього євангеліста Івана Богослова: “Я Альфа й Омега, Почин і Кінець, Перший і Останній” (Об’явлення, XXII, 13; пор. II, 8, V, 8; до самого Бога стосується I, 4 та XXI, 6). На нашому знаку Ісуса Христа символічно зображає дуже виразно велика перлина зверху на його середуцій рамці, тобто Омеги, з чотирма євангелістами, які відмічені малими перлинами на його зовнішніх двох рамках, бо знову ж на нижній його рамці інших монет Ярослава Володимировича ті три малі перлини означають якще не св. Трійцю, то може трьох апостолів під горою Тавором. На норвезькій довільній імітації монети Ярослава Володимировича подибуються, обабіч великої перлини — тобто Ісуса Христа, — ще два хрестики, які в символіці означають також Альфу й Омегу. Що такі два ✕ знаходяться теж обабіч авреолі св. Юрія на аверсі цієї монети, то тут нема нічого дивного: у старохристиянському мистецтві позначувано Альфою й Омегою не лише Ісуса Христа, але зрідка навіть мучеників за Нього, як ось св. Януарія і св. Мавра. Цілий змісл нашого знаку на згадуваних монетах Ярослава Володимировича підтверджують дуже переконливо теж чотири його літери, що творять слово *AMHN*, тобто дійсно, що Ісус Христос є Альфа й Омега. Один раз, в Об’явленні (III, 14), Іван Богослов усьоголів Ісуса Христа навіть з самим Амієм: “Оце каже Аміє, свідок вірний і правдивий, початок Божого творива...”

З тим *AMHN* на київському знаку ні археологи, ні історики, ні нумізмати

²⁾ Про зображення св. Юрія як піхотинця на византійських печатках X-XI ст. див. працю Г. Шломбергера, *Sigillographie* (1884).

не могли досі ніяк собі дати ради. Такі, як І. Бекетов і А. Гфререр вбачали в ньому 1048 р., коли, мовляв, донька Ярослава Володимировича, Анна, вийшла заміж за французького короля Анрі I, а знову О. Орешніков вважає його не лише за підтвердження київського знаку, як *власного знаку* великого князя, але й за підтвердження навіть *легенди* навкруги нього: "Ярославле сьребро". Та такому поглядові О. Орешнікова на *AMHN* рішуче заперечує наявність на цьому знаку високознаменної християнської символіки, про яку буда вже вище мова. І ось лише до цього християнського зміслу нашого символічного знаку, як Альфи й Омеги, стосується біблійне й євангельське слово *AMHN* і більше до нічого. А втім, Альфа й Омега та *AMHN* на реверсі монет Ярослава Володимировича не є виняткове явище в історії монет узагалі. Вони подібуються також не лише на монетах королів-сучасників нашого князя, але й на монетах, окрім *AMHN*, візантійських цісарів ще задовго перед тим. Для ясности цього цікавого факту ми дозволимо торкнутися тут коротенько їх історії.

У старохристиянських часах та в ранньому середньовіччі під Альфою й Омегою освічені люди розуміли лише іпостась Ісуса Христа. Окрім вісток з творів Отців Церкви, про це збереглося дуже багато пам'яток, насамперед в середках і на просторах староримської й ромейсько-візантійської імперії: по церквах, двиптарях, на хрестах, чашах, образах, лампах, персях, цеглах, монетах тощо. Альфу й Омегу зображено на них майже виключно як супровідниці хреста або як монограми Христа Костянтина Великого X^{C} , починаючи вже з IV ст., як так само у сполучі з самим зображенням нашого Спасителя на Його авреолі, починаючи від середньовіччя. З просторів староримської й візантійської імперії пам'ятки Альфи й Омеги поширилися, wraz з християнством, також по їх колоніях, а серед них навіть у далекій Таврії. Одця принакрово віднайдена тут така пам'ятка датується 491 р. і походить з розкопок керченської катакомби. Про подібні віднайдені пам'ятки у Таврії-Херсонесі трактують: Ю. Кулаковський, Н. Кондаков, В. Латишев, хочасти І. Толстой та інші. На всіх тих пам'ятках А передається переважно грецькою літерою монументального письма, в той час, як того ж письма, як ω , \omicron або III . Серед тих пам'яток подібуються й такі, де Альфу й Омегу передає або подвійна Альфа, або подвійна Омега. На пам'ятках керченської катакомби з 491 й 733 р. Омега передана різбарем — на одних зовнішніми літцями, а на інших прямолінійно. На болгарській пам'ятці з X ст., що віднайшлася під час розкопувань колишнього Преслава 1928 р., Омега передана також прямолінійно, тоді як Альфу замінює підвійна Омега, з невеличкою лінійю вниз, що є продовженням середнього рамена останньої, як це видно на основі її передрукованої ілюстрації в статті М. Сперанського (1930).

Щодо Альфи й Омеги спеціально на монетах, то вони позначені на їх реверсах як супровідниці і ствердительки зміслу монограми Христа Костянтина Великого, переважно на монетах візантійських, починаючи від Костянтина II (337-361). На монетах цісаря Маврикія (582-602), Гераклія (610-641) і т.д. аж до Юстиніана II (685-695, 705-710), вони видніються на них лише під поперечним раменом хреста. Як виходить з праці І. Сабатьє, на реверсах монет візантійських цісарів, після Юстиніана II аж до сучасників Володимира Великого та його сина Ярослава, Альфи й Омеги біля їх хрестів вже нема. Зате вони виривають відтак, як свого роду відгук, на монетах німецьких, французьких та англійських, і то не лише в їх безпосередній формі, але й зашифрованими чи то двома хрестиками, чи то двома перлинами або навіть шести — чи восьмикутними зірками, переважно як супровідниці та ствердительки зміслу зображення нашого Спасителя на Його авреолі³⁾.

3) Ці факти на німецьких монетах відомі нам, на основі праці Г. Дамленберга, з часів панування цісаря Оттона I (936-937) аж до Гайнріха III (1039-1056), сучасника Ярослава Володимировича. Такі самі факти на французьких монетах знає

Якщо монети з Альфою й Омегою були свого часу звичайним явищем у Візантії, а відтак у Німеччині й почасти у Франції та Англії, то монети з *AMEN* були дуже рідкі. З них відомі нами наразі лише деякі, і то лише німецького походження.

Отже, Альфа й Омега були алегоричними оздобами монет не лише візантійських цісарів до Юстиніана II, але й німецьких цісарів та французьких і англійських королів, як сучасників великого князя Ярослава, так і його батька Володимира Великого.

Проте в Німеччині, побіч монет з Альфою й Омегою, були такі також з *AMEN*, як ось цісаря Гайнріха I, Оттона I, Оттона III й саксонського герцога Бернгарда I та Бернгарда II. На всіх тих монетах *AMEN* стверджував їх карбування власниками "В ім'я Господа" та на "Славу Божу", як на візантійських печатках їх власників в ім'я Богородиці. Знову інший зміст він стверджував на реверсі монет Ярослава Володимировича, що стосувався цілком іншого знаку на ньому, тобто Альфи й Омеги, символізуючих, як і хрест, Ісуса Христа, й лише побічно його напису та його власника, київського князя. Тому що *AMHN* на ньому ні на яких інших монетах не подібується, окрім ото лише німецьких, то хто зна, чи не з них він був запозичений різбарем, за згодою Ярослава Володимировича, як взірцем для реверсу його славної великокняжої монети. Таким взірцем для того надавався б якраз монета з *AMEN* Оттона III, з розтавленими на ній, наче навхрест, його літерами в такий спосіб, як і на монеті Ярослава Володимировича, а саме *ANME*. А треба знати, що монети Оттона III з *AMEN* були в обігу також поза його державою на сході, передусім у Польщі й далі, про що свідчать не одні віднайдені там кладі. Одні з цих монет були віднайдені разом з іншими чужими в закопаному біля 1000 р. кладі в околиці Менську⁴), тобто в краю, приналежному тоді до київської держави Володимира Великого. Якщо ті монети Оттона III були ото перед 1000 р. в обігу коло Менську, то не виключена річ, що їх обіг поширювався і на Полоцьк, Новгород, чи навіть на сам Київ. Як відомо, у віднайденому 1912 р. кладі в селі Денісах на Перелеславщині знаходилась також монета Оттона III. Отже, взірцем для взування *AMHN* на реверсі монет Ярослава Володимировича для різбаря тоді в Києві не бракувало. І він виконав своє діло дуже гарно. Всі чотири літери з нього він розклав на тому реверсі симетрично, достосувавши їх зі смаком до прекрасного знаку в його середині, тобто до Альфи й Омеги. Цей знак, що є складником з тих двох літер, він виконав також пс-мистецьки, оздобивши його на раменах Омеги перлинами глибокого зміслу. Взором для нього став очевидячки подібний знак, що знаходився вже на монетах Володимира Великого та на цеглинах-плитах збудованої ним у своїй київській столиці Десятинної церкви Пресвятої Богородиці.

На підставі, з одного боку, мистецького вигляду великокняжих монет Ярослава Володимировича, а з другого — виразних і гарних літер на них, схожих на тогочасні грецькі, можна цілком сміливо твердити, що їх вирізував грецький майстер-мистець, який видно дуже добре розумівся на своєму ділі й на тогочасній символіці алегоричного зображування Ісуса Христа. Ми є того погляду, що він належав до кола тих грецьких майстрів-мистців, що на запрошення Ярослава Володимировича прибули до Києва будувати св. Софію. Їх твір в середині її, багатий на мистецьку красу збережених і відреставрованих мозаїк і фресок, підняв дошній цілий культурний світ. І лише з одним їх твором зв'язані також нерозлучно мистецтво й символіка великокняжих монет Ярослава Володимировича, роблених і карбованих у Києві. Гадати, що вони робилися в Новгороді,

нам на основі праці А. Енгеля — Р. Серрюра, лише з часів правління короля Анрі I (1031-1060) та його сина Філіппа I (1060-1108), — зятя й онука Ярослава Володимировича. На англійських же монетах такі факти відомі нам лише за панування короля Етельреда II (978-1016), сучасника Володимира Великого.

⁴ Див. Г. Данненберг I, стор. 45.

та й ще навіть перед смертю Володимира Великого († 15. VII. 1015), як не каже О. Орешнікєв (1930), для того нема ніяких підстав. Наші монети Ярослава Володимировича появились вперше в Києві й то в руках будови там св. Софії (1017-1037 рр.) вправними грецькими майстрами-мистцями. І, цілком природно, майстер-мистець, християнин, до образу св. Юрія на аверсі цих монет додав на реверсі не тризуб поганського бога Посейдона, а знак Альфи й Омеги. Його зміст і значення, віддані алегорично перлиною на середній рамці Омеги, стверджують навкруги нього розкладені навхрест літери з слова *ΑΜΗΝ*, тобто дійсно, що Ісус Христос є не лише Альфа й Омега, як прорік про Нього св. євангеліст Іван Богослов, але навіть сам *ΑΜΗΝ*.

Наприкінці наводимо, на підставі праці І. Толстого (1882, таб. XIII, 1, 2, 3, 4, 5, 6; таб. XV, 6), ілюстрації згаданих монет Ярослава Володимировича.

Монети, як бачимо, — 2, 4, 6, — були довго в обігу, їх аверси стерті й тому вони невразні. На доповнення до написів на них додаємо, на основі праці В. Грекова (1947), ще факсиміле підпису Анни Ярославни з 1063 р. в оригіналі. Його скопійовання, наближене до оригіналу, подав у своїй праці також М. Проу (1908, стор. СХХІV; пор. стор. 48)⁵. А втім, підпис Анни Ярославни давно вже відомий у науковому обігу. Що його літери подібні до літер написів на монетах Ярослава Володимировича, то це цілком зрозуміло, бо вони походять з тієї ж самої школи грамоти й письма, що була введена в Києві ще за Володимира Великого.

Д. Оляничин.

⁵ В українській літературі цей підпис є знаний з розвідки І. Борщака «Анна Ярославна — королева Франції», надрукованої у Львівській «Стара Україна», 1925, VI, стор. 100.

Жан Монгайяр, пропагандист Наполеона, про „Російське питання“ (1805-1812)

Жан-Габріель-Моріс граф де Монгайяр вже у військовій школі виявив свій не абиякий літературний хист. Народжений, можна сказати, до дипломатичних інтриг, Монгайяр швидко покинув військову службу і вже 1789 р. стає за таємного агента Міністерства закордонних справ. Революція змусила його емігрувати. Але, коли червоний терор шалів у Парижі, колишній граф де Монгайяр з'являється у французькій столиці, де спокійнісінько живе собі, зовсім не боячися всевладної тоді гільйотини. Ця таємниця, що так інтригувала сучасників, тепер, завдяки історичним дослідям, розкрилася: колишній граф і офіцер Люї XVI просто перевернувся в таємного агента Робесп'єра. Хоч останній уяв 9 термідора, але граф Монгайяр не тільки не зник разом з ним, але зробився агентом... майбутнього Люї XVIII, тоді „короля“ в еміграції.

Коли ж на полях Італії блиснула зірка Бонапарта, Монгайяр зразу ж відчув нового господаря Франції, майбутнього імператора Наполеона. Тоді він залишає Бурбонів, вертається до Парижу, де ціною видачі різних таємних документів одержує амністію й стає за таємного агента цього разу вже Наполеона. Аж до кінця свого царювання Наполеон користує з рапортів і меморіалів Монгайяра, що надсилаються імператорові де б останній не знаходився. Загалом дуже обережний і оцадний Наполеон усе таки щедро оплачує працю свого таємного агента.

Незрівнянний інтриган, що над усе на світі любив гроші, Монгайяр мав тверду репутацію людини, гідної лише презирства. Наполеон навіть уникав особисто бачити Монгайяра, постійно твердячи, що ця „паскуда варта шибениці“. Проте ані попередники французького імператора, ані він сам не вішали Монгайяра, навпаки вони жадібно ханали його думки.

Річ бо в тому, що цього негідника природа обдарувала якимсь незвичайним хистом розв'язувати найскладніші дипломатичні питання й передбачати з подиву гідною прозорливістю політичну будуччину. Монгайяр знав особисто всіх європейських міністрів, розмовляв багатьма мовами, був незвичайно працездатний і мав гарний літературний стиль. Його блискучі рапорти не раз інспірували політику французького імператора.

У Бульоні, де Наполеон збирав армію проти Англії, він, наприклад, дістав одного разу від Монгайяра довгий рапорт з 26 серпня 1805 р., де читаємо:

“Коли уважно розглянути величезну вагу, що її Росія посіла на європейських терезах, не можна без здивування, а то й без страху обчислити можливі наслідки її честолюбства”¹⁾.

“Деспотична влада, що з konieczности повинна керувати такою величезною країною, цілковитий брак освіти в переважній частині її народів, характер і звичаї цих диких чи варварських націй, що до них ніяка цивілізація не змогла б досягнути, всі ці причини забезпечують самодержцеві російському військову силу, завжди жадібно завойовань, сліпу в своєму послусі, відважну й витривалу в своїх походах і безпреставно готову битися й плюндрувати”²⁾.

“Якщо Росія виявляється, з погляду військового, потужною, то розгляд її впливу з погляду торговельного заслуговує не менш пильної уваги. Через Біле й Балтицьке море вона зв'язана з усіма європейськими державами, що потребують її щоголового лісу, заліза, сала й конюшень”³⁾.

1) Mémoires diplomatiques de Montgaillard (1805-1819). Extraits des Archives du Ministère de l'Intérieur et publiés avec une introduction et des notes par Clément de Lacroix, Paris, 1896, стр. 120.

2) Теж там, стр. 121.

3) Теж там, стр. 122-123.

Ще не висхнув добре атрамент, що ним був написаний і підписаний договір у Тільзіті, де Наполеон і Олександр I зробилися союзниками, як прозорливий Монгайяр пише до Наполеона: "Росія не виконуватиме Тільзітського договору"⁴).

1 червня 1808 р. спеціальний гонець привіз Наполеонові до Байону меморіал Монгайяра з 5 травня 1808 р., що в ньому він твердив:

"Отже, доводиться розглядати щирість або принаймні тривалість франко-російського союзу як підозрілу й недовгочасну. До того ж цей союз не зміг би в майбутньому становити жодної запоруки тривкості й правдивої користи".

"І справді, хоч би які могли бути запоруки дружби й союзу, що їх давала б Росія, щоб одержати Східню імперію, всі федеративні й торговельні зв'язки Франції були б поважно zagrożені, якби якийсь князь з царського дому тримав у своїх руках берло Царгороду"...

"Союз з Росією для Французької імперії буде завжди тільки випадковим зв'язком; за теперішнього часу він є шкідливий для постійної лінії Тюльрійського кабінету"⁵).

"Доки Росія не володітиме Царгородом, Франція матиме змогу відкинути її за Чорне море й диктувати закони Санкт-Петербургові"⁶).

25 липня 1808 р. новий меморіал Монгайяра, де таємний агент Наполеона згадує про кампанію шведського короля Карла XII й жалкує, що Версаль тоді не допоміг Стокгольмові. Якби це сталося, "росіяни були б відкинені аж до Московії"⁷). Зрештою, "відкинення Росії геть за Чорне море"⁸) є основа французької політики. Поза цим "не існує в майбутньому безпеки для Французької імперії"⁹).

У світі вищесказаного неважко зрозуміти, чому Наполеон, що завжди дбав про свою пропаганду, напередодні вирішного двобою з Росією, звернувся "по допомогу" до свого тямучого агента. Монгайяр у нечувано швидкий час написав твір, що з'явився в світ 1812 р. і мав, так би мовити, теоретично й історично обґрунтувати кампанію Наполеона проти Росії.

Книга Монгайяра є дуже рідка сьогодні. Її заголовок: "Друга польська війна або міркування про громадський мир на Континенті й про морську незалежність Європи"¹⁰).

Як розуміти термін "Друга польська війна?" Чи він мав означати, що війна з Росією провадилася, щоб відбудувати Польщу в її історичних межах? Адже цьому суперечать усі діла Наполеона, що про них ми свого часу писали¹¹).

Здається нам, що такий заголовок свідомо вибрав сам Наполеон — він мав суто пропагандивне значення: довести європейській і французькій opinio, що війна з Росією 1812 р. є продовження війни 1805-1807 р. і що вона не є суто французькою справою, а має за мету розв'язати "польське питання", синонім тоді в Європі всякої справедливої й шляхетної справи; під "польським питанням" на початку XIX в. розуміли цілий комплекс політично-дипломатичних проблем, які виринули як наслідок поділів Польщі, що так радикально змінили політичну мапу Східньої Європи. В тодішніх дипломатичних канцеляріях до "польського питання" подекуди належали також питання Росії, Швеції, Туреч-

4) Теж там, стор. 322.

5) Теж там, стор. 337-338.

6) Теж там, стор. 341.

7) Теж там, стор. 356.

8) Теж там, стор. 381.

9) Теж там, стор. 382.

10) «Seconde guerre de Pologne ou Considerations sur la paix publique du Continent, et sur l'indépendance maritime de l'Europe», par M. Mee de Montgaillard, Paris, 1812, 330 стор. На жаль, ми не мали цієї книжки, коли писали свою працю «Наполеон і Україна».

11) І. Борщак, Наполеон і Україна. Львів, 1937, стор. 41; 55-64.

чини, України і навіть Грузії. Це було те саме, що за наших часів ми бачили з виразом "російське питання", яке означає в Європі не тільки етнографічну Росію, але й усі народи, що склали колишню царську імперію.

Цікаво, що перший "Бюлетень Великої армії" 1812 р. твердить також про "Другу польську війну"; цей самий вираз подибуємо і в знаменитій проклямації Наполеона до своєї армії, що її він продикував у неділю, 21 червня, в литовському селі Вільковинці і що нею розпочалася війна 1812 року. Все це яскраво свідчить, що маємо тут справу з пропагандивним гаслом.

А тепер розгорнемо книгу Монгайяра, що вже на перших сторінках твердить: "Властиво кажучи, російської нації нема: в Росії є могутня влада, столиця, двір і раби; столиця є гнила, а провінції — варварські..."

"В останньому столітті монархи вчинили величезну помилку; не розміркувавши, не забезпечившись, вони допустили Російську імперію в європейську систему: ця помилка спричинила для деяких корон згубні наслідки, непоправні нещастя..."

"Російська держава є держава протиевропейська, вона загрожує безпосередньо свободам Європи..."

"... вона гнобить, вона загарбує, вона шматує, вона пожирає; не шануючи міжнародного права, прав людства, вона освячує неучтво, рабство й варварство: кайдани й варварство — ось що вона дає навазмір наук і освіти Європі"¹²⁾.

Пропагандист Наполеона з запалом продовжує:

"...все сьогодні доводить, що ця честолюбна держава вже кінчилася; вона сяйнула великим блиском; але омана не може тривати довше; і незабаром будуть бачити Росію, що блукатиме в своїх пустелях, вийшовши з цивілізованого світу й лишивши на Заході тільки спогад про своє честолюбство й варварство, що є однаково огидні для всіх народів"¹³⁾.

"...треба було генія й сили імператора Наполеона, щоб визначити межі цієї імперії, зупинити її руйніцтво, врятувати північні держави від цілковитої загибки і захистити в решті Європу від найшривавіших шмагувань"¹⁴⁾.

Яким же чином можна раз назавжди врятувати Європу від російської небезпеки?

"Розчленувати Росію"¹⁵⁾, — відповідає без вагання Монгайяр.

Це розчленування, як і належить пропагандивній праці, диктується не лише інтересами Наполеонівської політики, а вищими, так би мовити, моральними інтересами, бо: "величезний простір цієї імперії, в якомусь роді, протистоїть усяким поліпшенням політичним і громадським; він сприяє більше, ніж про це гадають, задержанню деспотизму влади й рабства підданих".

"Лише тоді, коли Російська імперія буде розчленована, а сила обставин робить це розчленування неминучим, деспотизм і рабство ослабнуть, і піддані зможуть сподіватися одержати поміркований уряд і добрі політичні й громадські закони"¹⁶⁾.

Трохи далі Монгайяр накреслює, не заходячи в подробиці, програму цього розчленування, а саме:

"...східні й південні брами Європи будуть відчинені для Санкт-Петербурзького кабінету так довго, аж поки його влада поширюватиметься на Литву, Курляндію й Лівонію — на півночі, на Волинь, Україну, Нову Сербію й Крику — на півдні. Отже, не може існувати правдива безпека на користь

¹²⁾ «Seconde guerre de Pologne...», стор. 14, 15, 16.

¹³⁾ Теж там, стор. 23.

¹⁴⁾ Теж там, стор. 52.

¹⁵⁾ Теж там, стор. 96.

¹⁶⁾ Теж там, стор. 133.

спокоем й незалежності Континенту так довго, як Росія не буде позбавлена колоній, що їх вона загарбала на Чорному й Балтицькому морях”.

“Є коначним — силоміць відновити на Сході й на Півночі такі перенони, що їх Росія не була б спроможна переступити, бо найурочистіші договори і навіть найвигідніші для Санкт-Петербурзького кабінету угоди ніяк не можуть бути виконувані — їх з усіх боків до щенту замає російське честолюбство”¹⁷).

Читаючи вищевведені рядки, бачимо як їх зміст є подібний до того, що писав Готерів, політичний директор Міністерства закордонних справ за часів Першої Імперії, імовірний автор “Наполеоніди”, проєкту про утворення на території України і Криму “незалежної держави, якої інвеститура належатиме виключно Великому Імператорові”¹⁸). Воно й зрозуміло: проєкт Готеріва й книга Монгайра мали одне джерело — Наполеона.

Оповідуючи про давні польсько-українські зносини, Монгайр твердить, що “анархія вбила в Польщі державу й націю”. І він підкреслює: “Вже 1648 р. політична слабкість Польської держави була така велика, що козакам і татарам вдалося б знововати цю монархію, якби ці дві орди були не посварилися й не перегризлися між собою...”¹⁹).

Щодо Криму, то “...є коначним, щоб Росія була позбавлена півострова, що робить її війська господарями Озівського й Чорного морів; щоб Таганріг і Озів повернулися під владу Оттоманської Порти і щоб Російська Імперія була змушена звернути Херсон, Кінбурн і Очаків”²⁰).

Про татарський Крим Монгайр нічого докладного не говорить. Чи не тому, що Крим за проєктом Готеріва мав увійти до складу “Наполеоніди”?

Кому, властиво, Росія мала б віддати Херсон, Кінбурн і Очаків? На це Монгайр свідомо не дає ясної відповіді: він бо писав пропагандивну працю, що мала на меті притягти на бік Наполеона якнайбільше чинників: турків, татар, українців, поляків... Це вже мала бути справа реальної політики Наполеона, в разі перемоги, поділити периферію Російської імперії, поділити, річ ясна, не за гарними агітаційними гаслами свого пропагандиста, а за життєвими інтересами Французької імперії.

Дуже сумніваємося, чи в разі перемоги Наполеона, Таганріг і Озів відійшли б до Туреччини. Надто бо настирливо Наполеон і його співробітники підкреслювали вагу Чорного й Озівського морів, щоб випустити ці моря з своїх рук...

У кінцевому слові своєї пропагандивної праці Монгайр в “ударних”, так би мовити, висловах підсумовує свої міркування:

“...ми, принаймні, є свідомі того, що ми нічого не твердили такого, що не здавалося б нам обґрунтованим розумом і справедливістю, політичним правом і правдивими інтересами європейських держав...”²¹). “Російське міністерство зламало дух і літеру Тільзітських договорів... Отже, є справедливим і законним переслідувати Російську імперію аж до її столиці і замкнути їй суходіл і море на півночі й на сході Європи; отже, є слушним і коначним для всіх політичних і торговельних інтересів держав Континенту — відкинути Російську імперію поза Європу”²²).

“Розлега імперія Петра I і Катерини II вже хитається в Європі; французькі війська б’ють її в центрі й переслідують на півночі; козаки й турки, підтримані поляками, можуть з успіхом нападати на її південні кордони...”

17) Теж там, стор. 139-140.

18) І. Борисак, Наполеон і Україна, стор. 65-75.

19) «Seconde guerre de Pologne...», стор. 157.

20) Теж там, стор. 318-319.

21) Теж там, стор. 321.

22) Теж там, стор. 326.

“Отже, Французька імперія є змушена сьогодні розгорнути всю свою потужність, використати всі свої політичні й військові переваги, щоб забезпечити паренті збереження й спокій Європи”²³).

“Це нащадкам призначено оцінити все, що імператор Наполеон був змушений доклати чудесного, надприродного, щоб урятувати Європу й цивілізацію... вони благословлятимуть миротворця Континенту й захисника свободи морів — у монархові, що веде свої легіони на Неву й на Велгу...”

“...вже справджується на кордонах Московщини нова — повна щастя й миру! — доля Європи...”

“...і ім'я Наполеона, — відтєпер єдиний вислів, гідний величі справжнього Цезаря, — ім'я Наполеона доживе до кінця віків, оточене королівською шанобою та благословенням народів”²⁴).

Цей риторичний уступ писався, очевидно, тоді, коли імператорські легіони перейшли вже кордони царської імперії. Видавець, зрештою, випускаючи книжку Монгайяра, вважав за потрібне оповістити читачів, що “події, які сталися від початку кампанії, в жодній мірі не змінили думок, що їх висловив автор”.

Та й як могли змінитися думки Монгайяра, коли “Бюлетень Великої Армії”, мов та сурма перемоги, щоразу сповіщав Париж про дальші відступи “варварів перед новітнім Цезарем”...

Всі знають, як скінчилася кампанія 1812 року. Книжка Монгайяра не була більше актуальна — вона зникла з обиду й загалом стала великою рідкістю. Проте думки, що їх висловив у цій книжці Монгайяр, а інспірував, очевидно, сам Наполеон, і сьогодні в деякій мірі не втратили своєї ваги, — отже, ми вважали не від речі зазнайомити з ними наших читачів.

Як відомо, розгром Наполеона в Росії звичайно пояснюють лютою зимою 1812 р., що нібито знищила його непереможне в боях військо. За наших часів знаходиться також чимале “знавців”, що поразку німців під Москвою 1941 р. з'ясовують убійчими тогорічними морозами... Ми, з свого боку, вважаємо ці поразки за цілком закономірні; ми є певні, що такий самий кінцевий вислід чекав би напасників і за найбільш сприятливої погоди. Бо переможцем у двобої з цією велетенською державою зможе вийти лише той, хто матиме за свого союзника всі ті народи, що заселяють її неосяжно безмежні простори.

Наполеон цього союзника собі не здобув, Гітлер цим союзником цілковито знехтував. А без цього союзника — ні найшляхетніші гасла, ні найспритніша дипломатія, ні найгеніальніша стратегія, навіть підслена атомовими й водневими бомбами, — нікому ніколи перемоги не принесуть.

Такі думки, між іншим, навіяла нам ця стара й забута книжка талаповитого наполеонівського пропагандиста.

Ілько Борщак.

²³) Теж там, стор. 327-328.

²⁴) Теж там, стор. 329-330.

УКРАЇНА У «ВСЕСВІТНІЙ ІСТОРІЇ» АГРІППИ Д'ОБІНЕ

Минуло чотири століття з дня народження *Агриппи д'Обіне* — він помер 1630 р. — суворого гугенота й буританіна, відважного до очайдушности воюка й великого поета, автора славних «*Les Tragiques*» (1616 р.), патетичної вікової легенди Церкви, переслідуваної й тріумфуючої.

Д'Обіне був також автор “Всесвітньої історії” («*L'Histoire universelle du Sieur d'Aubigné... de l'an 1550 jusqu'à l'an 1570. Paris, 1616-1620, 3 vol. in fol.*»), де подав французам також вістки про султаншу Роксолану та про козацькі походи на Туреччину.

Остання п'єса Л. М. Старицької-Черняхівської*)

Що більше ширяться відомості про процес СВУ в формі спогадів тих небагатих осіб, що мали можливість опинитися на волі, то ясніше встає постать Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської, яка своєю поведінкою, своїми мудрими відповідями прокурорам, своєю мужністю здобула центральне місце серед підсудних і не раз переходила сама в наступ, гостро й дотепно висміюючи обвинувачення, що їх виставляли проти неї. Вона була на лаві підсудних зі своїм чоловіком, Олександром Григоровичем Черняхівським; вирішувалася доля їх обох — і вона, не втрачаючи самовладання, бадьора, зовнішньо спокійна, з невимовним почуттям своєї вищості супроти всіх цих прокурорів, суддів, повчала їх історії України, історії літератури, експромтом, без помилки, цитувала творців світової літератури. До неї, до її ролі на суді можна було б прикласти слова Івана Франка, якими він колись характеризував її близького друга Лесю Українку: «єдиний мужній голос належав слабій, хорій жінці». Це повторилося знов — і наймужніше трималася під час слідства й процесу слаба, хвора і стара жінка.

Вона так обороняла себе й чоловіка, що поставила суд в таке становище, коли він не міг винести для неї суворої кари, і вони обое, діставши лише «умовну кару» — вийшли з суду на волю. Проте ця воля не була повна: Олександр Григорович втратив свою посаду в Медичному Інституті, а Людмилі Михайлівні заборонили друкуватися. Письменниця, поетка була позбавлена найвищої для себе насолоди — бути письменницею. Але це мало не тільки моральне, а також і матеріальне значення: в зв'язку з українізацією опери, Людмила Михайлівна мала багато замовлень на переклади лібретто опер: її поетичний талант, музикальність, добре знання багатьох мов давали їй можливість дійсно по-мистецькому перекладати оперові тексти, а матеріально це давало добрий заробіток, бо перекладач діставав певний відсоток з кожної вистави опери. Її переклади «Мадам Бетерфляй», «Ріголетто», «Аїда», що не сходили з кону, забезпечували постійну ренту. Після процесу її переклади були заборонені. Правда, незабаром виявилось, що режисери обходили цей наказ і далі виставляли опери в перекладі Старицької-Черняхівської, трохи зіпсувавши текст і поставивши інше прізвище.

Людмила Михайлівна не могла жити й не писати, як не може не співати птах. З другого боку — жити було сутужно, навіть і тоді, коли Олександра Григоровича призначили на професора Медичного Інституту в Сталіно. В цей період її життя вона найбільш захоплювалася історією Південної України, добою, що підготовляла руйнацію Запорозької Січі; її приваблювала та, мало висвітлена в історії доба, коли на запорозькі землі посунули нові переселенці, українці з Гетьманщини, з Правобережної України коли засновано було першу Новоросійську губернію, де серед адміністрації й дідичів було чимало культурних, по-європейському освічених людей, що захоплювались ідеями енциклопедистів, мріяли про новий світ. У своїй талановитій п'єсі «Останній сніг» вона ще раніш торкнулася питання про боротьбу «батьків і синів» на Запорожжі. Тепер, в 1931 р., вона задумала великий роман з історії середини XVIII ст. на Південній Ук-

*) Про незабутню Л. М. Старицьку-Черняхівську див. «Україна» ч. 1, стор. 42-43, а особливо гарні спогади Н. Данилевської під заголовком «Загублений рід Старицьких-Черняхівських-Степешків» у збірці «Визначні жінки України», S. 1. (Німеччина), 1950, стор. 36-64.

раїні й з жадобою студентки ковтала наукову літературу, робила виписки і писала роман. Вона читала його нам, і я з подивом стежила за тим, як вона, не історик, інтуїтивно знаходила правдиві фарби, накреслювала характери, намічала драматичні ситуації, що відповідали історичній правді. Зокрема захоплювалась вона «Комісією для складання Нових Законів», що її скликала до Москви Катерина II, в 1767 р., для якої написала вона свого славетного «Наказу», «обікравши п. Монтеск'є», як сама признавалась. Вся Україна вибирала депутатів і складала для них «накази». Як відомо, більша частина наказів українським депутатам вимагала повновлення козацтва і повернення козацьких прав. Цей роман не був закінчений, і рукопис його загинув разом з іншими рукописами Старицької-Черняхівської після її трагічної загибелі в 1941 р.

У зв'язку з цим незакінченим романом стоїть велика п'єса, написана російською мовою: «Красный петух». Історія цієї п'єси така. Написано її було в 1936 р., з розрахунком, що її схвалить до постановки театральне журі, в Москві. Тому що в той час Людмила Михайлівна була позбавлена права виступати в літературі — автором п'єси офіційно виставлено було сестру її, Оксану Стещенко, відому перекладачку, зв'язану зі Спілкою Письменників; таким чином, авторство О. Стещенко не викликало сумніву.

Сюжет п'єси такий. На Південній Україні, не пригадую де саме, відбуваються вибори депутата до Комісії для складання Нових Законів. Батата картина місцевих виборців, що обговорюють особу кандидата і текст наказу; виявляються бажання, скарги на сучасний стан, колізії між українськими патріотами та «угодовцями» російського уряду. Обрано молодого, талановитого старшину: він недавно приїхав з-за кордону, де вчився в німецькому університеті, бував у Франції, захоплений ідеями «свободи, рівності й братерства», ідеями Руссо, Монтеск'є, правами людини, вірить в щирість Катерини II, що написала «Наказ». Друга дія: Москва; засідання Комісії; проходить ряд депутатів, ідуть палкі дискусії про кріпацтво, про пригноблення України. Виступає і депутат від Південної України. Третя дія: Бал в царському палаці. Урочисто проходить Катерина II, ласкаво йосміхаючись до присутніх. Погляд її зупиняється на молодому депутаті, високому, стрункому, гарному. Його представляють їй, і вона призначає йому по закінченні балу побачення в одній з кімнат палацу. Всі звертаються до нього, вітають його з успіхом, запобігають перед ним. А він мріє про цю авдієнцію, щоб розповісти цариці про все, що терпить Україна, про її жалі, скарги, мріє, що він переконає її. Побачення проходить не так, як уявляв собі він. Скаandalізований і обурений він кидає Катерині II палкі, нестримані обвинувачення й тікає від неї, з палацу, з столиці. Дія четверта: Шинок на шляху до Петербургу. Там зібралися втікачі-селяни, серед них — колишній старшина, депутат. Роля його нагадує пушкінського Дубровського: він підбурює селян до повстання, вони обирають його собі за ватажка. Доходять чутки про Пугачова. П'ята дія — повстання, горить садиба ділеча, «червоний півень» ходить по селах. На чолі повстання — колишній депутат. Але повстанці розбиті військом, ватажок — забитий.

У п'єсі, написаній добре, сценічно, видно, звичайно, пристосування до умов тодішньої сцени і свого роду компроміс між тим, що Старицька-Черняхівська хотіла писати, і тим, що вона мусіла дати. Дві рецензії, як вимагав театральний комітет, написали — одну я, а другу — проф. Ю. Готье. Несподівано для автора, він не дав обіцяної позитивної рецензії; власне кажучи, вона не була негативна, але він зазначив, що дещо треба переробити, наливши п'єсі більшої марксистського характеру. На пе-

реробку і нове рецензування пішло три роки, і лише в 1940 р. Людмила Михайлівна одержала повідомлення, що п'єса прийнята і буде виставлена. Але події 1941 р. не дали цього здійснити. Рукопис її теж загинув, але не виключена можливість, що десь в архіві московського театрального комітету, а може й театру, зберігається п'єса під заголовком: Ксенія Стещенко, «Красный петух», і ніхто з дослідників, до чийх рук вона потрапить, не буде знати, що це твір Людмили Старицької-Черняхівської. Навіть у листуванні з проф. Готье Людмила Михайлівна писала «про п'єсу моєї сестри»; в листуванні з Ю. Готье я теж писала про п'єсу К. Стещенко.

У зв'язку з процесом СВУ сталася одна подія, що не позбавлена історичного інтересу. Допити подружжя Черняхівських провадив слідчий НКВД, здається Козельський. Черняхівські розповідали, що виявив він неабияку обізнаність в галузі історії України, поводився чемно, уважно. Тоді ще в НКВД не було на порядку денному тих жахливих тортур, катувань, що їх стали так широко вживати за доби Єжова. Велике було здивування Людмили Михайлівни, коли вона зустріла свого слідчого в Кисловодську, влітку 1933 року. Він підійшов до неї, привітався, запросив сісти на лаві — зустрілися вони в парку. Багато розпитував про її життя, працю, казав про свою пошану до неї й висловив певність, що все мине, і вона знову зможе працювати, що її праця ще буде потрібна. Розповіла вона мені докладно про цю розмову, коли повернулася до Києва, і ми вирішили, що все це були звичайні заходи агента НКВД, з метою щось випитати. В 1934 р. цей Козельський дістав великий пост у НКВД в Києві, а в 1935 р. несподівано застрелився. Поховали його урочисто на Байковому цвинтарі, побіч могили М. С. Грушевського, навіть трохи відрізавши місця біля його могили. Величний надгробок було споруджено негайно над могилою, з пишною епітафією. Настав 1937 рік. Почалися арешти серед партійних, військових. Ширилися чутки про велику змову, в якій брали участь вищі члени партії. У Києві заарештовано Якіра, Дубового, застрелився Панас Любченко. Одного дня, люди, що прийшли на могилу Грушевського, не побачили монумента над могилою Козельського: чистий пісок вкривав місце де була його могила... — Тоді згадали ми з Людмилою Михайлівною розмову в Кисловодську і подумали, що це випадковою була вона і не заходами агента НКВД треба вважати її.

Н. Полонська-Василенко

ШЕВЧЕНКО І «ГЕНЕРАЛЬНА ЛІНІЯ ПАРТІЇ»

З статті П. Василенка *“Дві статті про Шевченка”* (“Пороги”, Буенос-Айрес, III-IV, 1952, стор. 7) варт процитувати короткі (але які красномовні!) уривки з двох статей, присвячених Шевченкові, що були надруковані в провідних українських радянських газетах столиці Києва.

20 червня 1939 р., у зв'язку з “Шевченківськими торжествами в Києві” з нагоди 125-ліття народження генія України, газета “Комуніст” надрукувала передову статтю, в якій читаємо: “...до голосу його (Шевченка) треба вважати видатні діячі російської революційної демократії — Чернишевський і Добролюбов”...

А от 1949 року, в зв'язку з відкрит-

тям у Києві Державного Музею Т. Г. Шевченка, газета “Радянська Україна” в передовій твердила вже зовсім інше:

Світлий геній Шевченка “надхнений кращими традиціями російської культури... З життєдайного джерела російської культури він (Шевченко) жадібно вбирав у себе найкраще, що створив геній російського народу. Тарас Григорович глибоко поважав і вчився у Герцена, Добролюбова і Чернишевського...”

Ці два уривки, відділені лише одним десятиліттям, яскраво свідчать про ті кардинальні закрути, що на них така багата політика більшовиків, якій вони надали гучну назву “генеральна лінія партії”.

24 жовтня — день апостола Пилипа

Під днем 22*) жовтня (за новим стилем) 1726 р. гетьман Пилип Орлик нотував у своєму щоденнику: «В день святого Пилипа, мого Патрона, я вислухав дві святі Літургії, що їх замовив, і дякував Господу Богу за Його великі й нечувані ласки та за Його милосердя. Від дня мого народження аж до цього часу Господь Бог піддержує мене в моїй путі й не перериває днів мого життя, хоч великі й незчисленні є мої гріхи, бо Він не бажає загибелі грішника, але Його навернення. За все це нехай хвалять вічно Його великодушність і святе милосердя...»

1730 р. під цією самою датою написано:

«Я замовив три святі Літургії за відпущення моїх тяжких та великих гріхів і на подяку за непомірну, невичерпну добрість та Боже милосердя, що тримає на землі мене, негідне Боже створіння від часу мого народження аж до цього часу...»

Подібні рядки можна читати в Діаріюші П. Орлика щороку. День св. Пилипа завжди був для гетьмана день глибокого розважання. Був бо Пилип Степанович Орлик правдивий, побожний християнин, християнин надзвичайний навіть за тих барокових часів, коли релігія займала в житті людини куди більше місце, ніж тепер.

У світлі цього, як не обурюватися, коли читаєш у давніх московських актах або в козацьких літописах, що їх писали московфіли українці, що «зрадник» Орлик перейшов на магометанство... Це писалося про Орлика, що мав справжню пехіть до всього мусульманського, що рятував, наражаючись на небезпеку, християнські душі, щоб вони не потурчилися...

Історична доля українського народу так склалася, що колишній союзник «Короля готів і вандалів», Султана Оттоманської імперії, улюбленець «Вельми християнського Короля Франції й Наварри», помер 26 травня (за новим стилем) 1742 р. в Ясах у такому убозтві, що молдавський Господар мусив поховати його власним коштом...

Цілий XVIII вік на Україні воліли мовчати про Орлика. Навіть така людина, як славний український мандрівник, киянин Василь Григорович-Барський (1701-1747), що 23 роки подорожував по Європі, Азії та Африці, що більше як рік мешкав у Орлика в Солуні, коли писав свої спогади (вони вперше з'явилися 1778 р.) мусив умовчати про своє перебування в Орлика, бо це вважалося б за акт «державної зради».

На початку XIX віку Пушкін у своїй «Полтаві» зробив з Орлика ката, що під тортурами допитує Кочубея, зробив ката з людини, що писала: «В моєму страшному житті, коли в мене залишилася надія тільки на Господа Бога, у великих рядках мудрого Данте я знаходив відвагу й утіху...»

Документальна історія про Орлика була така запутана, що Енциклопедичний Словник Брокгауза й Ефрона, останим словом науки в колишній царській імперії, поховав Орлика десь у... 1728 р. (СПБ. 1897, т. XXII). Сам Костомаров, що використав у своїй монографії про Мазепинців силу невіданих матеріялів з російських архівів, не раз плував особи гетьмана і його первістка Григора Орлика.

Новіша політична українська еміграція в 20-х і 30-х роках XX століття на решті висвітлює як слід особу гетьмана Орлика. Праці Б. Крупицького, І. Борцака та «Діаріюш» П. Орлика, що зберігається в паризькому архіві Міністерства Закордонних Справ, були переломові в Орликівських студіях.

А ось саме недавно Апостольський Візитатор для українців у Західній Європі, Владика Кир Іван Бучко, урядовим листом з 1/X 1952 р. до всього українського католицького духовенства в Західній Європі доручив, щоби «зачинаючи від цього біжучого року і на майбутнє 24 жовтня за новим стилем, коли то святкуємо пам'ять Святого Апостола Пилипа, або в найближчу неділю, відправили за блаженний спокій душі повсякчасно згадуваного Гетьмана Пилипа Орлика торжественну Панахиду». («Християнський Голос», 19. X. 1952 р.).

Як католицький єпископ, Владика Іван Бучко в своєму листі підкреслює, що «Гетьман Пилип Орлик, права рука і наступник славного Гетьмана І. Мазепи, людина з глибокою побожністю, повна посвяти й жертви супроти рідного україн-

*) У нашому столітті це виходить 24 жовтня.

ського народу, великий патріот і борець за визволення України, був католиком нашого українського обряду...»

Що гетьман Пилип Орлик (народжений у православ'ї) навернувся до католицизму у Вроцлаві, на Шлезьку, в тому нема сумніву (Див. «Україна», ч. 5, стор. 359-361). Але це була справа його власного сумління. Найважливіше є те, що Пилип Орлик був глибокої віри християнин.

Історичне значення того, що Орлик навернувся до католицизму, полягає в тому, що на його прикладі бачимо явище, добре знаєме всім тим українським православним державникам, які не є заслїплені пропагандою московського походження, а саме те, що в XVI—XVIII вв. добре знали: «Русь віри римської» була не сугірша, з національно-державного погляду, ніж «Русь віри грецької» (див. хоча б «Слово про руський нарід», 1613 р., польського політичного діяча Яна Шасного Гербурта). Чи XVIII вік не бачив православного Івана Мазепу і католика Пилипа Орлика, що були невтомними й невгнутими речниками незалежної України? В XIX віці українські католики були — це треба щиро сказати, хоч це й є досить прикро твердити для православних українців, — далеко свідомішими українськими державниками, ніж православні українці, що їх встигла вже отруїти пропаганда московського Синоду.

Вельми болочий був земний кінець гетьмана Орлика на Дунайській землі, такий близький до України, що її він все сподївався побачити перед смертю. Орлик надсилав листи з Яс до Запорожців, де нагадував їм присягу, складену на Євангелії захищати батьківщину «від тяжкого й неможливого московського тиранства». Але жодної відповіді від них не мав останній вільний український гетьман, бо «Москва панує скрізь...»

Не можна й сьогодні без зворушення читати листа Орлика до доньки в Швеції, листа, де він малює картину сумної країни вигнання, без сонця, без дерев, і суворий краєвид, що тягнеться аж до моря, де росте гірка трава, «одному холодному вітрові потрібна».

Як політичний скитальник, Орлик ніколи не знав супкою; ані за його мандрувань по світі, ані за останніх років життя в Молдавії. Людське життя так мало важило в Московській державі, що не раз нищила ворогів своєї політики. Чи москалі не вбили особистого приятеля Орлика, шведського майора Сінклера на невтральному Шлезьку?..

Вороги Орлика не роззброїлися, і раз-у-раз старий гетьман довідувався, що такий або такий ворог клепає на нього й шукає його загибелі.

І от одного дня, бачачи, що «фортуна є річ непостійна», що «ніхто не може вислизнути від її несправедливих ударів», Орлик хапається пєра, що йому хотів надати цілий свій гнів і роздуку, та на сорока сторінках *in folio* описує «все те, що сталося на Україні після 1706 р., яким чином Україна дійшла до революції під проводом блаженної пам'яті Івана Мазепи і яким чином новообраний за стародавніми законами і звичаями гетьман Пилип Орлик дійшов до нужди, а Козацька надія до пригнічення».

«Кров'ю серця і залізом у раненій груді» списує Орлик тут свої докази. Це найголосніший крик людини, що вже почуває, може, тїнь своєї смерті...

Ох, ця агонія гетьмана-вигнанця на кордонах України!.. Одне з найбільісних явищ трагічної історії України...

Душа Пилипа Орлика вже витає в іншому світі, і один Господь Бог є йому суддя! Але відтепер його нащадки, українці — скитальники в Європі, щороку згадуватимуть свого великого попередника.

Добре було б, щоб і заокеанські українські католицькі Владики доручили своєму духовенству щорічно молитися за душу померлого гетьмана-скитальника. А вже справа свідомих православних українців просити вищу Ієрархію Української Православної Церкви, щоб і вона призначила день 24 жовтня на молитву за душу, якщо не сина своєї Церкви, то колишнього голови своєї держави.

Коли ж Соборна Україна заживе своїм справді вільним державним життям, тоді в день 24 жовтня всі українці молитимуться по своїх церквах за «раба Божого Пилипа» і співатимуть «Вічну пам'ять» тому найкращому Мазепинцеві, хто поставив українську справу в Європі на міжнародньому правному ґрунті, без кого в Європі, по Полтаві, швидко забули б про Україну.

Це Пилип Орлик був за справжнього ідейного автора нестерельних слів Вольтєра: «Україна завжди прагнула до свободи».

Владика Іван Бучко, віддавши належну шану гетьманові Орликові, добре прислухався українській історичній традиції.

Великий співець свободи

(ДО 150-ЛІТТЯ НАРОДЖЕННЯ ВІКТОРА ГЮГО)

I. ЖИТТЄПИС ГЮГО.

Віктор Гюго, що його 150-ліття відзначали цього року у Франції й у цілому світі, народився 26 лютого 1802 року в місті Безансоні, у східній частині Франції. Його батько, що походив з простої родини, дослужився до рангі бригадного генерала наполеонівської армії.

Дитинство майбутнього письменника минало в постійних мандрівках, бо батько завжди возив родину за собою. Корсека, Ельба, Париж, Рим, Неаполь, Мадрид... В іспанській столиці, де батько був за губернатора міста, Віктор Гюго вчився в шляхетському коледжі. Чар цієї країни назавжди полонив душу вражливого хлопця, про що свідчать його пізніші твори.

Рано захопившись літературою, Віктор Гюго вже в 13 років почав писати, а вже за два роки Французька Академія відзначила нагородою його юнацьку поему. Ледве минуло поетові вісімнадцять років, як Тулузька Літературна Академія («Jeux Floraux») надала йому високе звання магістра.

1822 р. виходить перша збірка молодого поета "Оди й різні поезії", що відразу звернула на себе загальну увагу. В цих одах на честь королівської родини, Гюго проголосив себе за офіційного поета династії Бурбонів.

Того ж року Гюго оженився з Аделею Фуше, дружицею дитинства, красунею, чю красу утримував на портреті славний Буланже, той самий, що увічнив Мазену "на коні".

1827-1830 рр. Гюго лише п'єси "Кромвел", "Маріон Дельорм" та "Германі". Особливо ця остання п'єса зробилася справжнім маніфестом нової романтичної школи, що ринуче відкидала правила класицизму, касуючи в п'єсах славнозвісні три "єдності" місця, часу й дії.

В історії французької літератури "баталія", що її вчинили молоді прихильники Гюго в театрі під час вистави "Германі" (25 лютого 1830 р.) проти прихильників класицизму, займає чільне місце, так само, як і передмова Гюго до "Кромвела", що "сяяла в наших очах — згадував пізніше Т. Готте — як Таблиці Закону на Синаї".

Та ось сталася Липнева революція 1830 р., що знищила владу Бурбонів і віддала трон Люї-Філіппові Орлеанському. Повіряючи в щирість обіцянок нового короля поліпшити добробут французького народу, Гюго стає палким орлеаністом. 1841 р. його нарешті вибрано до Французької Академії (перед тим кандидатура Гюго тричі перепадала на виборах), а 1845 р. Люї-Філіпп надав йому високий титул "пера" Франції.

За цих часів з'явилися п'єси Гюго "Король бавиться" (1832), "Люкреція Борджа" (1833), "Марія Тюдор" (1833), "Анджельо" (1835), "Рюї В'яз" (1838) — всі перлини французької романтичної школи. Одночасно Гюго видає повість "Останній день засудження" (1829), і роман "Собор Паризької Богоматері" (1831).

Липнева революція 1848 р. знову мінє політичні погляди Гюго. Перекопаний досі орлеаніст стає республіканцем, хоч один час він і заграє з Люї Бонапартом. Князь-президент був навіть не від того, щоб дати письменникові міністерський портфель, але оточення Люї Бонапарта було проти цього. Тоді гордий поет видається в обійми крайньої лівиці й стає за ворога нового уряду. Того ж 1848 року Гюго вибрано до Установчих Зборів, а наступного року він бере участь у працях Законодавчих Зборів як депутат столиці.

Коли Люї Бонапарт у грудні 1851 р. робить свій державний переворот, Гюґо відповідає проклямацією проти небожа свого улюбленого героя. А коли переворот Наполеона III завершився і за голову Гюґо було визначено нагороду в 25.000 фр. (п'ять мільйонів на сьогоднішні гроші) тому, хто вб'є його чи заарештує, — він емігрує до Брюсселю. Та вже вліті 1852 р. Гюґо є змушений, на вимогу бельгійського уряду, покинути кордони Бельгії. Він переїздить на англо-нормандський острів Джерсей. Але й тут Гюґо довго не пробує. Восени 1855 р. англійський уряд, незадоволений "бентежною" діяльністю політичного вигнанця, запропонував йому покинути цей острів. Отже, тричі бавитований письменник змушений був шукати нового притулку на маленькому острові Гернейс.

Найважливіші твори, що їх написав Гюґо впродовж дев'ятнадцятилітньої еміграції, це: "Наполеон Малий", найсильніший і один з найнещадніших памфлетів у французькій літературі, та "Історія одного злочину", обидва твори скеровано проти нового імператора, що узурпував владу й знищив демократичні свободи; віршові збірки: "Кари" (1853), "Споглядання" (1856), "Легенда віків" (1859); романи: "Знедолені" (1862), "Трудівники моря" (1866), "Чоловік, що сміється" (1869).

1833 р. сталася подія, що заважила на всьому дальшому житті Гюґо. Його дружина, красуня Адель, зішлася з приятелем письменника, відомим критиком Сент-Бевом. Хоч цей роман швидко скінчився, хоч поет волів заплющити очі на "невірність" дружини, але спільне їх життя скінчилося. Того самого року Гюґо знайомиться з другорядною акторкою Жюльеттою Дре, що, покинувши сцену, до кінця свого життя була за справжню дружину поета.

1843 р. Гюґо вперше довелось винести гіркий келех батьківського горя: 4 вересня, під час прогулянки човном, у хвилях Сени загинула разом зі своїм чоловіком улюблена поетова дочка Леопольдіна.

1868 р. померла дружина Гюґо, Адель, перше його кохання. Це її був осівав поет у зворушливому образі Донни Соль, і це вона надхнула йому найкращі строфи "Гернані".

Вибухла франко-пруська війна 1870 року. Седан, катастрофа армії Наполеона III, проголошення III Республіки — і 5 вересня 1870 року Гюґо повертається до Франції. Незчисленна жорба вітала його на паризькому Північному дворці. Схвильований поет виголосив до зібраних промову. Закликаючи всіх до оборони Парижу, він підкреслив, що тільки єдність може забезпечити перемогу: "Задушіть усяку ненависть, відкиньте всяку злопам'ятність, будьте об'єднані — ви будете непереможні!".

Якщо спочатку Гюґо ставився до франко-пруської війни негативно, то тепер, після зміни ненависного режиму, вона для нього є священною вітчизняною війною. І він звертається з жалким закликом до французів і кличе кожного, без винятку: "багатого, бідного, робітника, міщанина, хлібороба" ставати негайно до нещадної боротьби проти загарбників:

"Нехай усі громади повстануть! Нехай усі села розпаляться полум'ям! Нехай усі ліси наповняться гучними голосами! На сполох! На сполох! Нехай з кожної хати вийде вояк! Нехай передмістя стане полком! Нехай місто перетвориться в армію!..

Проводьмо війну вдень і вночі, війну в горах, війну на рівнинах, війну в лісах!.. Вставайте! Вставайте! Нема переднижки, нема спoczynку, нема спання!.. Пригетуйте страшний бій за вітчизну! Гайда, мартизани! Продьрайтесь крізь хащі, переходіть потоки, користуйте з тієї й прибереж, зужем звивайтесь по ярах, продовжуйте, відьовзайте, прицілюйтесь, стріляйте — винищуйте наваду! Захячайте Францію героїчно, одчайдушне, міжно! Будьте грізні, о матріоти!

Не зважаючи на свої шістдесят вісім років, Гюґо зголошується до національної гвардії, а свій літературний гонорар жертвує на оборону. З цих грошей, між іншим, придбано було дві гармати, що з них одна одержала ім'я "Віктор Гюґо".

Вибраний разом з Люї Вьяном і Гарібальді до Народніх Зборів, Гюґо протестує там проти ухвали віддати Ельзас-Льотрінґію Німеччині. Не знайшовши спільної мови з Народніми Зборами, він подається до димісії.

У цей час знову велике родинне горе спіткало Гюґо — помер його старший син. Після похорону, що відбувався під час повстання Комуни, коли барикади вкривали паризькі вулиці, Гюґо змушений на короткий час виїхати до Брюсселю у справах свого покійного сина. Хоч до Комуни він ставився з певним застереженням, проте після поразки комунарів Гюґо всіма силами захищав переслідуваних, вимагаючи для них повної амнесії.

1872 р. він видає віршову збірку "Жахливий Рік", де висловлено почуття й думки, що понімали поета під час жахливого року франко-прусської війни та днів Паризької Комуни.

Коли 1876 року Гюґо було вибрано в сенат, він знову підносить свій голос за амнесією комунарам.

Але жалоба, що ввійшла до родини Гюґо зі смертю старшого сина, більше не залишає його. Через неповних три роки вмирає другий син. Остання донька Адель, що проти волі батька була вийшла заміж, коли її покинув чоловік, — збожеволіла. І тільки двоє дітей його старшого сина скрашали останні роки життя поета.

1874 р. Гюґо друкує свій останній великий роман "Дев'яност третій рік", де описує французьку революцію 1793 року.

27 лютого 1881 р. Париж урочисто відзначив річницю народження поета, що вступав у своє вісімдесятиліття. Шістмільйоновий похід дітей, чоловіків і жінок пройшов перед вікном, де стояв поет зі своїм внуком Жоржем і внучкою Жанною.

1883 р. ще один удар приготувала доля: 11 травня помирає його вірна дружина Жюльєтта Друс. І десь за два роки, 22 травня 1885 р. великий французький і світовий поет скінчив свою земну путь, маючи 83 роки, як Вольтер і Гете...

У неділю, 31 травня, французький народ віддавав останню шану своєму улюбленому поетові, що лежав у домовині під Тріюмфальним луком на майдані Втуаль.

Другого дня, 1 червня 1885 р., відбувся величний національний похорон, що, за твердженням самовидця, нагадував "не так похоронну процесію, як якогось роду — тріюмфальний похід". Близько півтора мільйона осіб узяло участь у проходах великого поета и громадянина до місця його останнього спочинку — Пантеону.

Хоч у деяких своїх творах Гюґо не раз гостро й гнівно виступав проти папи й католицького духовенства, проте безвірником він не був. Про це недвозначно свідчить останнє речення його заповіту, де перед маєстатом смерті Гюґо заявив: "Я вірю в Бога".

Цікава також мововідома подробиця: за кілька днів до смерті своєї вірної товаришки життя, Жюльєтти Друс, Гюґо ходив до Дона Воско, про кого говорив тоді цілий Париж і кого потім Рим проголосив святым. Християнин приходив розмовляти з християнином про всі проблеми, що їх висовує тілесна смерть...

II. ВІРТУОЗ ВІРШУВАННЯ.

Ще будучи малим хлопцем, 1816 р., Гюґо написав у одному з своїх шкільних зошитів: "Я хочу бути Шатобріаном, або ніким". Тим самим Гюґо висловив свою амбіцію поета, бо Шатобріян панував тоді у французькій літературі.

Друзі Гюго якось подарували йому примірник творів Ронсара з написом "Найбільшому винахідникові ліричного ритму, що його мала французька поезія від часу Ронсара". Справді, Гюго мав надзвичайний і найдосконаліший хист віршувати. Це був великий мистець віршування.

У "велику" поезію, поет увійшов своєю збіркою "Осіньне листя" (1831 р.). Гюго — найбільший французький лірик. Він знає глибокий зміст віршів, знає краще, ніж Лямартін чи Віньї. З усіх французьких поетів Гюго здається нам найясніший у висловах і наймогутніший ритор в окликах.

Якщо шукати одного слова, щоби схарактеризувати Гюго як віршовника, це слово буде "віртуоз". Ніхто краще й сьогодні не знає всіх таємниць французької мови та її метрики. Його граMATика є бездоганна, його словник вражає своїм незвичайним багатством. Як справжній музикант він користувався з усіх ритмів, з усіх форм. Але йому бракувало міри, тому нащадки мусять і мусять робити "вибір" у його незвичайній і геніальній творчості.

Чотири збірки віршів: "Осіньне листя" (1831), "Пісні присмерку" (1835), "Внутрішні голоси" (1837), "Проміння й тіні" (1840) — ось головні поетичні збірки Гюго першої половини його творчого шляху.

"Пісні присмерку" — це політична збірка, де брешуть патріотичні голоси. "Внутрішні голоси" — це збірка "пророка". "Проміння й тіні" містять вірші, що малюють портрет ідеального поета. Ця збірка є мов музична увертюра до пізнішої двотомної збірки "Споглядання" (1856), де чутлива поетова душа розкриває перед читачем свої переживання за довге двадцятип'ятиліття. Це є водночас щоденник і спогади поета, вони відслідковують "Замогильним спогадом" Шатобріана й "Словці" Жан-Жака Руссо. Два моменти з життя Гюго переспівуються в тій збірці: море (поет живе окремо на острові) і смерть (він ніколи не міг забути трагічної смерті своєї доньки Леопольдіни).

Збірка "Кари", написана на вигнанні, є лірична сатира, що трохи втомляє читача, але часто-густо поет осягає тут такої сили й такого красномовства, що їм нема рівних у французькій поезії.

Гюго — це взагалі царювання слів. Жодний гюгофоб не може цього заперечити. У царстві слів у Франції Гюго — це те саме, що Мішель-Анжеліо в мрамурі або Рембрандт у світлі. Але до народженого генія слів Гюго додав також різку біблійних пророків. Це останнє особливо видно в сторінках збірки "Легенда віків".

Ця збірка, що має сьогодні аж чотири томи, з'явилася тричі за життя поета: 1859, 1877, 1883. Ідея поета, що його він виклав, був не більше й не менше, як "відтворити людство в якомусь роді циклічної праці: змалювати його послідовно й одночасно під усіма оглядами: історії, міту, філософії, релігії, науки..." Тут в яскравих образах проходить ціла людська історія від сотворення світу до ХХ століття. Історичні оповідання біблійного минулого чергуються з оповіданнями античної доби, середньовіччя й новітніх часів.

І в цьому величому творі яскраво виявилось кредо Гюго. Він і тут таврує насильство, жорстокість і всіляку несправедливість і захолено оспівує істину, добро й свободу, висловлюючи при цьому тверду віру, що кінець-кінцем добро й свобода переможуть.

За винятком деяких довгот, є в цій збірці чимало гарних поезій, але всі вони є створені, можна сказати, *à la thèse*, і ними поет прагне довести одне із своїх тверджень: філософічне, релігійне чи політичне. Нам здається, що саме в цьому творі Гюго найвиразніше виявив і свої надзвичайні поетичні якості, а разом з тим і хлиби.

Гюго є безперечно найбільше явище у французькій поезії. Генерація Борнеля замінила Ронсара, але дові ніхто не перевершив Гюго як поета. Гюго грав і грає галу роль у французькій поезії ХІХ в., що треба було дочекатися його смерті, щоби народилася нова школа — символізм у поезії.

III. ГЮГО — ДРАМАТУРГ.

Своїм виступом як драматург Гюго завдав нищівного удару класицизмові, що до нього панував у театрі. Це він уперше вплив на кін усіляких знедолених і покривджених життям, змальовуючи їх високу людяність і моральну велич супроти бездушності, розбещеності й нищоти можновладного шляхетства. З його приходом до театру з кону залунала жива мова, а не яловий салонний жаргон "вибірною" товариства. Гюго мріяв про драматичну історію Франції і хотів зробитися французьким Шекспіром. Але, хоч свого часу його п'єси назагал мали успіх, Гюго відчув, що театр не є тим царством, де він може панувати неподібно, як, наприклад, у поезії. По невдачі з п'єсою "Бургграфі" (1843) — він вже назавжди залишає театр. Гюго не був народжений для театру. Останній збудований на діалогам, а Гюго в театрі, як і в житті, волею молодого. Лише він один говорить, а інші тільки слухають. Але французи назагал парід вельми товариський, що не любить монологів ні в театрі, ні в книзі, ні на вулиці... В цьому, може, й є одна з причин, що культ Гюго сьогодні у Франції є такий захитаний.

Ніхто сьогодні не зважитья грати "Кромвела" (1827), який ніколи й не виставлявся, хоч ця предова драма (її вистачило б на добрих дві вистави) читається з цікавістю, головню через свій сюжет, що був тоді, напередодні революції 1830 р., в повітрі. Це радше історична студія в драматичній формі, що в ній так і відчувається вплив Вальтера Скотта. Проте не можна сьогодні читати "Маріон Дельорм", що в ній така є перекручена історія, а всі дійові особи — штучні. Та й кого тепер може цікавити сюжет закоханої й реабілітованої куртизанки?

Також незрозумілий є сьогодні "Гернані" (це, між іншим, було видно в театрі, коли виставляли цю п'єсу, щоби святкувати 150-літній ювілей поета), бо в дійсності "Гернані", це — поезія театру, а не сам театр.

Коротко кажучи, в драмах Гюго дія — а це є основа театру — млява, характери осіб умовні. Важко знайти деінде такі штучні інтриги, й навіть трохи смішні, як у п'єсах Гюго. Але все таки Гюго посідатиме поважне місце в історії французького театру. Чому? Завдяки стилеві його п'єс і їх віршам.

IV. АВТОР ПРОЗОВИХ РОМАНІВ.

Романтизм, це — революція в літературі не стільки в поезії, не стільки в театрі, скільки в романах. Як Вінні, Мюссе й Лямартін, Гюго писав романи, хоч не мав, здається, до цього глибокого поклонення.

Коли не говорити про "Останній день засудження" (1829 р.), що є радше патологічна студія, ніж літературний твір, коли залишити по боці "страхітливі" романи молодого Гюго "Ган Ісляндець" і "Бюг Жаргаль" (1823), що їх сьогодні читають лише фахівці, перший роман Гюго, що стає за один з його найпопулярніших творів у світі, є "Собор Паризької Богоматері" (1831). Цей роман, написаний під впливом Вальтера Скотта, є справжній зразок літературного жанру історичного роману. В ньому Гюго виявився не тільки блискучим поетом і цікавим романістом, але й не абияким істориком і тямущим архітектором. Це допомогло йому, яскраво відтворюючи життя середньовічного Парижу, переконливо уречевити перед читачем усі, несамовітні часом, витвори його буйної уяви. Численні видання "Собору Паризької Богоматері", що їх ілюстрували найкращі романтичні малюрі, з'явилися з життя Гюго. Архитвір живопису "Собор Паризької Богоматері" є водночас архитвір стилю.

"Знедолені", що їх Гюго почав писати ще 1845 р. і що їх він так гаряче

хотів скінчити ("прошу Господа Бога наказати моему тілу, щоб воно чекало, доки мій дух скінчить цю працю"), — з'явилися 1862 р. Вони мали величезний успіх. Це завдяки цьому романові поет залишився в безпосередньому зв'язку з юрбами, що віднаходять з ентузіазмом цей роман у кіні. "Знедолені" є водночас роман Парижу, роман пригодницький, роман поліційний, роман людського горя, роман героїчний. Хоч усі особи цього роману є монелітні (Жавер є поліціант, Тенардьє — лиш вечесна людина, Козетта — лише мелодієць), але заворожений читач вірить у їх життєвість.

"Знедолені" за композицією є радше збірка романів, а не лише один роман (роман про Жана Вальжана, роман про Фантіну, про Козетту...). Є в цьому творі знамениті сторінки: портрет єпископа Міріеля, втеча Жана Вальжана, Ватерлоо, паризьке повстання і незабутній вуличник Гаврош... Але є в ньому також сторінки куди менш оригінальні, де відчувається Бальзак, Жорж Санд і навіть... Ежен Сю, автор "Паризьких таємниць"...

У. ГЮГО 1952 РОКУ.

Літературна спадщина Гюґо величезна: в його поезії знаходимо й кращого Верлена й кращого Водлера... Багато з його віршів увійшло до шкільних читанок — їх залюбки цитують під час різних церемоній, як наприклад:

«Ceux qui pieusement sont morts pour la patrie»... («Les Chants du Crépuscule»)*).

Але Гюґо не був лише поет і романіст. Він був, або принаймні хотів бути, мислителем, ідеологом...

Чимало під цим оглядом є наївних речей в 223 томах Гюґо, ще раз пророчий тон поета драгує сьогодинішнього читача, але він не може не захоплюватися безмежною великодушністю поета, його бурхливим темпераментом, його високим патосом, його далекою любов'ю до народу, його шляхетною людяністю...

Тому можна лише знизати плечима, коли бачиш, як червона Москва й усі її підсіпачі хочуть зробити з Гюґо провісника більшовизму. Це з письменника, що ціле своє життя змагався за знищення смертної кари; з політичного емігранта, що 19 років жив на вигнанні і голосив: "слава переможеним"; який вважав, що "громадянська війна є спізна жалоба цілої батьківщини"; з людини, що один раз кинула таку "єретичну" думку: "понад революційним абсолют, є людський абсолют" — хочуть зробити прихильника найбільшого в світі поліційного режиму...

Хоч Гюґо належав до певної доби, доби "Дами з камеліями", проте він досі є живий. Чимало його творів і тепер читаються залюбки у Франції та в цілому світі. Зрозуміло, наші сучасники подивляють у Гюґо щось інше, ніж це подивляли наші батьки, або й ми самі в 16 років. Ми вже відкрили нового Гюґо, автора помертих творів "Кінець Сатани" і "Бог"...

Гюґофобі люблять твердити про змінливість його переконань: реаліст, прихильник Наполеона I, пер Франції за Люї-Філіппа, політичний емігрант за часів Другої Імперії, духовий батько III Республіки й сентиментального соціалізму... Так, Гюґо був надто "голосною дуною" свого часу, щоб не знаходити чимало разів свій "Шлях Дамаску".

Це можна було б ганити, якби... якби Гюґо скористав з чогось від змінливості своїх переконань. Але він нічого не виграв для себе: ціле життя він був по боці переможених.

Його особисте життя не завжди було щасливо: він знав про те, що його дружина зрадила його, не раз в еміграції він був самотний... Усі ідеї, що їх він обстоював, сьогодні, 1952 р., такі актуальні й для нас: свобода, планування

*) Ті, що за рідний край побожно полягли. («Пісні Присмерку»).

Духа, поступ, загальний мир, світова федерація, З'єдинені Держави Європи... Річ ясна, що в його творах чимало є просто дурниць, але чи можна не писати дурниць, коли проживеш вісімдесят три роки й матимеш легке перо?

А роля його у французькій літературі просто величезна: своїми "Східними мотивами" він надхнув Паризьку школу: Леконт де Ліль — це його старший син, Теофіл Готьє — його коханий син, а сам Бодлер — його незаконний син. Гюґо приготував натуралізм Бальзака, навіть символізм Рембо, Верлена й Малларме бере початок у віршах Гюґо.

VI. ГЮґО І УКРАЇНА.

Віктор Гюґо не знав України. Він навіть не читав нічого, що вже існувало французькою мовою про Україну. У своїх "Барах", у вірші "Мала Європа", він тавруючи Миколу I, називає його "тираном і упрям", що володіє Росією і Сибіром. Але в цій імперії Миколи I жили лише "росіяни". Під час польського повстання 1863 р. він на заклик Герцена твердить про польське населення, що "вимагає перше з прав, права на батьківщину", але в протилежність значній частині французької олінії, що відрізняла поляків від українців, Гюґо мовчить про останніх, що, повторюємо, про їх існування він ледве чи знав. Проте ім'я Гюґо назавжди зв'язане з Україною й з її речником Мазепою.

У січні 1829 р. з'явилася в Парижі збірка віршів під заголовком: *Les Orientales* (Charles Gosselin, libraire de S.A.R. Monseigneur le duc de Bordeaux, rue St-Germain des Près, N° 9. Hector Bossange, quai Voltaire, N° 11, in 8°, Стор. XI, 424). Сама вже назва вказує на зміст збірки: вся вона присвячена східним сюжетам, що було постичною даниною добі, коли "Схід" мав такий успіх у духовій Франції.

XXIV пісня цієї збірки має заголовок "Мазепа", бо Україна для молодого поета була теж частина таємного й загадкового "Сходу". До цього сюжету Гюґо прийшов слідами Байрона, що його «Away! — Away!» (Вперед! — Вперед!) він узяв за motto до свого твору.

"Мазепа" Гюґо присвячується артистові-малювці Люї Булянже, приятелеві поета й авторові відомої картини про легендарний епізод "Мазепа на дикому коні". В одному із своїх листів до Булянже Гюґо писав, що "мріяв про Мазепу, що віддавна цікавить мене".

У цій пісні осміюється все той самий біг коня з прив'язаним Мазепою. Хоч твір Гюґо видрукувано було 1829 р., але його український переклад побачив світ лише за наших часів з-під пера Михайла Рудницького.

Цікаво, що тогочасна французька критика особливо відзначила в збірці «*Les Orientales*» вірш про Мазепу. "Мазепа, — писав журнал «*Le Globe*» 8 квітня 1829 р., — особливо є завершеним символом, і, з цього погляду, його можна розглядати як твір, що не мав у нашій мові вірця".

"Мазепу" перекладено на велику кількість мов, і чимало людей завдяки XXIV пісні цих "Східних мотивів" почуло вперше про Мазепу. Французи в 30-х роках минулого віку були такі захоплені "Мазепою" Гюґо, що паризькі джентльмени ходили навіть з тростинками, оздобленими постаттю Мазепи, прив'язаною до дикого коня — мистецьким виробом зі слонової кістки. Одну таку тростинку автор цих рядків сам бачив у 1930 р. на виставці, присвяченій пам'яті В. Гюґо.

На превеликий жаль, самого автографа "Мазепи" не було на цій виставці. Бо, хоч Національна Бібліотека зберігає рукопис "Східних мотивів", але "Мазепи" там нема: він, як і кілька інших автографів деяких пісень цієї збірки, — зник.

Майже 40 років пізніше знову знаходимо ім'я Віктора Гюґо зв'язане з українською справою, але цього разу з реальністю, навіть актуальною тоді справою. Було то в червні 1878 р., в Парижі, під час "Міжнародного літературного Конгресу", що на ньому головував В. Гюґо і І. Тургенєв. М. Драгоманов підніс на цьому Конгресі свій славний протест проти Ёмського указу 1876 р., видрукувавши в Женеві свою брошуру «La littérature oukraïnienne proscrite par le gouvernement russe».

Надсилаючи до В. Гюґо свою брошуру, Драгоманов додав короткого листа, що є в протоколах Конгресу. В цьому листі Драгоманов твердив, що "Справа, що її я захищаю й що задля неї я дозволю собі прохати Вашої допомоги, є справа свободи і демократії. Ціле Ваше славе життя було завжди присвячене здійсненню цього шляхетного ідеалу. Отже, я смію сподіватися, що Ви схочете вшанувати мою працю своєю увагою".

Проте, щоб розглянути, як слід, питання "Гюґо і Україна", треба було б вивчити вплив французького поета на українську літературу, а цей вплив безперечно був, та перелічити переклади Гюґо на українську мову тощо. Цього за кордоном ми здійснити не можемо й, мабуть, ніхто такої студії тут на вигнанні зробити не може. Колись хтось щасливіший зможе прослідкувати вплив Гюґо в українській літературі, а тим самим причинитися до питання "Гюґо і Україна", що його ми тут лише накреслили.

**

Щодо української політичної еміграції — то для неї постать Гюґо-вигнанця є особливо близька. Зокрема, українські скитальники — своєю непохитною поставою супроти різних радянських репатріаційних комісій, що обіцяли всепрощення й усі блага тим, хто повернеться на "батьківщину", — виявили себе духовними спадкоємцями великого борця за свободу й справедливість, що ним усе своє життя був Гюґо.

Це ж він — на спокусливу амнестію, що її по восьми роках проголосив був Люї Бонапарт, — рішуче відповів:

"У тому стані, в якому є Франція, безумовний, непохитний і повсякчасний протест — ось мій обов'язок.

Вірний узятому супроти свого сумління зобов'язанню, я до кінця ділитиму вигнання зі свободою. Коли повернеться свобода — повернусь і я".

Нехай же ці шляхетні слова великого вигнанця нагадують усім, хто в не легких обставинах чужини бореться за своє існування, — про високий обов'язок служіння своїй уярмленій батьківщині.

ФЕРНАРД МАЗАД ПРИЯТЕЛЬ УКРАЇНЦІВ

Журнал «Points et Contrepoints», за грудень 1952 р. (№ 19-20) широко відзначив 90-ліття з дня народження Фернарда Мазода (Mazade), французького поета, що його оригінальна муза нагадує твори Сент-Амана, поета часів Люї XIII.

Небайдужий поет записав своє ім'я в історію франко-українських зв'язків: він бо працював один час в українській делегації на Мірову конференцію 1919 року й перекладав на французьку мову деякі твори Шевченка й Рильського.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ДЕРЖАВНІЙ ШКОЛІ СХІДНІХ МОВ

Цього року, мешканці французької столиці знайдуть уперше на афіші Державної Школи Східних мов "Українську мову". 18 вересня 1952 р. французьке міністерство освіти урядовою постановою запровадило навчання української мови в Державній Школі Східних Мов. Отже, навчання українськознавства, що досі провадилося тут, як "вільний виклад", стає відтепер офіційне.

ДОКУМЕНТИ

Sub specie aeternitatis

З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка

(1893-1905)

Вступ*) і примітки проф. О. Оглобулина

1899

XXIII

22. II. 99. Ярошівка.

[Лист починається згадкою про Лукашевича⁸¹) й спогадом про молоді дні Горленка й Стороженка].

...Не беру на свій карб докорів "Новому Времени"⁸²), бо цілком приєднуюся до них. Але, що важу я, один з непомітних співробітників у складі цієї газети. Я лиш караюся, що доводиться писати поряд з такими речами. Я злегка відповідав на першу, шелрстойну, статтю Джентлмена⁸³) в скромних "Полтавських Відомостях" ("Кієвская Старина"⁸⁴) передрукувала частину цієї замітки), а з приводу другої елюдубрації⁸⁵) цього достемнієїшого Ноздрьова (але талановитого) писатиму завтра, присвячуючи свій фейлетон в "Полтавських Відомостях" 25-літтю діяльності Атанасія Рудченка⁸⁶). Коли буду в Петербурзі, то спробую децю написати з цього приводу і в "Новомъ Времени", а також перековати Old Gentleman'a, що з ним я знайомий, як підло й не по-джентлменському він чинить...

*) Див. початок «Україна» ч. 7, стор. 556-569.

⁸¹) Платон Якимович Лукашевич (1809-1888), український етнограф.

⁸²) Велика петербурзька газета, заснована 1865 р. Їїся кількаразової зміни видавців, 1876 р. вона дісталася О. С. Суворінові, відомому російському журналістові тоді ще поступового табору. Згодом напрям газети стає націоналістично-консервативний. Хоч зі зміною співробітників тон її децю змінювався, проте до кінця свого існування (1917 р.) вона була близько зв'язана з урядовими колами Російської імперії.

⁸³) «Old Gentleman» — псевдонім, яким підписувався Олександр Валентинович Амфітеатров (1862-1923), журналіст і письменник, що на початку 1890-их років став діяльним співробітником «Нового Времени».

Мова тут, мабуть, про статтю Old Gentleman'a в № 8204 за 30 грудня 1898 р., де він, подаючи звіт про відкриття «Товариства поширення української мови серед українського народу», обурювався тим, що «дрібно малоросійське наріччя хочуть піднести до значення самостійної мови». Щождо великого українського поета, то «Шевченко — величезний талант, але «Кобзар» його — це не література».

⁸⁴) На жаль, не маючи тогочасної «Кієвской Старини» не можемо тут уточнити цієї справи.

⁸⁵) Елюдубрація — виплід довговисиджуваної, вимученої праці.

Горленко тут має на увазі другий виступ «Old Gentleman'a» в «Новомъ Времени» № 8247 з 11 лютого 1899 р., де той знову, пишучи про діяльність вищезгаданого Товариства, твердив про «існууючу малоросійську мову».

⁸⁶) Панас Мирний (1849-1920).

XXIV

15. IV. 99. СПб.

...Крім "Нового Времени", я писав у "Биржевыхъ Відомостяхъ"⁸⁷⁾ до припинення їх, а тепер у "Торгово-Промышленной Газетъ"⁸⁸⁾, що її літературні додатки поставлені дуже широко (це орган Міністерства скарбу!) — і приваблюють до себе "сили"...

Із знайомих, крім літературного світу, бачу своїх полтавців, Милорадовича⁸⁹⁾ і — грішний чоловік — унікаю Абашідзе⁹⁰⁾, бо це рівнознака нічогонеробства й гультяювання, які не визнають, що інші (на жаль) не можуть бути гультями... Ці дні належать, звичайно, храмам...⁹¹⁾

[Горленко згадує про можливість служби в Петербурзі, але рішуче її відкидає]:

"Це було б убивством душі, й життя не мало б тоді для мене інтересу..."

XXV

6. V. 99. Ярошівка.

[Горленко повідомляє про те, що відгуки на його книгу⁹²⁾ почали з'являтися в "Новомъ Времени", "Вѣстникъ Евropy"⁹³⁾, "Обескихъ Повостяхъ"⁹⁴⁾, "Петербургскихъ Відомостяхъ"⁹⁵⁾ тощо. Далі пише про свої знайомства в Петербурзі, зокрема про П. Я. Дашкова⁹⁶⁾, колекціонера, та його "турток" (Шумигорський⁹⁷⁾, пейзажист Мещерський⁹⁸⁾, Панчулідзе⁹⁹⁾ та інші). Дас блискучу оцінку збірці Дашкова].

XXVI

9. IX. 99. Ярошівка.

[Горленко запитус про Київський Археологічний з'їзд¹⁰⁰⁾, пише про відгук на його

87) Петербурзька політична, економічна й літературна газета помірковано-ліберального напрямку, що виходила з 1861 р. до 1879 р., коли була заборонена.

88) Почала виходити в Петербурзі 1893 р. при «Вѣстникъ финансовъ, промышленности и торговли». Крім питань торгівлі, промисловости й сільського господарства, давала відомості й загального порядку. У неділі виходив при ній літературний додаток белетристичного й критичного змісту.

89) Важко встановити про якого саме Милорадовича тут мова.

90) Горленків родич: 1861 р. Аделаїда Семенівна Горленко одружилася з князем, грузинського роду, Симоном Кайхосровичем Абашідзе, кому 15 липня 1876 р. цар дозволив іменуватися князь Абашідзе-Горленко.

91) Як відомо, це М. В. Гоголь храмами називав жартома ресторани.

92) Мова тут про книгу В. Горленка «Українськія были», що вийшли в світ у Києві 1899 р.

93) Журнал, заснований у Москві 1866 р. Два роки виходив чотири рази річно як журнал історико-політичних наук. 1868 р. став місячником і це вже був журнал історичний, політичний, літературний. У ньому брали участь видатні сили. Серед українських співробітників були М. І. Костомаров та М. І. Стороженко.

94) Щоденна літературна, торговельна й довідкова газета, що з 1885 р. виходила в Одесі. 1893 р. вона поширила свою програму й стала називатися газетою політичною, літературною, суспільною й торговельною.

95) Найстаріша російська газета, що виходила в Петербурзі з 1728 р.

96) Павло Якович Дашков (1849-1910), відомий збирач рукописів, гравюр, портретів та книжкових рідкостей.

97) Євген Севастіанович Шумигорський (нар. 1857 р.), російський автор праць на історичні теми.

98) Арсеній Іванович Мещерський (1834-1903), досить знаний свого часу маляр.

99) Сергій Олексійович Панчулідзе (1855-1917), історик, був за управителя архіву Державної Ради.

100) XI Археологічний з'їзд відбувся в Києві 1-20 серпня 1899 р. На ньому було заборонено робити доповіді українською мовою, а з ними мали виступити запрошені на З'їзд українські вчені з Галичини. Ця заборона викликала гостру полеміку в пресі й, зокрема, в «Кіевской Старинѣ».

го книжку в "Недѣль" ¹⁰¹⁾ та згадує про відбитку праці М. Стороженка "Охочекомонный полковникъ Илья Федоровичъ Новицкій" ¹⁰²⁾ для П. Я. Дашкова]...

"У цього відомого збирача, крім незчислених гравюр і картин, в багато рукописів і серед них 8 великих томів паперів Іллі Новицького..." ¹⁰³⁾

XXVII

1. XI. 99. Ярошівка.

[Згадує про відгуки на його книгу в "Недѣль" ¹⁰⁴⁾ й "Русской Мысли" ¹⁰⁵⁾].

XXVIII

11. XI. 99. Ярошівка.

...Але не будемо ставити кривозад над і, тим більше, що за таку провинність можемо потрапити в розряд небезпечних українофілів. Ви багато де в чому маєте рацію в погляді на "вимираючих" ¹⁰⁶⁾, але лихо те, що, коли пишеш, не можеш звільнитися від спогадів про добрих, найкращих з них, про жертви, а я — о Боже мій! — знав таких добрих. Більшість, безперечно, ¹⁰⁷⁾, просто наволоч, але ті, ті! А втім, редакція зіпсувала мою замітку, поставивши замість слова *загоди* (у мене було написано "бажано принаймні, щоб були відсутні заходи, що сприяють звикненню цього стану", тобто політика Вітте ¹⁰⁸⁾, що протегує, на шкоду помісному дворянству, купцям і промисловцям), слово *причини*, що нерозумне й невірно, — який сенс і глузд бажати, щоб були відсутні *причини*? Не було б правни, не було б і наслідків. Ви не маєте рації лише в одному: гинуть майже завжди найкращі, а гірші лишаються...

[Далі Горленко оповідає про Музей Тарновського й згадує про лист Уманця ¹⁰⁹⁾ до нього].

...Не я буду захищати рідку Ярошівку. На жаль, серед її *тепер*, як і майже по всіх наших селах, здебільшого така мерзота, якій нема наймення. Ніяких моральних засад не існує зовсім, це лігіїсти в найгрубішому розумінні слова. Випущений на волю раб залишився на власну самоволю, виростає дитина не дістала ні найменшого виховання. Підла політика, що навмисно нікчемними зробила школи, не доведе до добра. Народ озвірів, а від звіря можна чекати всього, чого завгодно.

На селі важко й майже нестерпно жити. Я уникаю, принаймні, всяких зносин з пейзажами, бо у кожного за пазухою або брехня, або підлота, або облуда.

¹⁰¹⁾ Петербурзька шотландська газета (1866-1901), присвячена переважно інтересам провінції. З 1878 р. безкоштовним додатком виходили «Книжки Недѣль», де друкувалися різні романи й повісті. З 1891 р. було запроваджено відділ «Літературна всячина». Тут друкувалися такі письменники, як Л. М. Толстой, М. Е. Салтиков-Шчедрін, М. С. Лесков...

¹⁰²⁾ Ця розвідка М. В. Стороженка була видрукувана в «Кієвской Старинѣ» (1885, VII; 1886, IX).

¹⁰³⁾ Ілля Федорович Новицький, охочекомонний полковник за часів гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи. Помер, за В. Модзалевським («Малоросійській Родословникъ», т. III, стор. 670), до 23 квітня 1704 р.

Згадані тут документи здебільшого залишилися невикористані.

¹⁰⁴⁾ Див. прим. 101.

¹⁰⁵⁾ Свого часу дуже поширений журнал ліберального напрямку, що виходив у Москві з 1880 р. До нього належав окремо друкований додаток «Бібліографічний відділ», де друкувався систематичний звіт про всі головні новини російської книжкової й журнальної літератури. В ньому брали участь видатні літературні сили. З українського боку тут співробітничали М. І. Костомаров та Ф. А. Щербина.

¹⁰⁶⁾ Мова тут про тогочасне українське дворянство.

¹⁰⁷⁾ Продушено в рукопису.

¹⁰⁸⁾ Сергій Юлійович Вітте (1849-1915), російський державний діяч, з 1892 р. до 1903 р. міністер скарбу. Грошова реформа, що її він був запровадив, особливо досконало вдарила по землевласниках.

¹⁰⁹⁾ Ф. М. Уманець (1841-1908).

Розпуста серед молоді надзвичайна (не будиши сам ангелом, усе таки кожний може судити про це), грубіяństwo — неописане...

[*Згадує за віршів Ратгавза¹¹⁰*], даючи їм позитивну оцінку]:

“Хто й що він? Якщо навіть і жид, то у віршах нема ні краплі, ні тіні нічого жидівського...”

Чи “Старина”¹¹¹) змінила компас у керунку Старицького¹¹²) та інших? Обережного члена Судової Палати¹¹³) вже не видно в ній... Назагал поворот сумний і він доброї години не віщує...

XXIX

17. XI. 99. Ярошівка.

[*Оцінка мистецької діяльності Л. М. Жемчужнікова¹¹⁴) і П. Д. Мартиновича¹¹⁵)*].

Ніхто й ніколи — тільки він¹¹⁶) і Мартинович — так відчували, любили й віддали Малоросію, її поезію й дух у своїх картинах.

[*Далі йде перелік картин*]:

...у всьому цьому живе сама душа старої Малоросії...

Галаган¹¹⁷) надзвичайно цікавий у своєму Щоденнику¹¹⁸)... До вмираючих все таки Ви занадто суворі. Правда, трійди вийшли не з їхнього середовища (крім, хіба, Костомарова, сина дідача). Але Котляревський, Гоголь, Квітка, Максимович, Марко Вовчок, Білозерський¹¹⁹), Олекса¹²⁰)... до Кропивницького¹²¹) й Зацьковецької¹²²) включно? Та це ж цілий легіон — і який ще! Що буде, що буде далі — не знаю, але в цьому сільському [?] майбутньому моя роль особисто скінчена. Покищо я бачу тільки хаос, де нема для мене майже нічого цікавого й мало симпатичного. Заняти створили нові, а відповідей на них не дають. Мені особисто нічого не лишається робити, як з головою поринути в літературу...

110) Данило Максимович Ратгавз (нар. 1868 р.), російський ліричний поет. До його багатьох віршів писали музику такі славні композитори, як П. І. Чайковський, О. Т. Гречанинов, Ц. Ю. Кюї, С. В. Рахманінов.

111) «Кіевская Старина».

112) Михайло Петрович Старицький (1839-1940), український поет, драматург і театральний діяч.

113) Мова тут про О. М. Лазаревського, що був за члена Київської Судової Палати.

114) Лев Михайлович Жемчужніков (1828-1912), російський маляр. 1852-1856 рр. жив на Україні, де малював картини з сільського побуту.

115) Порфир Денисович Мартинович (1856-1906), український маляр, мистець портрета (Б. Хмельницького, І. Мазепи, Гр. Сковороди, Гр. Квітки) та побутових сцен з чумацького й сільського побуту. Етнограф, що писав у «Кіевской Старині». К. Грушевська опублікувала листування П. Мартиновича з В. Горленком за рр. 1885-1896 («Науковий збірник» за рік 1929, Київ, стор. 153-201).

116) Л. М. Жемчужніков. Див. прим. 114.

117) Григорій Павлович Галаган (1819-1888), чернігівсько-полтавський дідач, український діяч і меценат, фундатор Колегії Павла Галагана в Києві, близький знайомий М. Максимовича, А. Мелініського, П. Куліша, Т. Шевченка.

118) Щоденник Г. П. Галагана (властиво уривки з нього) друкувався тоді в «Кіевской Старині».

119) Василь Михайлович Білозерський (1825-1899), український громадський діяч і журналіст, редактор «Основи» (1861-1862).

120) О. П. Стороженко.

121) Марко Луквич Кропивницький (1840-1910), славнозвісний український актор, режисер, драматург і композитор.

122) Марія Костянтинівна Зацьковецька (1860-1934), славнозвісна українська артистка. Докладніше див. прим. 7.

Увага: в прим. 7 помилково подано рік смерті «1930».

При побаченні з Левом Михайловичем¹²³) буду переконувати його заповісти свої картини Київському Музєєві¹²⁴), а то загинуть у приватних руках. До речі, Музей цей вийшов дуже гарний (місце й будинок) і рішуче заслуговує на нашу підтримку "предметами". Деяко з моїх речей безперечно перейде до нього колись. Ханенко¹²⁵) заслуговує на подяку за працю й пожертви на цей Музей, і навіть можна подякувати й Миколі Терещенкові¹²⁶), що ще недавно синнув якусь суму на його закінчення. Є такий мішок з золотом, на імення Харитоненко,¹²⁷), який навіть і не подумав про такі речі. Прегарний будинок, чудове місце, початок деяких збірок, — все є, що потрібно. Решта виросте й приєднається з часом. Велика шкода, що Василь Васильович¹²⁸) заховав з примхи свою збірку в Чернівці...

XXX

22. XI. 99. Ярошівка.

...Київське духовне торжество¹²⁹), кажуть, являло собою справді щось неповторне. Духовний бік його (який убогий каламбур!), звичайно, мізерний... Ви мені нагадали давні вже часи, коли троє прочав відвідало Лавру у Велику п'ятницю. Один з них піднісся високо на скарбовому обрії¹³⁰), другий сяє зіркою на обрії "освіти"¹³¹), і тільки третій лишився в скромній ролі "виміраючого", яким був і тоді...¹³²)

1900

XXXI

31. I. 900 СПб.

[Характеристика "Нового Времени" та його "хазяїн" Суворінін¹³³)]:

Я їх¹³⁴) сьак-так терплю, маючи на меті потрапити восени другим кореспондентом (літературним і артектичним) у Париж або взагалі кудисьбудь за кордон, бо російські справи наші стають для мене зовсім нестерпними...

¹²³) Л. М. Жемчужніков. Див. прим. 114.

¹²⁴) Низка творів Л. М. Жемчужнікова дійсно перейшла до Київського музею.

¹²⁵) Богдан Іванович Ханенко (1848-1917), український промисловець, меценат. Займався археологією. Засновник Київського Музею. Видав низку випусків «Древности Придніпровья».

¹²⁶) Микола Артемович Терещенко (1820-1903), український меценат, тесть Б. І. Ханенка.

¹²⁷) Мова тут про якогось скупаря, родича відомого власника цукроварень і великого філантропа Івана Герасимовича Харитоненка, що жертвував на добродійні цілі величезні гроші. Це, між іншим, його коштом був побудований гуртожиток для студентів Харківського університету.

Увага: в прим. 47 помилково подано ім'я та по-батькові Харитоненка «Павло Іванович».

¹²⁸) В. В. Тарновський «молодший». Див. прим. 40.

¹²⁹) П'ятдесятитітний ювілей священослужіння Високопреосвященного Йоанкія (1822-1900), митрополита Київського й Галицького (1891-1900). Це ювілейне торжество відбувалося за спеціально виробленою програмою, затвердженою Св. Синодом.

¹³⁰) Мабуть, Іван Якович Рудченко (Білик) (1845-1905), український письменник (сцнавтор роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні») та етнограф. Він був за члена ради міністерства скарбу.

¹³¹) М. В. Стороженко.

¹³²) В. П. Горленко.

¹³³) Олексій Сергійович Суворін (1834-1912), відомий російський журналіст, та Олексій Олексійович Суворін (1862-1937), його старший син, що з кінця 80-х років був за відповідального редактора «Нового Времени».

¹³⁴) Мова тут про непорозуміння з О. О. Суворінін.

Чи слідкуєте Ви за страшною полемікою "Петербуржських Вѣдомостей"¹³⁵⁾ з "Сѣвернымъ Курьеромъ"¹³⁶⁾, куди вилетала і "Россія"?¹³⁷⁾ В ній діяльну роллю відіграє відомий Вам Арабаджі (138), редактор "Сѣвернаго Курьера"! Вчора надрукована пренахабна його стаття, де він між іншим заявляє, що вже вілька років як береться з археолого-романтичним (мабуть хотів сказати романтичним) українським Антосовичем¹³⁹⁾ й Кониським¹⁴⁰⁾. Яка гадина і яке нахабство! Це В. Б. А.¹⁴¹⁾ — романтик! Хоч би прочитав дослівно чудову статтю великого вченого в останній книзі "Кіевской Старини"¹⁴²⁾. Що це за розкіш, що за витончена уципливість і витончена майстерність полеміки! Не забувайте, що ця гадина плазувала перед В. Б. А. і за його допомогою рвзчитила собі дорогу.

Треба було б усе це жалувати, але нема охоти заносити ще чвари в нещасну малоросійську справу, що за її захисників видають себе такі панове, як він або старий Йолоп Мордовцев¹⁴³⁾.

XXXII

5. V. 900. СПб.

[Повідомяє про свою участь у складанні біографії Кавалергардів¹⁴⁴⁾, разом з Памчулідзевим; зокрема Горленко написав життєпис князя Рєвкіна. Також згадує про своє співробітництво в "Русскомъ Біографическомъ Словарѣ"¹⁴⁵⁾].

XXXIII

21. V. 900. Ярешівка.

[Горленко вітає появу нової письменниці Яновської¹⁴⁶⁾].

О, культурна праця, які великі справи вона могла б ще зробити і до чого привести, без усякої політики! Будемо ж працювати.

¹³⁵⁾ Див. прим. 95.

¹³⁶⁾ Щоденна газета, що почала виходити в Петербурзі з 1 листопада 1899 р. по 22 грудня 1900 р. Була закрита за наказом уряду.

¹³⁷⁾ Щоденна газета, що почала виходити в Петербурзі з 28 квітня 1899 р. з участю О. В. Амфітеатрова.

¹³⁸⁾ Костянтин Іванович Арабаджі (1866-1929), журналіст, критик і літературознавець; автор російських праць про Шевченка, про історичні думи й пісні; писав також і українською мовою під псевдонімами: «К. Не-я» і «Недоля». Він був співредактором «Сѣвернаго Курьера».

¹³⁹⁾ Володимир Боніфатійович Антонович (1834-1909), український історик, археолог і етнограф.

¹⁴⁰⁾ Олександр Якович Кониський (1836-1900), український письменник і громадсько-політичний діяч, один з ініціаторів заснування Товариства ім. Шевченка у Львові.

¹⁴¹⁾ В. Б. Антонович.

¹⁴²⁾ Горленко тут має на увазі, мабуть, статтю В. Антоновича в «Кіевской Старинѣ» 1899 р. в справі оборони української мови.

¹⁴³⁾ Данило Лунич Мордовцев (Мордовець) (1830-1905), російський і український письменник, український громадський діяч.

¹⁴⁴⁾ С. О. Памчулідзев видав у 1899-1912 рр. «Історію Кавалергардовъ» і «Сборникъ біографій кавалергардовъ».

¹⁴⁵⁾ «Русскій біографическій словарь» — багатотомове (незакінчене) видання «Императорскаго Русскаго Историческаго Общества» в С.-Петербурзі, в якому співпрацювали також українські вчені, що дали чимале українського історично-біографічного матеріалу.

¹⁴⁶⁾ Любов Яновська, з роду Щербачова (нар. 1861 р.), українська письменниця, авторка побутових оповідань і повістей з селянського життя. Писала також і пісні, що були в репертуарі українського театру.

XXXIV

5. VI. 900. Ярошівка.

[Згадує про Качанівку та її нових власників Урусових¹⁴⁷].

Сокиринці лежать не по дорозі... До того ж Сокиринці населені густо огидним кодом німців Лямздорфів¹⁴⁸), — суміш дурноти, пихи й підлоти найрізноманітнішого роду. Місце чудове, але запаскужене й засиджене препоганими людьми...

XXXV

10. VII. 900. Ярошівка.

[Проект видання творів П. Куліша].

А крім літературних відносин, Вас лучили з П. О.¹⁴⁹) і особисті¹⁵⁰).. нецензурні речі доведеться відкласти скремо й видати потім за кордоном.

[Проект відозви в справі видання творів Куліша].

XXXVI

4. IX. 900. Ярошівка.

Я ще вижен Вам з того видання¹⁵¹), так само як і взагалі, але patientia, — остаточна ліквідація: всі заплати майбутнього року!..

Бувши у Капністів¹⁵²), я познайомився з белетристом Горьким¹⁵³), що ви-наймав дачу в с. Мануйлівці над Пелем, за 7 верст від місця осідку Капністів (звичайно він живе в Нижньому-Новгороді)...

[Горленко згоджується з Стороженком щодо "утопічності" пляну видання творів Куліша]: Залишмо цю справу самому ходові речей і обетавин.

[Повідомяє, що деякі Рукописи Куліша "улаштував" в петербурзьких журналах "на непоганих умовах"].

XXXVII

22. IX. 900. Ярошівка.

[Горленко згадує про видання листування Куліша¹⁵⁴), про життєпис Куліша¹⁵⁵), про свої з ним стосунки, про видання творів Куліша Чернявським¹⁵⁶) з Бахмуту

¹⁴⁷) Урусови, князівський рід татарського походження.

¹⁴⁸) Лямздорфи, російський графський рід, що походить з Вестфалії. По смерті власника Сокиринців Г. П. Галагана, вони перейшли до його племінниці графині Катерини Павлівни Лямздорф (народженої графині Комаровської). Її чоловік, генерал-лейтенант граф Костянтин Миколайович Лямздорф, 1 вересня 1894 р. одержав дозвіл від царя іменуватися графом Лямздорф-Галаганом, з тим, щоб це ім'я переходило лише до старшого в роді.

¹⁴⁹) П. О. Кулішем.

¹⁵⁰) Див. Листи П. Куліша до М. Стороженка, видрукувані в II-III книзі «Записок Історично-філологічного Відділу ВУАН», Київ, 1923, стор. 202-215.

¹⁵¹) Мова тут, мабуть, про видання книги В. Горленка «Южно-руські очерки и портреты», що вийшли в Києві 1898 р.

¹⁵²) Капністи (Капніссі), шляхетський і графський рід, що походить з Греччини. Один з цього роду Василь Васильович Капніст (1757-1829), російський поет і драматург, бувши українським патріотом, їздив 1791 р. до Берліну шукати підтримки для визвольних змагань України.

¹⁵³) Олексій Максимович Пешков (1868-1936), світової слави російський письменник, знаний під своїм літературним псевдонімом Максим Горький.

¹⁵⁴) «Новые материалы для биографии Шевченко» (Листи Куліша з примітками М. І. Стороженка) «Киевская Старина», 1900, IX, стор. 302-310; примітки — стор. 310-311.

¹⁵⁵) Цей життєпис написав Володимир Іванович Шенрок (1853-1910), історик літератури, біограф М. Гоголя й П. Куліша.

¹⁵⁶) Микола Федорович Чернявський (нар. 1863 р.), український поет.

і одвою¹⁵⁷). Пише про видання Сувориним "Чорної Ради" Куліша¹⁵⁸) та інші. Позитивно оцінює Яновську]:

Але найважливіша повість¹⁵⁹) засмутила мене зайвою тенденційністю, присутністю "язичія" та іншим. Але що робить, коли малоросійський письменник виходить з кола суто народного сільського життя (та й воно вже страшенно зіпсоване!) Як писати і що робити тоді? Переходити просто на російський виклад? Адже старі письменники змальовували життя незайманим, через це мова їх чиста й картини такі нам любі. Сердитися з цього приводу легше, ніж дати відповідь на це важке, вельми важке питання...

Меншикова¹⁶⁰) не читав, але спитаю в свою чергу — чи читали Ви Горького? Він зовсім не насолоджується зображуванням босяків, малює їх з усіма вадами. До того ж босяки — тільки частина типів, що їх він повиводив. Прочитайте три томи його оповідань, і Ви виробите власну думку, що є найважливіше. До речі, здається, я не писав Вам, що випадково нещодавно познайомився з Горьким. Він жив частину літа в с. Мануйлівці над Пселом, Кременчуцького повіту, в маєтку родичів Канистів, Шірінських-Шіхматових¹⁶¹). Бувши у Канистів, я їздив у Мануйлівку й провів єдину на розмові з цим незвичайним чоловіком (почав *учитися читати* у 18 років, тепер йому 30)...

Павло Скоропадський не відбудує церкви Анастасії¹⁶²) через скупоці. На деяке виправдання його треба сказати, що гетьман і гетьманша (та й ніхто з інших його родичів) не поховані під цією церквою, а в Гамаліївському монастирі...¹⁶³) У Прилуці земське зібрання відкривається сьогодні. Я не їздив і це поїду, бо земська моя діяльність похована навіки...

1901

XXXVIII

19. I. 901. СПб.

...Саме тепер у Петербурзі наплив знатних чужоземців. Замучують мене: Уманець, О. Ходолій¹⁶⁴), Біляшівський¹⁶⁵)...

[*Запитус про Антоновича, Лисенка, Житецького*].

XXXIX

30. I. 901. СПб.

[*Вітас Стороженка з нагоди обруження з княжною Жеваховою¹⁶⁶*].

Але, Боже мій, яке ставовище мое, автора "Жевахіяди"? Ради Аллаха, зни-

157) Олександра Михайлівна Куліш, народжена Білозерська (1828-1911), українська письменниця, що підписувала свої твори псевдонімом Ганна Барвінок.

158) Це видання вийшло в Петербурзі 1899 р.

159) Мова тут про твір Яновської «Смерть Макарихи».

160) Михайло Осипович Меншиков (1859-1919), російський публіцист і критик. У 90-х роках співробітничав у ліберально-народницькій газеті «Недѣля» (див. прим. 101). З 1901 р. постійний співробітник «Нового Времени», скрайній реакціонер і україножер. 1919 р. його — як «контрреволюційного змовника» — розстріляно.

161) Шірінські-Шіхматови, старовинний князівський рід татарського походження.

162) Церква св. Анастасії в Глухові.

163) Гамаліївський монастир, колишнього Глухівського повіту на Чернігівщині, родина усипальня Скоропадських.

164) Олександр Миколайович Ходолій, голова Лохвицької повітової Земської управи.

165) Микола Федотович Біляшівський (1867-1926), український археолог і музейний діяч, директор Київського Історичного Музею, згодом дійсний член Української Академії Наук.

166) Варвара Давидівна Жевахова, дружина М. Стороженка, походила від князів Жевахових, галузі давнього грузинського роду Джавахішвілі, що оселився в Прилуцькому полку в половині XVIII ст.

щіль самі сліди негідних рукописів моїх, якщо, часом, вони збереглися! Ah, cher ami, quel tour venez vous de me jouer là!..¹⁶⁷⁾

[Пише про те, що «власноруч» в «Историческомъ Вѣстникѣ» Дневникъ Куліша 1847-48¹⁶⁸⁾]

XL

5. III. 901. СПб.

...Останні дві позначені були бурхливими подіями. Сьогодні ховали Боголепова¹⁶⁹⁾, а вчора були величезні сходки й маніфестації на вулицях, пръ які Ви нічого не прочитаєте в газетах¹⁷⁰⁾. Є вбиті й поранені з обох сторін. Я не знаю зовсім мети заворушень, що їх зчиняють самі студенти. Знаю лише одно, що з безладдя й вуличного заклосту нічого ніколи не виходило й не може вийти. І я тремчу й за ту нещасну дрібку освіти, яка є у нас і яка зазнає в усіх цих історіях такої небезпеки¹⁷¹⁾...

XLI

10. III. 901. СПб.

...що шлюб з нею¹⁷²⁾ закріпив і мої з Вами родинні зв'язки¹⁷³⁾. Наш бідний рід зазнає великих прикростей у Петербурзі, маючи тут, крім мене, тимчасового мешканця столиці, — постійного її жителя, недостойного... жандарма Іліодора¹⁷⁴⁾, одруженого з рекламісткою — співачкою Долиною¹⁷⁵⁾. Мене дрож проймає, коли я бачу прізвисьце цієї мерзотниці, друкуване в подвійній формі (Горленко-Долина). Хотів би кинутися на неї і, роз'юшивши спочатку, забороняти робити це, але не

¹⁶⁷⁾ «Ох, дорогой друже, яку ж Ви мені штуку встругнули».

¹⁶⁸⁾ Цей «Щоденник» не був видрукуваний ані в «Историческомъ Вѣстникѣ», ані деінде.

¹⁶⁹⁾ Микола Павлович Боголепов (1847-1901), професор римського права, з 1898 р. по 1901 р. міністер народньої освіти. 14 лютого 1901 р. його смертельно поранив студент Петро Володимирович Карпович (1875-1917), якого царський суд засудив на 20 років каторжних робіт, але з каторги йому вдалося втекти і 1909 р. він виїхав за кордон.

¹⁷⁰⁾ Мова тут про демонстрацію на майдані перед Казанським собором, у Петербурзі, в неділю 4 березня 1901 р.

У вівторок, 6 березня 1901 р., «Правительственный Вѣстникъ» видрукував про ці події урядове повідомлення міністра внутрішніх справ, що змалювало події так, як і «належить» всім урядовим повідомленням. На другий день, тобто 7 березня, це повідомлення «Новое Время» передрукувало на першій сторінці.

¹⁷¹⁾ Цікаво, гадаємо, подати тут для порівняння, як дивився на ці самі студентські заколоти Максим Горький. У своєму листі до Чехова він захоплено писав: «А студентики — милі люди, славіні люди. Найліпші люди в ці дні, бо безстрашно йдуть, щоб перемогти або загинути. Загинуть чи переможуть — не має значення, має значення бійка, бо бійка — життя. Гарно живеться».

¹⁷²⁾ М. В. Стороженка з князюю В. Д. Жеваховою (див. прим. 166).

¹⁷³⁾ Жевахови були споріднені з Горленками: Любов Давидівна Горленко (1821-1898) була одружена (1839) з князем Дмитром Михайловичем Жеваховим. З другого боку, Стороженки й Горленки були споріднені ще раніше, бо Степан Григорович Стороженко (1710-1758), сотник Яблунівський, Лубенського полку, був одружений (1740) з Марфою Андріївною Горленко (нар. 1715 р.).

¹⁷⁴⁾ Іліодор Володимирович Горленко (1861-1933), жандармський генерал, помер на еміграції, в Парижі. У згадуваний тут час був підполковник окремого корпусу жандармів, начальник Царськосельсько-Петербурзького відділу Петербурзького жандармського поліційного управління залізниць.

¹⁷⁵⁾ Марія Іванівна Саюшкіна, за чоловіком Горленко, прибране сценічне прізвисьце Долина (1868-1919), талановита оперова артистка, що з великим успіхом виступала в Петербурзі, в Марійському театрі, де 1901 р. дістала високе звання солістки Його імператорської Величності. Часто виступала за кордоном (була і в Парижі), де пропагувала російську й слов'янську музику. Одержала від французького уряду почесне звання Officier d'Académie.

можу: вона одружена з цим суб'єктом і має право так називатися! Прикро не те, що вона актриса, а те, що вона — каботинка¹⁷⁶⁾ й рекляміетка, зовсім не перебірлива в способах. І, на думку всіх, він ще гірший за неї, і звесь цей базарний¹⁷⁷⁾ він саме й улаштував...

Про петербурзькі історії не буду писати. Вчора стріляв на Победоносцева¹⁷⁸⁾ якийсь харківський студент¹⁷⁹⁾... Оголошено сьогодні суворі правила про зборища...

XIII

18. III. 901. СНБ:

...Ви бажаєте оповіди про петербурзькі події... але я дуже мало в них утаємничений...

Я бачив деякі сцени 4 березня на Базанському майдані, але не бачив їх подробиць, як, наприклад, гелосного втручання князя В'яземського¹⁸⁰⁾...

Особито я, скромний діяч культури, а не політики, а найменше вулиці, — друг усякої безумовної і повної свободи. Але я ворог і насильств, з якого боку вони б не виходили. А російське життя взагалі й російське суспільне море — таке сум'яття, такий хаос, з якого колієш то ще щонебудь вийде, — що я бажав би закрити на вих одні й вуха, щоб не бачити й не чути нічого! Ми, тобто люди нашого покоління, — люди задалегідь приречені зійти з життєвої арени без усякої надії побачити щонебудь порядне. Для мене на світі існує тільки природа, дещо з мистецтва й науки, дещо з письменства і дещо з минулого. Решта майже не цікавить мене, не зароджує в мені ніяких надій, навіть загальних, бо від усяких особистих я давно відмовився...

Де Ви бачите у нас цей простір, широчінь і простоту, що їх нібито нема за кордоном. Вони були колієш, але їх нема давно, і давно настав тиск і збіговище всякого роду. А тому що за цих умов лад є кращий від безладдя, то я залишаюся завзятим західняком, хоч тепер у кращому авантажі¹⁸¹⁾ знаходяться новоявлені хабарники...

[Негативна оцінка Московського Художнього Театру і Станіславського¹⁸²⁾, Горленко був на виставі "Три сестри", де зустрів В. Ш. Кочубей¹⁸⁴⁾. Згадує про Щоденник Куліша 1845-1846 рр., що його Горленко здав Шубинському¹⁸⁵⁾, але після роботи Шенрока¹⁸⁶⁾, він не був надрукований].

176) Поганенька акторка.

177) Пропущено в рукопису.

178) Костянтин Петрович Победоносцев (1827-1907), обер-прокурор Синоду, запеклий реакціонер, надхненник кріпосницької політики 80-х і 90-х років. Уночі проти 9 березня 1901 р. був учинений замах на його життя, що не вдався.

179) Миксела Костянтинович Лаговський (нар. 1873 р.), статистик Самарської губернської земської управи. За вчинення замаху його було засуджено на 6 років каторжних робіт.

180) Леонид Дмитрович В'яземський (1848-1909), князь, генерал-лейтнант, член Державної Ради. Обороняв демонстрантів перед козаками й поліцією, за що потім дістав сувору догану від царя та був висланий з Петербургу.

181) Авантаж — користь, перевага, успіх.

182) Світової слави московський драматичний театр, що його заснували 1897 р. Костянтин Сергійович Станіславський (1863-1938), відомий актор і режисер, та Володимир Іванович Немирович-Данченко (1858-1943), українського роду, російський письменник, драматург і режисер.

183) П'єса Антона Павловича Чехова (1860-1904), славнозвісного російського письменника й драматурга.

184) Василь Петрович Кочубей (нар. 1869 р.), глухівський повітовий маршалок.

185) Сергій Михайлович Шубинський (1834-1913), російський автор на історичні теми, редактор-видавець, що з 1880 р. був за редактора журналу «Исторический Вѣстник».

186) В. Шенрок П. А. Кулішъ, «Кіевская Старина», 1901, II-X, і окремо. Київ, 1901, стор. (2) + 255.

XLIII

12. V. 901. Ярошівка.

[Горленко оповідає, що відмовився від "казенного" місця в Москві при Строганівській Школі Живопису¹⁸⁷), й називає себе "бідним літературним гелотом"¹⁸⁸]...

XLIV

30. VIII. 901. Ярошівка.

...Цих народніх домів я не люблю, вважаю їх за нікчемну й порожню вигадку. Не можна ніякої справи, а освіти й поготів, починати з кінця. Навчіть перше сякатися в хустинку, а не в пальці...

XLV

23. IX. Ярошівка.

[Згадка про біографа Куліша Шенрока й своє знайомство з ним. Позитивна оцінка праці Шенрока¹⁸⁹].

...Бувши влітку в Києві, я бачив коректурний аркуш Вашого "Архіву"¹⁹⁰) у Андрія Володимировича¹⁹¹). Я послав йому досить цікавий матеріал про Олексія Петровича¹⁹²). Писав я йому також, що, судячи з деяких переглянутих "справ" депутатського архіву в Полтаві (наприклад, величезному нашому), там можуть надіятися матеріяли і з Вашого роду. Але для цього треба, звичайно, побувати в Полтаві...

Зрозумійте, які мені дорогі клівські й малоросійські зв'язки!.

XLVI

4. X. 901. Ярошівка.

...Якщо Муза історії покладе Вам на душу видавати наш архів¹⁹³), то, зрозуміло, в мені Ви знайдете найдіальнішого помічника. Папери розкидані, кількість їх величезна, отже, доведеться робити суворий вибір найважливішого. Головні пункти, де вони знаходяться, крім московських державних архівів — Закордонних справ і Юстиції (Див. Бостомаров), суть: 1) у мене, 2) Дабіж¹⁹⁴), де знаходяться досі й папери Абаніда, що їх я сподіваюся випросити собі у княгині, 3) збірка В. В. Тарновського, 4) Полтавське дворянське депутатське Зібрання (багато оригіналів) і, головне, 5) Румянцевський музей. Тут знаходяться папери, що їх викрав від Петра Івановича Горленка¹⁹⁵) псевдоісторик Маркевич¹⁹⁶), як крав і продав він усі папери, що складають його архів. Тут є дорогіцінці, що їх читав покійний Олександр Дабіж¹⁹⁷) і почасти користувався ними (але

187) «Строгановское училище технического рисования», що його заснував 1825 р. в Москві граф Сергій Григорович Строганов (1794-1882).

188) Так називалися невільники в стародавній Спарті.

189) Див. прим. 186.

190) І том видання «Стороженки — фамильный Архивъ», Київ, 1902.

191) А. В. Стороженко.

192) О. П. Стороженко.

193) Проект видання родинного архіву Горленків не був здійснений.

194) Дабіжі, князівський рід молдавського походження, споріднений з Горленками, бо Анастасія Олександрівна Горленко († 1903 р.) одружилася (1859 р.) з князем Василем Дмитровичем Дабіжем.

195) Петро Іванович Горленко (1700-1851), полковник Харківського гусарського полку.

196) Микола Андрійович Маркевич (1804-1860), український поет і етнограф. Його славнозвісна збірка рукописів XVIII в. ввійшла до складу Відділу рукописів Бібліотеки Рум'янцевого Музею в Москві (тепер Державна бібліотека ім. Леніна).

197) Князь Олександр Васильович Дабіж, родич і приятель В. Горленка, був за секретаря російської дипломатичної місії в Каїрі.

праця його про Дмитра Горленка безслідно загинула, втрачена дружиною, тепер нагло вмерло¹⁹⁸). Дещо є і в інших місцях, наприклад, у Лазаревського¹⁹⁹) та інших збирачів, але мало..."

[*Дас гостро-критичну оцінку Чаговець²⁰⁰) та його праці у "Кіевской Газетъ". Змальовує тогочасний стан Яновщини²⁰¹), де, між іншим, "старого дому нема й сліду, на першому пляні стоїть якась недоладна мукомельня..."*]

Биков²⁰²) не дурний, але меркантильний...

[*Згабує за працю князя Рєпніна, про три томи його розпоряджень по Саксонії²⁰³), що дали Горленкові "Яновельможні Волконські"]*.

У нарисі про Рєпніна, зрозуміло, не буде забуто симпатичного історика козацтва²⁰⁴) за його часу.

Мені дуже сподобався новий Музей²⁰⁵), і дещо з моїх дрібничок і речей неодмінно перейде до нього, коли він улаштується поважніше. Будинок і місце будинку чудові. А єт побудований у Полтаві "будинок освітніх установ" досить мізерний.

У Прилуці завтра земське зібрання і розгрім старої управи. Я відійшов від усього пілком і слідкую, як глядач, дістаючи звідомлення від приятелів (усіх "партій")...

XLVII

19. XI. 901. СПБ.

...Усі, старі й малі, лають йолена Сіягіна²⁰⁶), що доходить до геркулесових стовпів обскурантизму й туподумства в своїй внутрішній політиці. Він має, кажуть, прогресивний параліч, — єдине, звичайно, що є в нього прогресивного. Під його впливом цензура лютує. Ви бачили, скільки разом появилося пересторог і заборон...

Ви знаєте, що на редакційні розпорядження "Нового Времени" не маю ніякого впливу...

Шугурова²⁰⁷) шкода, але він ніколи не був талановитий...

¹⁹⁸) Згодом рукопис був знайдений і опублікований у I томі збірки «Святитель Юсафъ Горленко, епископъ Бѣлгородскій и Обоянскій» (Київ, 1907, за редакцією князя М. Д. Жевахова, родича Горленків).

Сам В. Горленко видав 1892 р. записки свого предка епископа Бѣлгородського в «Чтеніяхъ въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца», VI, стор. 83-137.

¹⁹⁹) Рукописна збірка О. М. Лазаревського була передана Київському університетові св. Володимира. Тепер входить до складу Відділу рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР у Києві.

²⁰⁰) Василь Андрійович Чаговець (нар. 1877), київський історик літератури і публіцист. Мова тут, мабуть, про замітку, що їх під назвою «На родині Гоголя» В. Чаговець видрукував у щоденнику «Кіевская Газета», 1901, NN 256, 263, 270.

²⁰¹) Маєток Миколи Гоголя.

²⁰²) Племінник М. Гоголя.

²⁰³) Князь М. Г. Рєпнін (див. прим. 74). 1813-1814 рр. був за віце-короля Саксонії.

²⁰⁴) Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський (1788-1850), автор «Исторіи Малой Россіи», тт. I-IV, Москва, 1822. Див. Д. Дорошенко, князь М. Рєпнін і Д. Бантиш-Каменський («Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова у Празі», Прага, 1929, стор. 90-109).

²⁰⁵) У Києві.

²⁰⁶) Дмитро Сергійович Сіягін (1853-1902), 1886 р. був за Харківського віце-губернатора, з 20 жовтня 1899 р. — за міністра внутрішніх справ. 2 квітня 1902 р. його забив студент С. В. Балашов (див. прим. 235).

²⁰⁷) Микола Васильович Шугуров (1843-1901), співробітник «Кіевской Старини» з ділянки історії місцевця та історії письменства.

XLVIII

1. XII. 901. [СПБ].

...Знаючи, що таке "Новое время", і як мало я можу зробити там по "своєму". Горе з цією газетою!.. Але лист Скальковського²⁰⁸) — не реприманд²⁰⁹) Черкасинові²¹⁰), а дружна бесіда. Ви зрозумієте, чому я не міг відповідати йому. Стоячи на малоросійському становищі, як, звичайно, стою я, бесіда про Хмельницького в російській пресі є неможлива. Чому сам Хмельницький і наступні гетьмани ламали охоче "вірність" Росії? Тому що вона зламала договір і союз перетворила в підлеглість. Яка "частина слави Олексієвої²¹¹)" в діяльності Хмельницького, — як пише в книзі своїй Скальковський? Зовсім ніякої, головні справи свого життя Хмельницький зробив сам, тобто з козаками й народом малоросійським. Нехай Олексієві ставлять пам'ятника, я нічого не маю проти, хоч не почуваю ні найменшої особистої шкоди від того, що його нема. Але чи гідний пам'ятника чоловік, що своєю церковною реформою відкинув, як парів²¹²), величезну частину російського народу (створивши розкол), і віддавши її на переслідування надовго. Але як про все це друкувати в російській газеті?

[Пише про свою працю над Левицьким²¹³), Забув про два портрети Теплових пензля Левицького в Орловській губернії].

Портрети Рєпніна в Яготині²¹⁴) "чудові", особливо жіночий, а обидва портрети Кочубея²¹⁵) забраковані, Безбородька (брат)²¹⁶) виявився копією, що на-

²⁰⁸) Костянтин Аполонівич Скальковський (1843-1906), син українського історика Аполлона Олександровича Скальковського (1808-1898), автора відомої книги «Історія Нової Сьчи и послѣдняго коша Запорожскаго», Одеса, 1846.

За фахом гірничий інженер, К. А. Скальковський був за директора Гірничого Департаменту. Як публіцист він писав на різні теми переважно в «С.-Петербурзьких Вѣдомостяхъ» і «Новомъ Времени».

²⁰⁹) Реприманд — догана.

²¹⁰) «Черкасинъ» — так підписався В. Горленко під своєю рецензією на книгу К. Скальковського «Сатирическіе очерки и воспоминанія», що була вміщена 21 листопада 1901 р. в щотижневому ілюстрованому додатку до «Нового Времени».

У цій рецензії Горленко, між іншим, закидав авторові, що той неслухно висловив своє невдоволення з приводу побудови в Києві пам'ятника Богданові Хмельницькому, «чия діяльність, — за твердженням К. Скальковського, — (багато в чому підозріла) в тому, що має доброго, тільки частинка слави Олексієвої».

На це К. Скальковський відповів у статті «Къ вопросу о монументахъ», видрукуваній в «Новомъ Времени» 24 листопада 1901 р., де виразно підкреслив, що, погоджуючись на приєднання до Москви, Хмельницький зовсім не вважав цей акт за вічний. «Відомо, що незадовго перед смертю Хмельницький провадив переговори зі шведським королем Карлом X, з трансильванським князем Юрієм Ракоці, з воеводами молдавським і валаським та з кримським ханом. На початку 1657 р. Хмельницький уклав навіть з Ракоці й Карлом договір, явно суперечний московським інтересам».

²¹¹) Цар Олексій Михайлович (1645-1676).

²¹²) Уполіджене плем'я в Індії.

²¹³) Дмитро Григорович Левицький (1735-1882), славнозвісний маляр-портретист. Його біографію вперше написав В. Горленко для видання С. П. Дягілева «Русская живопись в XVIII вѣкѣ. Д. Г. Левицкій (1735-1822), Петербургъ, 1902 (Див. ч. 2 «України», стор. 111-112).

²¹⁴) Яготин, колишнього Переяславського повіту, на Полтавщині, маєток князя Рєпніна.

²¹⁵) Князь Віктор Павлович Кочубей (1768-1834), державний канцлер внутрішніх справ Російської імперії.

²¹⁶) Граф Ілля Андрійович Безбородько (1756-1815), дійсний таємний радник і сенатор, фундатор Ніженського Ліцею, де вчилися, між іншими, Гоголь і Гребінка.

писано на звороті самої картини, а Олександр (217) — твором Вуаля²¹⁸) чи Лямпі²¹⁹), що його дублет знаходиться в Гатчинському палаці²²⁰)...

Я скреготав зубами, читаючи звістку про справу Старицького²²¹). Дурна й нетактовна людина! Падлюка Вергун²²²) не галичанин, а, здається, наш хохол...

[Згадує за Антоновича й барона Де-Бая²²³].

1902

XLIX

5. I. 902. [СПБ].

[Горленко особисто скептично ставиться до телефона, порівнюючи його з туалетним папером].

...Він...²²⁴) так само діяльно служить якимсь незаним мені цілям, тим більше підозрілим, що надхненником цього служіння є Вітте²²⁵). Все той самий цілковитий руський розлад між тим, у що віриш і що почуваш, з тим, чому служиш у дійсності!... Майбутнє для мене вирісовується туманно...

[Згадує за листування з А. В. Стороженком].

З малоросів наших ще бачуся з цензором П. П. Ісаєвичем²²⁶) і нестом Величком...²²⁷)

L

29. I. 902. (СПБ).

...Мене тільки не дивує все те, що дивує ще Вас, і, осуджуючи так само безпринциповість і крутість «Нового Времени», я не забуваю справжніх винуватців, — підду владу, яка, в егоїстичних своїх інтересах, душить свободу друку, і ще підліше суспільство, яке і є справжнім творцем усього цього.

Переходячи ж до своєї скромної особи, я щиро караюся участю своєю, дарма що посередньою, у всій цій бакханалії. Справді, становище трагічне: ні сном,

²¹⁷) Імператор Олександр I (1777-1825).

²¹⁸) Жан Люї Вуаль (1744 — після 1802), французький маляр-портретист, з 1770 р. перебував у Росії, де малював портрети при дворі Павла I. Точна дата його смерті не встановлена. Деякі французькі й німецькі енциклопедії подають приблизний рік смерті 1796 р., але це не відповідає правді, бо в Росії знаходиться портрет Олександра I пензля Вуаля з 1802 р.

²¹⁹) Йоган Баптист Лямпі старший (1751-1830), австрійський маляр, видатний портретист, з 1792 р. по 1798 р. перебував у Росії, де намалював багато портретів російського вельможества.

²²⁰) Гатчина, маленьке місто в 45 км. на п.-з. від Петербургу. Гатчинський палац був збудований 1770 р. графом Г. Г. Орловим (1734-1783), а після його смерті Катерина II відкупила палац від спадкоємців Орлова й подарувала наступникові престолоу Павлові I, що багато сприяв поширенню палацу й парків. Після Жовтневої революції цей палац був перетворений на історико-мистецький музей. Під час останньої війни німці були його пограбували й дуже знищили.

²²¹) Здається мова йде про судову розправу 1901 р. проти журналіста Олександровського, що в своїй статті «Драматурги-християни» напав був на М. П. Старицького.

²²²) Дмитро Миколайович Вергун (1871-1951), галицький москвофіл, мешкав у Петербурзі, був за співробітника «Нового Времени», де писав під псевдонімом «Ввступень».

²²³) Амур-Огюст-Люї-Жозеф-Вертельє Де-Бай (1853-1931), барон, потім маркіз, французький археолог, автор брошур, присвячених Україні, де він частенько бував, Горленків приятель. Існує його брошура, присвячена В. Горленкові «Une page de critique littéraire sur l'Ukraine» (1904).

²²⁴) І. Я. Рудченко. Див. прим. 130.

²²⁵) Див. прим. 108.

²²⁶) Петра Петрович Ісаєвич (1861-1902), петербурзький цензор драматичних творів.

²²⁷) Василь Львович Величко, нар. 1860 р. в Прилуці. поет. Головна його збірка віршів «Восточные мотивы» з'явилася 1890 р.

ні духом не причетний я до гидот газети, пишу цілком окремо та зовсім не зважаючи на загальний характер і тон видання, а нібито беру участь у паскудному (здебільшого, хоча винятки є, і все таки не такі вже малі) хорі.

[Далі пише про те, що шукання заробітку змушує його писати в "Новомъ Времени"].

Віда й горе в рабській землі нам, нещасним прелетарям!..

Амфітеатров²²⁸), згідно з чутками, рішуче в Іркутську. Доніс на нього перший піп Янишев²²⁹), ворог його батька, пона Валентина²³⁰). Вихватка ця незрозуміла, але талановиту людину дуже шкода.²³¹)

ЛІ

16. IV. 902. СПб.

...А чи не відати перевагу Думі²³²) над гімназією? Читаючи прислані газетні витяжки, згадуючи всі фокуси нашої милої "освіти", я подумав: Як бажав би я побачити М. В.²³³) на посту Київського мера, скільки користи б він зробив! Культурний розрив Києва — це ж культурний розрив Малоросії, а тому київський мер не просто "Голова". Він має бути освіченим, перейнятій любов'ю до величчя й слави старовинного міста, бути жвавим, тактовним, діяльним...

Я оплакав Лазаревського²³⁴). Про його ставлення до Вас що можу я сказати? Все криється в його вдачі. Він був людина свєрідна, трохи примхлива, до того ж людина типу "судового відомства". Все, що відгунало від статтів закону, було йому не до впадоби. Все, що так чи інакше не вкладалося під кодекс, що його він сам для людей уклав, зразу ж примушувало його найжуватися. Він не хотів знати, що відомі речі осягаються так чи інакше, що до них ведуть різні дорogi, з яких кожен вибирає собі підхожу. Я також не тишився його прихильністю останніми роками, і наші зноснен листовні давно припинилися. Але забудьмо все хибне, згляду на добре, — хиб у всіх нас є досить!..

Юнакові (йому нема 21 року)²³⁵), що визволив нас від єгермайстра²³⁶), ми повинні вклонитися в ноги. Інакше, те, що тепер може ще можна зупинити, поширилося б на всю Росію. Дика колода²³⁷), що нами керувала, втовкмачила в сясю банку якісь ведоладно-вузькі "ідеї" і не хотіла ні бачити, ні чути того, що діється в справжньому житті. Чи вийде щонебудь з цього, бозна!...

²²⁸) Див прим. 83.

²²⁹) Іоан Леонтіївич Янишев (1826-1910), російський богослов, письменник, проповідник і церковно-громадський діяч. 1856 р. був за професора богослов'я і філософії в Петербурзькому університеті, з 1866 р. по 1883 р. — за ректора Петербурзької духовної академії. 1883 р. став духівником царської родини, завідувачем придворного духовництва і протопрєсвітером соборів: Великого в Зимовому палаці і московського Благовіщенського.

²³⁰) Валентин Миколайович Амфітеатров, протопрєсвітер Московського Архангельського придворного собору, відомий свого часу проповідник.

²³¹) Мова тут про фейлетон О. В. Амфітеатрова «Господа Обмановы», надрукований у петербурзькій газеті «Россія», що був прихованою сатирою на царську родину Романових. За цей фейлетон газету закрили, а автора вислали на Сибір, але не в Іркутськ, як пише Горленко, а в Мінусінськ, повітове місто Єнісейської губернії.

²³²) Київська Міська Дума.

²³³) М. В. Стороженко.

²³⁴) О. М. Лазаревський помер 31 березня ст. ст. 1902 р.

²³⁵) Мова тут про студента Київського університету Степана Валеріановича Балмашова (1881-1902), що забив міністра внутрішніх справ Д. С. Сіягіна (Див. прим. 206). За вироком військового суду, 3 травня 1902 р. С. В. Балмашова було повішено.

²³⁶) Д. С. Сіягін.

²³⁷) У тодішніх передових колах, де обурення з політики Д. С. Сіягіна було велике, його прозивали, відповідно до ініціалів Д. С., «Дика Свиня».

Як бачите, "Новое Время" просівало акафіст²³⁸) і²³⁹). . . . Це такий в'юн, що викрутиться з якого хочете становища...

LII

8. XII. 902. СМБ.

...Ви справедливо їх²⁴⁰) оцінюєте в своєму листі. І я не бачу ніяких даних, щоб щонебудь змінилося на краще. Я зовсім не політик, як Ви знаєте. Але й мою ділянку чистого письменства ле можна відокремити та ізолювати від тяжких вражень життя, і її гвітууть вони якнайбільше.

[Згадує про видання творів Куліша].

Кажуть, Драгомиров²⁴¹) буде відкликаний до Державної Ради... Вельми буде шкода нашого талановитого конотопця²⁴²). Чи упорядкувався і чи вартий чого новий Київський Музей?..

...Чи знаєте, що місцевий Музей відкривається і в Глухові²⁴³), за допомогою повітового Земства, з ініціативи, зрозуміло, Дорошенка²⁴⁴), і, мабуть, при деякій підтримці Кочубей²⁴⁵)...

1903

LIII

9. I. 903. СМБ.

[У справі видання творів Куліша Горленко пропонує скликати "маленьку раду" за участю М. В. і О. В. Стороженків, О. І. Левицького²⁴⁶) та І. М. Каманіна²⁴⁷].

На літо я приїжджаю до наради цих тямущих людей²⁴⁸).

[Згадує про стосунки М. В. Стороженка з Кулішем, їх зустрічі і листування. Гостро висловлюється про Ковалевського²⁴⁹].

Архіву Вашого досі не маю²⁵⁰). Що вмістите Ви у другий його випуск, певже у Вас стільки зібрався матеріялу? Зі смертю старого Дабіжі не знаю що ста-

²³⁸) Під акафістом Горленко, мабуть, мав на увазі редакційні статті з 6-го і 7-го квітня 1902 р., що в них вихвалявся новопризначений міністер внутрішніх справ Вячеслав Костянтинович фон-Плеве (1846-1904).

²³⁹) Пропущено в оригіналі.

²⁴⁰) Навколишні справи.

²⁴¹) Михайло Іванович Драгомиров (1830-1905), генерал-ад'ютант, піхотний генерал, відомий військовий письменник. З 1889 р. був за командувача військ Київської військової округи, а з 1897 р. Київський, Губдільський і Волинський генерал-губернатор. Приятель В. Антоновича і П. Житецького. Ставився прихильно до українства. 1903 р. був призначений на члена Державної Ради.

²⁴²) М. Й. Драгомиров був родом з Конотопського повіту.

²⁴³) Глухівський музей старовини та мистецтва був відкритий 1903 р.

²⁴⁴) Петро Якович Дорошенко (1857-1919), лікар, відомий український земський діяч на Чернігівщині, знавець української старовини, 1918-1919 рр. був за головноуправляючого справами національної культури й мистецтва Української Держави. (Про нього див. М. Забаревський (Д. Дорошенко), Пам'яті П. Я. Дорошенка, «Хліборобська Україна», Збірник I, 1920, Відень, стор. 99-102).

²⁴⁵) Василь Петрович Кочубей (нар. 1868 р.), глухівський повітовий маршалок.

²⁴⁶) Орест Іванович Левицький (1849-1922), історик і письменник, був за секретаря Київської Археологічної Комісії, видатний співробітник «Кіевской Старини», Українського Наукового Товариства та ВУАНу в Києві.

²⁴⁷) Див. прим. 71.

²⁴⁸) Згодом твори Куліша видала О. М. Куліш (Гаяна Барвінок), за редакцією І. М. Каманіна. І том вийшов у Києві 1908 р. В одному листі (неопублікованому) О. М. Куліш писала, що «дорогий прихильник, відомий письменник В. П. Горленко указав» їй «такого знаного ученого опитного чоловіка», як Каманін (Лист до І. П. Дуб'янського з 9. VII. 1909 р. — Музей діячів ВУАН).

²⁴⁹) Мабуть, Максим Максимович Ковалевський (1851-1916), українського роду, видатний російський учений, а після 1905 р. і політичний діяч.

²⁵⁰) Стороженки. Фамільний Архів, т. I, Київ, 1902. Всього вийшло 8 томів (1902-1912).

петься з Горленківськими паперами, які в нього знаходяться і були мені обіцяні. Рукопис Олександра Дабіжі про Дмитра Горленка загубила безслідно його, теж покійна вже, дружина...²⁵¹) Як багато зникає таким чином!..

LIV

19. I. 903. СПБ.

Особливі балачки викликає масковий бал у Зимовому палаці, що має відбутися днями. Костюми готуються запаморочливі і здебільшого російські. Я давав указівки князеві Кочубеві (удільному),²⁵² що бажає одягтися гетьманом (вже не говорив би!). Будуть і інші "малоросіяни"...

LV

16. II. 903. СПБ.

...Якщо він²⁵³) сказав Вам, що я є незадоволений з Вашого видання Родино-ного Архіву, то звів на мене шапасть. Можу свідчити це листом до нього, якщо він у нього зберігся. Я сказав йому про книгу, що, з першого враження (писав, ледве встигнувши її перегорнути), вона справляє на мене враження поважно й науково складеного збірника. Згадую, я висловив лише жаль, що нема загального огляду документів, від редакторів, та сказав, що шкодую, що не згадали ім'я М. М. Гамалія²⁵⁴), що зберіг опис майна Петра Стороженка²⁵⁵). Оце рішуче всі мої "зауваження". Від цього до "незадоволення", як бачите, надто далеко. Навпаки, збірник мені подобається, і я сподівався користуватися чим, як матеріалом для побутової історії. Якби кілька бодай родин видало такі докладні збірники, як поповнилися б джерела побутової історії! Скнара Милорадович²⁵⁶) зупинився на 1-ому винуску²⁵⁷), як Ви знаєте, і далі продовжувати не думає...

LVI

17. III. 903. СПБ.

[Згадує про працю М. В. Стороженка у "Взаимномъ Кредитѣ"²⁵⁸), гімназії й Думі. Бажає йому бути "лорд-мером" у Києві або маршалком дворянства Полтавської губернії, замість, "хамської голови Бразоля²⁵⁹), раба адміністрації".]

У Петербурзі — Горленко називає його "Петроград" — "таємничі комісії", з яких нічого не виходить, безглузді наміри відкараєкатися від найлекучіших потреб порожніми словами, скандальна історія Рама²⁶⁰), ідіотські верески собініток²⁶¹), декадентські виставки, задушена преса, чиновники і сльота — така є картина Петербургу...

²⁵¹) Див. прим. 198.

²⁵²) Князь Віктор Сергійович Кочубей (1860-1923), начальник Головного Управління Удільн.

²⁵³) А. В. Стороженко.

²⁵⁴) Микола Миколайович Гамалія (1854-1894).

²⁵⁵) Мабуть, мова тут про Петра Даниловича Стороженка, батька письменника Олекси Стороженка.

²⁵⁶) Граф Григорій Олександрович Милорадович (1839-1905), генерал-лейтнант, чернігівський губерніяльний маршалок, голова Чернігівської Архівної Комісії, автор багатьох статтів і нарисів з історії України.

²⁵⁷) «Любецький Архів» Милорадовичей» вийшов у світ у Києві, 1897 р., за редакцією О. Лазаревського.

²⁵⁸) Київське «Общество Взаимнаго Кредита».

²⁵⁹) Сергій Євгенійович Бразоль (нар. 1851 р.), з 1892 р. по 1907 р. був полтавським губерніяльним маршалком дворянства, 1906 р. його призначено на члена Державної Ради.

²⁶⁰) Нерозбірливо з рукопису.

²⁶¹) Захоплені прихильниці відомого оперового артиста-тенора Леоніда Віталійовича Собінова (1872-1934).

Чи чули Ви, що, замість М. Й. Д.²⁶²), до Києва призначено Пузиревського²⁶³) з Варшави?.. Мені дуже шкода М. Й. Д., хоч особисто я його не знаю...

LVII

26. VIII. 903. Ярошівка.

...Які сліди анархії застали там²⁶⁴). Чи все заспокоїлося, і чи тривалим чи позирним спокоєм?²⁶⁵)

[Згадує про "Архів" Остороженків].

Вашим рідним збірником захопилися двоє з моїх сусідів — П. В. Новицький²⁶⁶) і К. Ф. Кулябка²⁶⁷)... Обидва дещо обіцяють подати Вам для вміщення в 2-му томі...

Трошки запізно сталася ця подія,²⁶⁸) і невеликі зміни вона обіцяє. А втім, краще залишити цю урядову ділянку. Про деякі паскудства Апостол Павло й говорити не радить...

Приїжджі з Петербургу переказують, що Вітте злетів через сучичку з Олександром Михайловичем²⁶⁹). Як і треба було сподіватися, тільки особисті причини могли сплихнути цю болячку. Ті самі приїжджі говорять про близьку відставку Куропаткіна²⁷⁰). Не знаю, чи правда...

LVIII

24. VIII. 905. Ярошівка.

[Згадка про те, що деякі речі зі збірки Горленка надіслано на Катеринославський Археологічний З'їзд²⁷¹). Згадує за "священні місця Січей"].

...«Отблески»²⁷²) пішли в хід і в листопаді буде друкуватися друге видання...

²⁶²) М. Й. Драгомиров. Див. прим. 241.

²⁶³) Олександр Казимірович Пузиревський (1845-1904), піхотний генерал, військовий письменник. З 1830 р. був за начальника штабу Варшавської військової округи. 1902 р. його призначили на помічника командувача військ Варшавської військової округи.

Чутки, про які згадує Горленко, не відповідали правді. На місце М. Й. Драгомирова було призначено Миколу Васильовича Клейгельса (1850-1915), генерал-ад'ютанта, генерал-лейтнанта, петербурзького градоначальника, що особисто керував нещадним розгоном студентської демонстрації 4 березня 1901. Див. прим. 170.

²⁶⁴) У Києві.

²⁶⁵) Горленко має на увазі криваві розрухи в Києві 21-25 липня 1903 р. у зв'язку зі страйком у залізничних майстернях.

²⁶⁶) Петро Вікторович Новицький (нар. 1860 р.), земський начальник прилучського повіту з 1890 р. по 1908 р.

²⁶⁷) Костянтин Федорович Кулябка (1837-1907), чернігівський губерніяльний маршалок дворянства (1902-1903).

²⁶⁸) Відставка С. Ю. Вітте (див. прим. 108), що був звільнений з посади міністра скарбу 16 серпня 1903 р.

²⁶⁹) Великий князь Олександр Михайлович (1866-1933), головноуправляючий Відомством Торговельного Мореплавання.

²⁷⁰) Олексій Миколайович Куропаткін (1848-1926), російський генерал, з 1898 р. по 1904 р. військовий міністер, головнокомандувач російських армій у російсько-японській війні, але після мукденської поразки його з цієї високої посади зняли.

²⁷¹) XIII Археологічний з'їзд, що 15-22 серпня 1905 р. відбувався в Катеринославі.

²⁷²) «Отблески», «замітки по словестности и искусству» — збірка статтів В. Горленка — вийшли в світ 1905 р. в Петербурзі. Друге видання ніколи не з'явилося.

LIX

4. XI. 905. СНБ²⁷³).

Цими днями я приїхав сюди, але краще було й не їхати! Знов проклятий "страйк", газети не виходять; і попередні статті мої лежать вже більше місяця, а нових писати нема чого. Найжахливіше те, що ніхто й не знає, коли (і чим) це скінчиться! Рішуче нема змоги зносити все це...

Письменство нидіє і може говорити лише коли-не-коли, журнали, книги — все поблякло. На сцені сама політика та політична ековомія. Книгарні завалені книжками короткими від качиноного носа, але з заплальними назвами. Коли я приїхав до Петербургу, ще виходили газети, і серед них вражала своєю червоністю "Новая Жизнь"²⁷⁴) Максима Горького і мого колишнього приятеля Мінського²⁷⁵). Ви також колись знали його? Не можна було й підозрювати за тих часів у туманному поеті запеклого демагога...

[Пише про погоду в Петербурзі].

...Усе разом узяте робить Петербург нестерпним. Тепер довідаюся, що припинився рух на всіх залізницях і сполучення з Києвом, виходить, перерване.²⁷⁶) Як бути?..

Чи минуть колинебудь ці жахливі часи!

В очікуванні кращих днів... залишаюся...

В. ГОРЬКО

²⁷³) Цей лист зберігся тільки в копії.

²⁷⁴) Щоденна політична й літературна соціал-демократична газета (фракції більшовиків), що виходила з 27 жовтня до 3 грудня 1905 р.

²⁷⁵) Микола Максимович Віленкін (1855-1938), що писав під псевдонімом Мінський, російський поет і публіцист.

²⁷⁶) Загальний залізничний страйк почався 2 листопада 1905 р., але тривав лише кілька днів.

Лист Ганни Барвінок до „Української Громади в Парижі“

Коли в жовтні 1908 р. робилися заходи заснувати в Парижі українську Громаду, один з ініціаторів, покійний Ярослав Федорчук, звернувся з закликом до газет "Рада" (Київ) і "Діло"* (Львів); щоб допомогли скласти на чужині українську бібліотеку.

Одною з перших на цей заклик відгукнулася з Подтавщини Александра Михайлівна Кузіш і прислала пакунок з творами свого чоловіка і власними книжечками. В кінці грудня "Громада", що тоді вже мала власне приміщення (хоч воно стояло пустою!) при рю Туен, біля Пантеону (14, rue Thouin), справді одержала пакунок з 10 книжками, а майже одночасно й листа від Ганни Барвінок-Кузіш такого змісту (подаю тут точну копію з задержанням правопису оригіналу):

"Високошановне Добродійство!

"Співчуваючи Вашому бажанню читати на рідній мові, я послала ланівцем до Вашої бібліотеки десять книжок, не означивши гарно Вашого адреса, бо десь его загубила... "Чим богата, тім і Рада" послужить своїм рідним братам по душі. Тепер знайшла адрес и пишу до Вас. Прошу мене оповіс-

*) Допис уміщено в числі з 21 жовтня 1908 року.

"туди чи одібрали посилку адресовану так: Paris Париж. Bibliothèque Библиотека. Українське Українская. Я думаю як не получили книжок, то треба б на пошти справитиця. Вони послати Rekommandiert.

"Мій адрес:

"Оржиця, Полт. губ. Александръ Михайловичъ КУЛИШ.

2. XII. 1908"

Занотовуючи це в своїм тодішнім "Щоденнику", я додав, що ця посилка і десять книжок були справно одержані і вписані до каталогу Громади. Усі вони були автографовані! Мало хто їх читав, бо де там було революціонерам, що з них складалося Товариство, читати такі сентиментальні твори або переклади Св. Письма! Однак книжки ці були побожно переховувані аж до кінця 1914 р., поки існувала стара Громада в Парижі. Коли майже всі члени виїхали, і приміщення вже не було, усе майно товариства було зложено в будинку матері одного громадянина і по їх смерті десь в 1916 р. (разом з будинком) продано на папір! Однак, можливо, що книжки, а їх було тоді більше тисячки, потрапили до букіністів, і не виключено, що й тепер деякі з печатками Громади ще можна було б купити... Випадково в моїй книгозбірні знаходяться лише три брошури Ганни Барвінок: 1) "Въ Осени Літо", Петербургъ, 1860; 2) "Лихо ще безъ добра", Петербургъ, 1860; і 3) "Молодыча Боротьба", С. Петербургъ, 1899. Так само, як і перенесений листок з портретом славної письменниці, що його я до цих споминів тут додаю.

Перепишую також нотатку з мого "Щоденника" за 1911 р., де під датою 23 липня занотовано:

"Сьогодні в своїм хуторі Оржиця, на Полтавщині, змерла відома українська письменниця Ганна Барвінок — Олександра Михайлівна Куліш! Царство їй небесне! Рівно півтора року тому вона прислала де-котрі свої і свого чоловіка твори до бібліотеки Громади в Парижі ще й з автографами і теплим листом до земляків на чужині. А от сьогодні ніхто з громадян її не згадав і не подав ініціативи, щоби Рада нашого товариства вислала бодай конденції до преси!... Добре що хоч в 1908 р. їй була вислана щира подяка..."

Женева, липень 1951 року.

Євген Бачинський

ЗАБУТІ СТОРІНКИ

Хто винен у польщенні Руси?

Так звані "козацькі" хроніки XVII-XVIII вв., а за ними "Історія Русів" (стор. 41), створили легенду, що спольщення переважної більшості української шляхти була наслідком виключно польських і католицьких інтриг. Ця легенда й досі міцно тримається в українському загалі, чому чимало сприяли й сприяє московська пропаганда. В дійсності, як читач побачить нижче з забутої сьогодні сторінки Миколи Костомарова, що польонізацію української шляхти спричинив природний успіх вищої цивілізації, що нею безперечно була в XVI в. польська — цивілізація Кожановського, Рея, Скарги...

РЕДАКЦІЯ

...Нам дуже сумно згадувати про спольщення Руси; але при цьому треба признатися, що несправедливо буде уявляти, ніби це сталося тільки через примусовий вплив польської народності на руську... Чи не лежить причина радше в самій руській народності? За польського ладу, за тієї свободи, що становила доксерінну засаду існування Польщі, хіба руські не могли зберегти свої віри і свої народності? Хіба існувала в Польщі яканебудь влада, яка б була, шмагала, замикала в тюрми, палила, примушувала вірити, думати, говорити, писати так, як їй бажано? Ні! Не зважаючи на те, що король Сігізмунд III був у руках у єзуїтів і намагався, наскільки йому давав владу польський устрій, запровадити перемогу католицтва над православ'ям, — ніхто не міг перешкодити появі сміливих творів в оборону православ'я; ніхто не міг заборонити панам руської віри бути сенаторами, воеводами. Ні підступи єзуїтів, ні інтриги чужорідних королів не захитали б руської віри й народності, якби самі діти православної віри не зламали її,*) якби їх руські кості не поросли так легко польським м'ясом. Єзуїти заводили школи, куди приймали руських дітей і готували їх відступництво... А хіба православні не могли також засновувати школи, щоб готувати міцних і відважних оборонців батьківського васліддя? Та хіба Русь не була й більша від Польщі? Остання не змогла б дати раду з нею матеріальними засобами, якби вжила насильства... Спольщення Руси сталося більше через слабкість Руси, ніж через насильства й інтриги католицтва й польонізму.

М. Костомаровъ («Историческая неправда и западно-россійскій патріотизмъ», «Основа», 1862, VII, стор. 6 і 7). Переклад наш.

*) Мова тут про ту частину українського панства, що кидало свій прадідівський східний обряд і переходило на чуже українському народньому духові ланство.

ПРО ЗГАСЛИХ

ІВАН ЗІЛИНСЬКИЙ (1879 — 1952)

Те, що невідомо проф. Зілинський, який помер у Празі 20 квітня 1952 р., залишив у скарбниці українського мовознавства цінну наукову спадщину, треба завдячити не тільки його хистові й наполегливій праці, але й сприятливій долі, що визначила йому порівняно гладкий і рівний життєвий шлях.

Іван Зілинський народився 22 травня 1879 р. в Галичині, в селі Красна (місцева назва: Коростенка), пов. Коросно, як син малописьменного сільського писаря. Під впливом місцевого вчителя, що звернув увагу на талавовитого хлопця, батько вислав молодого Зілинського до української гімназії в Перемишлі. Закінчивши гімназію з відзначенням, Зілинський записується на філософічний факультет Віденського університету, де студіює славистику в професорів Ягіча, Воядрака та Іречка. По закінченні в 1907 році університету з золотою медаллю «*summa cum laude sub auspiciis imperatoris*», Зілинський дістає посаду гімназійного вчителя, спершу в Бережанах, потім у Станіславіві, а від 1913 р. у філії Академічної гімназії у Львові. 1926 р. Зілинського призначено на надзвичайного професора східнослов'янських мов у Ягйлонському університеті в Кракові, де він працює аж до вибуху другої світової війни. Воєнні лихоліття змушує Зілинського переїхати 1944 р. до Праги, де, після закінчення війни, він стає звичайним професором Карлового університету.

**

У своїй науковій діяльності Зілинський майже цілком присвятив себе двом питанням: фонетичним студіям над українською мовою і класифікації українських говорів.

Не без впливу на вибір його тем була тут не тільки школа його вчителів у Віденському університеті, але й зустріч у Відні з норвезьким ученим Оляфом Брохом, що у своїй відомій книжці «*Slavische Phonetik*» зробив свої спостереження над українською фонетикою, користуючися вимовою саме Зілинського.

Вже тема першого наукового твору Зілинського, його докторська дисертація «Нарис фонетики українських говорів в Австро-Угорщині», визначає напрямок його пізніших наукових студій. Серед дослідників української мови Зілинський був щасливим винятком, маючи змогу особисто досліджувати українські діалекти в різних місцях українського мовного «бширу»¹⁾. Ще перед першою світовою війною йому пощастило дістати дозвіл переїхати Збручанський кордон для дослідів над українськими східними говорами. Вправді кількомісячне перебування на Східній Україні далеко не вистачало на те, щоб докладно простудіювати величезний простір Наддніпрянщини, але це все таки дало змогу молодому дослідникові схопити сутні риси східних говорів. Незабаром Зілинський відбув наукову подорож на Закарпаття.

Вислідом цих наукових подорожей була його праця «Проба упорядкування українських говорів» (ЗНТШ, СХVІІ—СХVІІІ, 1913), де Зілинський, на основі

1) Навіть «батько української діалектології» Кость Михальчук робив свої спостереження на матеріалі з других рук.

передусім фонетичних явищ, поділив усі українські говори на північно-західною й на південно-східню групи. Подібне ставовище зайняв він також у рецензії на карту Московської Діалектологічної Комісії: «Małoruskie (ukraińskie) dialekty na mapie moskiewskiej komisji» («Rocznik Slawistyczny», т. IX, 1921-1922, Kraków, 1930, стор. 217-254).

Зміну в поглядах Зілинського на це питання викликав Вс. Ганцов своїм твором «Діалектологічна класифікація українських говорів» («Записки Історично-філологічного Відділу ВУАН», IV, Київ, 1924).

У своїй праці «Карта українських говорів»²⁾ (Праці Українського Наукового Інституту, XIV, Варшава, 1933) Зілинський, подібно як і Ганцов, поділив українські говори на північну й на південну групи зі східною й західною підгрупами в другій групі. Цей свій зміневий поділ обґрунтував Зілинський цілим рядом не тільки фонетичних, але й морфологічних та синтаксичних явищ. У своїх пізніших розвідках на ту саму тему: «Українські говори» (Атлас України й суміжних країв, НТШ, 1937 р.) і «Географія української мови з картою українських говорів (Географія України і суміжних земель) Зілинський приймає такий самий поділ говорів, як у своїй «Карті українських говорів».

Наукове зацікавлення Зілинського було звернене насамперед, на збирання фактичного матеріалу з певного терену, що давало йому змогу визначити географічне поширення поодиноких мовних явищ, так званий ізоглос. Зрештою, тільки такий підхід міг остаточно розв'язати складне питання класифікації українських говорів.

Як уродженець найбільш на захід висунених українських земель (так званих «замішанців»³⁾, Зілинський, очевидно, був зацікавлений у дослідженні прикордонних говірок. Він студював не тільки мову свого рідного села, але у великій мірі також лемківський, а далі й бойківський говір: «Лемківська говірка села Явірків» («Lud Słowiański», III, 1934, стор. A178-A212); «Питання про лемківсько-бойківську мовну границю» («Lud Słowiański», IV, 1938, стор. A75-A101); «Границя бойківського говору» (Літопис Бойківщини, ч. 10).

У ділянці української фонетики на окрему увагу заслуговують статті Зілинського: «Так зване »sandhi« в українській мові» (Seorsum impressum et Symbolis grammaticis in honorem Ioannis Rozwadowski, vol. II, Kraków, 1927, стор. 305). і «З фонетичних студій. У справі лямбізації та веларизації в українській і в декотрих інших слов'янських мовах» («Lud Słowiański», I, 1929/30, стор. A169-A211). Особливо важлива є перша стаття, цілком цікавими спостереженнями про «санді»⁴⁾ в українській мові, явище майже зовсім не досліджене попередниками Зілинського.

Завершенням і синтезом довголітньої праці Зілинського був його твір «Opis fonetyczny języka ukraińskiego» (Polska Akademia Umiejętności, Prace komisji językowej N 19, w Krakowie, 1932), що на довго залишиться незамінною енциклопедією для пізнання звуків української мови.

Щоби подати цілий огляд наукової діяльності проф. Зілинського, слід згадати також і про те, що впродовж довгих років він провадив бібліографію українського мовознавства в журналі «Rocznik Slawistyczny».

Широким масам української інтелігенції покоїний мовознавець був знаний передусім як автор «Українського Правопису», книжки, що з'явилась у п'яти накладах і чимало причинилась до правдивої свідомості на українських Західних Землях і на еміграції.

2) Під час останньої війни французьке міністерство військових справ коригувало цією картою. — Редакція.

3) Цю назву придумав і впровадив до наукової літератури І. Верхратський (Пор. І. Верхратський, Говор замішанців, ЗНТШ, 1894, III, стор. 153-210).

4) Фонетична зміна у вивзвук, іноді й у назвук слова, залежна від його ставовища в реченні.

У загальному, майже всі наукові твори Зілинського характеризувє, при незвичайній докладності і сумлінності, обережності у твердженнях і загальних висновках. Обережність Зілинського є цілком зрозуміла, коли згадаємо, що та величезна проблема — класифікація українських говорів, — могла бути остаточно розв'язана тільки на основі фактичного, в терені зібраного матеріалу. Матеріал, що його зібрав Зілинський з цілого українського мовного обширу, переростав спромогу однієї людини, «двого дослідника, а в українців, особливо західних, не було ані університетів, ані наукових установ, що могли б організувати й фінансувати потрібні наукові експедиції.

А втім, Зілинський не належав до типу вчених, що своїми сміливими ідеями відкривають нові обрії. Це був, насамперед, сумлінний збирач матеріалу; як чесний науковець не любив закриватися ефектовними фразами й неузасадненими твердженнями. Проте, посідаючи потрібні наукові факти, Зілинський не вагався робити оригівальні спостереження й рішучі висновки, що, наприклад, помічається в його книжці «Opis fonetyczny języka ukraińskiego».

**

Наприкінці, як колишня учениця проф. Зілинського, не можу не згадати тут про його педагогічну діяльність і про його особисті риси.

У 30-х рр. нас прибуло до польського Кракова студіювати українську літературу близько двох десятків молоді, що їх привабила особа проф. В. Ленкого. Але вже на першому році студій дехто з нас вирішив спеціалізуватися не в «цікавій» літературі, а в «сухій» граматиці, переходячи під керівництво проф. Зілинського. Виклади проф. Зілинського, як і його наукові праці, не відзначалися зовнішніми красномовними ефектами. Їх вартість полягала в речевості й незвичайній систематичності.

Проф. Зілинський викладав здебільшого історію української мови, а семінари він присвячував своїй улюбленій фонетиці й методі досліджувань говорів. Серед передньої кількості учнів Зілинського, що рідко переходила десятків слухачів, інколи з'являлись і студенти закордонних університетів, що студіювали в Кракові польську філологію.

Між професором і студентами ніколи не було холодної офіційності. Зілинський оточував особливою увагою тих, хто ближче цікавився лінгвістикою, хоч, загалом, у своєму ставленні до всіх він був завжди однаково приязний і ввічливий, справжній джентелмен у кожному слові й русі.

На цьому місці з правдивою вдячністю хочу згадати, що мій скромний вклад в українське мовознавство почастило мені зробити виключно через заохоту проф. Зілинського й особливу увагу, що її він виявив до моїх дослідів.

**

Востаннє я бачила Покійного в грудні 1944 р., невдовзі після того, як він переїхав з Кракова до Праги. Це була наче зовсім інша людина. З його попередньої погідності й життєрадісності не залишилось нічого. Він мав вигляд утомлений і вельми пригнічений всіма подіями і в розмові постійно згадував про свою бібліотеку, що залишилась у його затишному помешканні при вул. Дюкетка, в Кракові...

Війна жорстоко перекреслила плани й наукові задуми Зілинського, як і багатьох інших учених у цій Європі, до того ж немилосердно розсіяла по широкому світі його колишніх учнів, що могли продовжувати ту справу, для якої згашений учений жив і працював...

Марія Пшен'юрська-Овчаренко

ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ І ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО

15 листопада 1952 р. в Баракасі, столиці Венесуелі, на вісімдесятому році життя, помер Василь Григорович Кричевський. (Небіжчик був батько французького маляра українського походження, Миколи, що про нього писала "Україна", ч. 6, стор. 482).

З Василем Кричевським відійшла з цього світу визначна постать українського культурного життя, що залишила велику мистецьку спадщину як архітект, як маляр, як педагог. В. Кричевський був за першого ректора Української Академії мистецтв, що постала 1917 р. у Києві з ініціативи В. Кричевського, М. Грушевського, Ю. Нарбута, О. Мурашка та М. Бойчука.

Відсилаючи цікавого читача до речової статті-некролога В. Кричевського з-під пера С. Гординського ("Свобода", недільне видання 30/XI 1952 р.), ми, з свого боку, згадуємо сьогодні зі зворушенням дні, що їх провів небіжчик у Парижі 1947 р. (див. його статтю про "Українське мистецтво" в "Соборній Україні", 1947 р., ч. 3, стор. 118-120). Гадаємо, буде до речі, з нагоди смерті цього видатного й заслуженого українського мистця, подати тут, за невиданими листами В. Горленка, причинки до історії приязні літературного й мистецького критика В. Горленка й мистця В. Кричевського.

Влітку 1904 р. (ближчу дату не зазначено на листі) В. Горленко писав до Д. Роша (див. про останнього "Україна", ч. 6, стор. 477-479): "Кричевський малює для книжки обкладинку в малоросійському стилі".

Книжка, що про неї тут згадано, була "Отблески" (СПБ, 1905 р.), й чудова обкладинка до неї, така проста й така "українська" належить дійсно В. Кричевському, чий чіткий підпис можна легко відчитати.

18 червня 1904 р. В. Горленко писав до свого французького приятеля:

"Я не був дома цілий тиждень і одержав Вашого листа, повернувшись з Полтавщини. Вертаючись разом з моїм другом, вельми талановитим малярем Кричевським, я зробив маленьку екскурсію в околиці ріки Пела, незвичайно мальовничої. Кричевський, як і я, захоплюється останками малоросійського мистецтва"...

В. Горленко перебував тоді цілий тиждень у товаристві В. Кричевського.

6 серпня 1904 р. новий Горленків лист до Д. Роша: "Сьогодні тільки відіхав Кричевський... Він намалював мені чарівну обкладинку для "Отблесків".

З листа українського критика мистецтва до П. Мирного, з 5 вересня 1904 р., ми знаємо, що обидва приятелі влітку 1904 р. провели час "в розмовах, для мене вельми приємних"¹⁾, в родинному маєтку В. Горленка Яронівка.

Рік пізніше, 13 червня 1905 р., В. Горленко писав до П. Мирного: "приїхав погостювати до мене Кричевський і оживив мою сумну оселю. В одній з кімнат влаштована вистава його малюнків і проєктів, і ми потопіємо в найчистішому малоросійському стилі"...²⁾.

Про це саме перебування В. Кричевського писав В. Горленко до Д. Роша 14 липня 1905 р.: "...Моє безлюдне, сільське життя, дорогий п. Роше, ожилось цими днями завдяки приїздові мого приятеля-маляра Кричевського. Він гостюватиме в мене тижнів два-три, з чого я дуже радий, бо вельми нудився один на селі. Вся кімната увішана тепер його етюдами, все, по зможі, в малоросійському стилі. Ми втішаємося таким робом у нещастях від цієї жахливої божевільної війни"...³⁾.

1) Е. Рудинська. Листи Василя Горленко до Панаса Мирного. 1883-1905. Київ, 1928 р., стор. 98.

2) Теж там, стор. 101.

3) Російсько-японська війна.

Василь Горленко помер 25 квітня 1907 р. в Петербурзі, Василь Кричевський скінчив свою земну путь 15 листопада 1952 р. в далекому Каракасі. Але обидва вони залишаться вічно жити в пам'яті вдячних нащадків як визначні діячі в ділянці української культури.

Честь їх пам'яті!

Ілько Боршак

Посмертний том творів П. Б. Струве

Сини П. Б. Струве, що помер 26 лютого 1944 р. в Парижі, за часів сумної німецької окупації, видали 1952 р. посмертний том праць видатного російського економіста й мислителя. Туди ввійшли: 1) Нескінчена праця "Соціальна та економічна історія Росії від найдавніших часів аж до нашого, у зв'язку з розвитком руської культури й ростом російської державності"¹⁾. 2) Витяги з листів П. Б. Струве до російського філософа С. Л. Франка. 3) Чи існував у стародавній Русі феодальний правопорядок? (уперше видрукувано в "Сборникъ Русскаго Института въ Прагъ", 1929 р.). 4) Чим були перші руські селяни і звідки назва "крест'янинъ" (доповідь П. Струве в історичній секції на IV з'їзді російських академічних організацій за кордоном; спершу видрукувано в "Трудах" цього з'їзду, ч. 1, В'єнградь, 1929). 5) Назва "крест'янинъ" (уперше видрукувано в "Сборникъ Русскаго Института въ Прагъ", 1929 р.). 6) "Християнство й Слов'янство" (видрукувано в паризькому тижневику "Россія и Славянство", № 87). 7) "Історичне розуміння російської революції" (витяг з рідкої брошури П. Б. Струве "Размышления о русской революции", Софія, 1921). 8) Сергій Михайлович Соловйов (видрукувано в "Россія и Славянство", № 55, 14.XII.1929). 9) Б. М. Чічерін та його місце в історії російської освіти й громадськості (теж там, № 9, 26.I.1929). 10) Пам'яті В. О. Ключевського (теж там, № 160, 19.XII.1931). 11) Пам'яті С. Ф. Платонова (теж там, № 211, 21.I.1933). 12) Три стилі російської історичної науки та С. Ф. Платонов (теж там, № 212, 29.I.1933). 13) Боліва втрата. Пам'яті друга — А. А. Кізеветтера (теж там, № 211, 21.I.1933). 14) Микита Муравйов і Павло Пестель (теж там, № 230, березень 1934). 15) К. О. Неволін (1806-1855) і А. А. Куніні (1814-1899). Епізод з історії російської науки. (Доповідь виголошена 1931 р. на засіданні відділу історичних і суспільних наук Російського Наукового Інституту в Београді). 16) Друковані праці П. Б. Струве (Бібліографія).

Треба зразу ж підкреслити велику вигоду, що її матимуть усі дослідники з бібліографії творів П. Струве, дарма що вона, як твердять упорядники, неповна. На 23 сторінках подане назви книжок і статтів російського мислителя, що цікавлять його всім.

Ну, а тепер кинемо оком на "Соціальну й економічну історію Росії", бо тут *de nostra re agitur*: автор устиг написати лише частину Київської догатарської доби й лише згадав Литовську "Русь".

Для П. Струве стародавня Русь була єдина, від Новгороду аж до Києва. Від навіть винайшов своєрідний термін "російський обшир" ("російское пространство"), що його залюбки вживав скрізь.

¹⁾ Це й є заголовок цього тому: «Социальная и экономическая история России с древнейших временъ до нашего, въ связи съ развитиемъ русской культуры и ростомъ российской государственности». Парижъ, 1952, вел. 8°, стор. XV, 386.

Нова доба російської історії в нього починається 1648 р. і тягнеться аж до 1917 р. (18)²⁾. Є це “доба європеїзації російського обширу” (18). Більшовизм, що зродився під ідеологічним покровом західного соціалізму й безбожництва, це — поворот до московської деспотії, що часом була втілювалася в другій половині XVI віку в особі Івана Лютого (19). П. Струве добачає “деяку культурно-національну єдність” в східньослов'янських племенах IX віку й відкидає праці мовознавців, що вважають, що в IX-X вв. вже не було єдиної руської мови (35). Словесне знаряддя, що зблизило норманів зі східніми слов'янами, була та спільна слов'янська мова, що викувалася тоді, як деяке слов'янське “койне”. Мова ця була не створена, а лише закріплена перекладом або перекладами на неї Святого Письма, та інших корисних для душі книг. Та церковнослов'янська мова була мова не просто літературна, а мова вищого зв'язку деякої всеслов'янської еліти й у цьому розумінні це була мова “штучна” (36)..

Єдина руська нація є старша, ніж єдина російська³⁾ держава (36). Історія назви “Русь” цікава, але не є така важлива, бо “не назва визначає долю народу, а ця доля надає змісту й значення назві” (24). Назва “Русь” — найправдоподібніше є етнічна й політична назва тих норманів, що вже на початку IX віку більш або менш тривало співмешкали як (частинна) військовополітична верхівка з слов'янськими й фініськими племенами російського обширу. Ця назва набула згодом родового значення для цілої східньослов'янської державності, зберігши до XIII віку і місцеве обласне значення для Київської області (37). Східні слов'яни були одночасно й данники й союзники тих норманів, що взагалі не були народом, а саме військово-політичною верхівкою, яка, до того ж, продістаючись на південь Русі, віддалялася від своєї етнічної та побутової бази... Тому не можна говорити ні про завойовання російського обширу норманами, ні про підкорення ними східних слов'ян, як це було з “протоболгарами” й південними слов'янами (38).

Твердження Шахматова про початок східньослов'янських мов П. Струве вважає лише за дотепні міркування, зроджені багатою уявою (39).

Соціальний устрій Київської Русі автор вважає за “аристократичне народоправство” (43, 73). Місто там панувало над селом, як осереддя соціальної сили, що мала свою підвалину в сільському господарстві (47). Думку про “общинний” лад за тих часів і первісне народоправство, П. Струве вважає за “міг” (48, 69, 72). Проте він визнає, що єдиної “руської держави не існувало, бо не створилася ще ні розуміння, ні словосполучення “русський нарід”. Вираз “Руська Земля” мав більше ідеально-національне значення, але ніякого державного, чи політичного, йому відповідного утвору не існувало (52).

Київ відіграв дуже важливу роль в історії Русі — Росії, але неслухно говорити за тих часів про історію Київської держави, чи Київської Землі. Київські князі були фактичні господарі цілої тодішньої Русі, але не юридичні (78). Не треба перебільшувати освіти стародавньої Русі за Київської доби. В цьому питанні є чимало частинно тенденційних перебільшень і непорозумінь. Тут відіграли роль: неперевірені й неможливі для справжньої перевірки відомості, подані в “Історії Російській” В. Татіщева, та пізніші тенденційні українські спроби звеличити Київську Русь, як колиску українства, і, нарешті, шлюбні зв'язки руських князів тієї доби з західними династіями — культурне значення цих зв'язків схильні перебільшувати (78, 79).

²⁾ Цифрами в дужках позначаємо сторінки книжки П. Б. Струве.

³⁾ У П. Струве іноді важко зрозуміти, якого значення має в нього слово «русский»: чи в розумінні «русський» чи «російський», бо тільки в заголовку своєї праці він цю різницю позначив.

Київ був династичною столицею тієї своєрідної "федерації" земель (79)⁴; становище Києва в тодішній Русі відповідало становищу стародавніх Атев, як гегемона Греччини (79). Київська Русь не була ані союзна держава, ані союз держав, ані єдина держава якогось визначеного типу. Це було сполучення багатьох земель-держав різного устрою з своєрідною, але вельми міцною єдністю спільної династії, з безперечною духовою єдністю нації в мовному й церковному відношеннях. Тільки в такому значенні існувала тоді єдина "Руська Земля". На Русі було багато земель-держав, але "Руська Земля" не була держава (79). Київ, за винятком доби Олега й Ігоря, ніколи не був "гегемоном" Руської Землі, яким пізніше зробився Владимир і Москва (80).

Зовсім невірно є вважати, що за дотатарської доби північносхідна Русь жила якось окремо від Південної Русі. Юрій Долгорукий, Андрій Боголюбський, Всеволод Велике Гніздо, були такі ж діячі Південної, як і Північно-Східної Русі, особливо перший і останній з них (82). Не Володимир Святий і не Ярослав Мудрий, а ці три "північні" князі були перші й справжні збирачі Русі (83).

В жидівському погромі 1113 р. в Києві автор не добачає жодного антисемітизму, бо як про це твердить літопис, жиди тоді потерпіли тому, що вони були торговельні агенти Київського князя (92). Поразка на Калці сталася зокрема через байдужість Суздальського князя до долі Дніпровської Русі (98). Походження "болохівських" князів Струве вважає загадковим і оспорує думку в цьому питанні М. Грушевського (106). Також він вважає, що не слід перебільшувати, ані оригінальності, ані сили татарського впливу, як це робив Костомаров, але й не слід його незмірно зменшувати, як це робив С. Соловйов (107).

У П. Струве створилося "певне враження", що термін "дворянин" запозичила московська актова мова від актової західноруської мови Литовського Князівства (142), а щодо слова "давність" він вважає, що останнє увійшло в російську правничу мову з Литовських статутів (145).

Назва "Литовсько-руська держава" є непорозуміння, можна говорити лише про Литовську державу з руським населенням (185-186).

Помилка є ставити знак рівності між католицизмом і німецьтвом у Польщі й Литві (187). П. Струве високо оцінює особи Гедиміна — "більшого, ніж Іван Калита" — й Вітовта, — що "перевищував особу Івана III" (188). Татарська політика Вітовта була зразок для політики Московських государів щодо татар (189).

Річ ясна, що П. Струве спеціально торкався "України", і, зрозуміло, М. Грушевського, що його "Історію України—Русі" він використовує в своїй праці, але теорію його називає "українською фантастикою" (110). Створення української культури Струве зв'язує з польським впливом у самій Польщі й у Литовській державі XIV віку (184, 191). Вітовтові він закидає головню "роздвоєння, чи точніше розладнання" руської народності (191). Розпад єдиної руської народності на три гадузі не є, за автором, "природний" розвиток "спокоєвічних" племінних особливостей, а історичний процес, що на ньому заважила державна ("політична") доля цієї єдиної народності (191).

Назва "Мала Русь" з'явилася не пізніше XIV віку (192), хоч, можливо, що визначення бере свій початок з доби князювання "короля"⁵ Давида Галицького, але в усякому разі походження цього терміну є церковне й народився він в канцеляріях Царгородського патріярха (193). Цей термін П. Струве вважає за старіший і точніший, ніж "Україна" (199). Тому назва праці згаданого

⁴) Лапки в слові «федерація», автор поясняє так: «Я свідомо беру це визначення в лапки, підкреслюючи тим самим відсутність в ньому того точного юридичного значення, що його ми тепер надаємо цьому слову».

⁵) Лапки належать авторові.

французького славіста Антуана Мартеля (див. "Україна", ч. 2, стор. 99-107) «La langue polonaise dans les pays ruthènes, Ukraine et Russie Blanche» є "не-слухна й не витримує критики" (200).

Зрештою "говорити про створення великоруської держави можна тільки через історичне непорозуміння. Великоруська народність є витворення єдиної руської держави, так як вона конкретно історично склалася, так само як малоруська (українська) resp. білоруська народність є витворення культурного впливу й політичного тиску польської еліції й литовсько-польської держави на первісне національне або народносно єдине руське національне або народне середовище" (207).

Головним чинником підвищення Москви була татарська політика пестування кволи Москви й вмале та розумне використання цієї нерозумної, з татарського погляду, політики московськими князями (208).

Такі є провідні думки посмертної праці П. Струве. Оспорювати чи заперечувати їх тут ми не маємо наміру.

Сьогоднішня наша мета не є критично розглядати оставню працю згаслого російського вченого, а переказати лише головні думки, що зрештою для українців не є вже така новина, після статтів П. Струве "Великая Россия" (1908), або "Общерусская культура и украинский партикуляризм" (1911). Отже, як бачимо, П. Струве, і як мислитель і як науковець, залишився на своїх старих засадах політичного діяча... Він не знайшов свого шляху Дамаску.

**

Химерна доля схотіла, щоб я, що, очевидно, знав головні праці П. Струве (хто з українців не знав їх?) особисто зустрічався з ним за останніх днів його життя в 1943-1944 роках. Останній раз я бачив П. Струве за 8 днів перед його смертю. Зустрічі наші відбувалися в бібліотеці паризького Інституту слов'янознавства, де я працював над "Історією Русів", а Струве — над своєю останньою вищезгаданою працею.

Були то важкі часи німецької окупації. Струве вже був відсидів у німецькій в'язниці, бо тупоумні гітлерівці заарештували його, як "колишнього приятеля Леніна", а я, після німецької в'язниці й арештів, жив на нелегальному становищі. В таких умовах праця в бібліотеці й розмови з П. Струве були для мене справжній слючинок.

Покійний вчений вражав своєю загорілою віданістю науці й якимсь одухотворенням, що віяло від його особи. Він мав надзвичайну делікатність у поводженні з людьми інших поглядів.

Так, покійний добре знав, хто я такий, знав мої праці — навіть я бачив у нього на столі мою французьку бібліографію "Україніки". Прсте він ніколи не починав зі мною суперечки про українство. Навпаки, щоб зробити, мабуть, мені приємність, П. Струве оповідав про співробітництво Богдана Кістяківського й Миколи Василенка в штутгартському й паризькому органі "Освобождение" (що його П. Струве редагував 1902-1905 рр.), про своїх учнів українців Валентина Садовського й Володимира Тимошенка...

Мав згаслий учений чудову пам'ять. Не було жодної книжки чи статті з його ділянки (а тих ділянок було в нього чимало), що їх він не пам'ятав.

П. Струве був певний поразки гітлерівської Німеччини, хоч досить різко критикував поводження "союзників" у більшовицькому питанні. Сучасну організацію в СРСР він вважав за "нісенітну". Як бачимо, П. Струве до кінця свого життя гаряче цікавився "сучасністю". До нього ніяк не можна було прикласти відомий вираз Ромена Роллана «Au-dessus de la mêlée» ("Понад колотвечю").

Вразило мене то, що згаслий мислитель вважав, що теорія Погодіна-Соболевського є правдива “в основі, хоч цю теорію треба тепер трохи змінити”. Це так вразило мене, що я занотував навіть день, коли П. Струве говорив мені про це. Було то 22 жовтня 1943 р.

Сперечатися з П. Струве про такі речі було зайве. Зрештою, я взагалі ніколи не сперечався з ним, а лише слухав його... А послухати було що. Небачки бо не був звиклий “говорити лише про коней” (Бомарше, “Севільський цирюльник”). Він любив, часто цитувати відомі вірші В. Гюґо, що майбутнє належить одному Богові: *Non, l'avenir n'est à personne! Sire! l'avenir est à Dieu!*..

Це від П. Струве я почув уперше слово, що мені так подобається — “фактопоклонник”, тобто людина, що завжди визнає “доконаний факт”, і схиляється перед ним. Скільки таких “фактопоклонників” ми бачили й бачимо щодня в житті!

Це слово цілий час крутилося мені в голові, коли 29 лютого 1944 р. в церкві при вулиці Дарю, я слухав “Надгробне слово” о. протоєрея Сергія Булгакова, прочитане⁶⁾ над труною спочилого раба Божого Петра Струве...

Згаслий ніколи не був “фактопоклонник”...

Ілько Борщак

6) Покійний вже тепер православний єрарх, колишній російський марксист, як і П. Струве, — через недугу не був присутній на похороні свого старого приятеля.

Між іншим, цим глибокозмістовним «Надгробним словом» розпочинається вицезгадана книжка П. Б. Струве.

ПОХОДЖЕННЯ ДОСТОВЄВСЬКОГО

В “Україні” ч. 5 двічі згадується Федір Достовєвський, один раз він “українець з походження” (стор. 340), другий раз “нащадок нормансько-литовської шляхетської родини” (стор. 350).

Якого ж справді походження був Ф. Достовєвський?

За російським генеалогом Арсенєвим (Famille, Sippe, Volk. Heft 10, Berlin, 1941) та Чулковим, родоначальником Достовєвських був татарський мурза Арслан Челебей, що коло 1389 року ввійшов із Золотої Орди та одержав від князя Дмитра Донського село Кременецьке, біля міста Боровського. Від Арслана пішло кілька галузів. Одна з них, що звалася “Іртишами” (пізніше знаний московський рід Ртищевих), емігрувала до Литви, до Пинського Полісся, де Данило Іванович Іртиш одержав 6. X. 1506 р. від князя пинського Федора Івановича та його дружини Олени “жадувану” грамоту на різні посілости, між іншим, на село Достовєво, коло Пинська (Литовська Метрика, Московське Дрєвдєхранилище, кн. 106, аркуші 1050-1053).

Нащадки цього Данила Івановича Іртиша й почали зватися Достовєвські. Вони вживали, як кажуть польські гербовники, відмінний герб “Радван” (замість хреста на емблемі знаходиться кільце). Я вважаю, що родова емблема Достовєвських не є “Радван”, а

татарська тамга, дуже подібна до “Радвана”.

В польських гербовниках (Несецький, Урусський, Вонецький) знаходимо деякі вістки про цей рід від XVI в.

Федір Достовєвський був домовником кн. Курбського (1572), Степан згадується, як зем'янин Пинський (1577), Давид і Іван, як зем'яни Новгородські. Петро Достовєвський, маршалок Пинський, брав участь у війні 1598 р., а його син, також Петро, був гродський Пинський суддя у 1632 р. і одружився з Доротеєю Гоголевською. Ієроним Достовєвський був староста Овруцький у 1604 р., а Олександр, Богуміл, Авдрій, Іван, Микола і Станіслав Достовєвські підписали від Пинського повіту королівську елекцію у 1648 р. Під 1668 р. також натрапляємо на ім'я Абрама Достовєвського, як намісника Пинського. На початку XVIII ст. Авдрій Михайлович Достовєвський був протополком у Брацлаві.

Як бачимо, Достовєвські в кінці XVI і в XVII ст. належали до досить визначної шляхти. Останні документальні згадки про них маємо під 1769 р.: Людвик Достовєвський одружився з Людвикою Нерцуновною (?). Всі ці імення не є православні; можливо, що вони були католики, чи протестанти. З кінця XVIII ст. прізвище Достовєвських починає з'являтися в російських джерелах. В. Сенютович-Бережний

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА Х Р О Н І К А

Сімдесятиліття Владика Іларіона

Сімдесят років тому, а точніше — 15 січня 1882 року, у відомому в українській історії містечку Брусилів, на гарній Київщині, народився знаний усім українцям і відомий своїми мовознавчими працями в цілому слов'янознавчому світі проф. Іван Огієнко, тепер — Владика Іларіон, Митрополит Української Православної Церкви в Канаді.

Свою наукову кар'єру Владика Іларіон розпочав студіями... медицини у військово-фельдшерській школі. Отже, до свого фаху мовознавства ювілят прийшов не зразу; але, прийшовши, з великою любов'ю і притаманним йому завзяттям він цілком віддається цій праці.

Хоч фахівці можуть мати не одне застереження до мовознавчих праць ювілята, але ніхто не в силі заперечити того, що ці його праці в Галичині, в Америці й скрізь, куди вони лише доходили, ознайомили широке коло читачів з силою українських мовознавчих фактів, чим, безперечно, сприяли пробудженню й вихованню національної мовної свідомості в цих широких читацьких колах.

З відродженням української держави в 1917 р. проф. Іван Огієнко знайшов добре поле, де можна було застосувати свою надзвичайну енергію: міністер освіти і віросповідань УНР, професор Київського університету, організатор університету в Кам'янці-Подільському (ювілят є взагалі блискучий організатор), головноуповноважений УНР у тому ж таки Кам'янці-Подільському в кінці 1919 р., коли український уряд на чолі з Симоном Петлюрою змушений був залишити територію України...

В еміграції проф. І. Огієнко, що професорував у Варшавському університеті, видавав, між іншим, від 1933 р., популярний мовознавчий журнал "Рідна мова", що багато допоміг в нормалізації української мови за кордонами тодішньої України.

Цікавячися видавни релігійними справами, проф. Іван Огієнко, по смерті своєї дружини, прийняв духовний сан, і 1940 р. був висвячений на єпископа Холмищини, а 1944 р. на митрополита. Річ ясна, що перед приходом більшовиків Владика мусив піти на скитальщину.

Після досить довгого перебування в Швейцарії, в 1951 р. ювілят був вибраний, на соборі Православної Церкви в Канаді, на урядуючого єпископа Канади з титулом "Митрополит Вінніпегу й всієї Канади". Осівши в Вінніпезі, митрополит Іларіон і далі провадить свою заподадливу працю вченого, організатора й українського громадського діяча, що ним проф. Іван Огієнко завжди був...

З нагоди цього сімдесятиліття редакція "України" палко вітає заслуженого ювілята й бажає йому ще довгі роки працювати на користь українському народові. Зрештою, ювілят ніколи не належав до тих людей, що про них французький поет, сьогодні несправедливо забутий, Ніколя Жільбер (1751-1780) твердив, що "праця є тягарем для них"...

Ні, Іванові Огієнкові праця ніколи не була тягарем...

Нехай же вона не буде тягарем і для Владика Іларіона...

Ювілей А. І. Яковлева

21 грудня 1952 р. Українська Вільна Академія у ЗДА відзначила науковою конференцією восьмидесятиліття з дня народження Андрія Івановича Яковлева, що побачив світ 11 грудня 1872 р. в Чигирині.

Достойний ювілянт добре прислужився українській науці від першої своєї статті про археологічні розкопки на Дону (1902 р.) аж до останніх, що їх читачі "України" добре знають, бо наш журнал має за честь серед своїх постійних співробітників мати цього заслуженого українського вченого.

В міжчасі ювілянт приніс, між іншим, такі цінні праці з історії українського права, як "Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 року" (Збірник на пошану М. С. Грушевського, Київ, 1928, I, стор. 179-194. У статті помилково подано ім'я автора "Олександр"). "Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст.". (Видавня Українського Наукового Інституту в Варшаві, т. XIX); «Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht in 16-18 Jahrhunderten», Ляйпциг, 1941); "Український кодекс 1743 року" (ЗНТШ, т. CLIX, Мюнхен, 1949. Див. "Україна" ч. 5, стор. 330-333)...

Всі праці А. Яковлева є речеві, сумлінні й поважні, на них можна цілком покладатися... Вони вже залишили свої сліди в історії студій українського права. Отже, не дивно, що А. І. Яковлів був за члена українського Наукового Товариства в Києві, правничого товариства в Празі, є член НТШ і УВА... Та всіх учених титулів ювіляра не перелічать тут, — їх є багато.

А. І. Яковлів не є лише видатний український вчений, є це також взірцевий український громадянин, що прийшов до українства за тих далеких уже тепер царських часів, коли бути свідомим українцем не була така приваблива з погляду кар'єри річ...

Ювілянт мав нелегкий життєвий шлях. Закінчивши 1894 р. Київську духовну семінарію, А. Яковлів спершу вчителював кілька років у Черкаській міській школі. Потім, 1898 р., подався як вільний слухач до Дорпатського університету, тоді найліберальнішого університету в цілій російській імперії. 1902 р. А. Яковлів закінчив Дорпатський університет, але тому що він був "вільний слухач", мусив скласти державні іспити в Київському університеті. Потім А. Яковлів служив у Київській скарбовій палаті, адвокатував, викладав законодавство в 1-й Київській комерційній школі та виконував обов'язки заступника юрисконсульта Київської міської Думи...

Революція 1917 р. й відновлення української держави дали змогу А. Яковлеву виявити свій неабиякий адміністративний досвід на користь рідному народові. Член Центральної Ради, директор її канцелярії, амбасадор у Відні, директор департаменту в міністерстві закордонних справ, голова Дипломатичної Місії до Голландії й Бельгії... Такі були головні посади, що їх займав ювілянт за часів Української Народньої Республіки, Гетьманату та Директорії.

Прийшла еміграція, що змусила А. Яковлева майже постійно жити в Празі, де він займав катедру історії права в Українському Вільному Університеті та був один час за ректора. 1939 р. його було обрано на директора Українського Наукового Інституту в Варшаві...

Нове ніхотіття причинилося до того, що ювілянт залишив Прагу, один час мешкав у Західній Німеччині, потім у Намюрі, в Бельгії, звідки переїхав до ЗДА.

Не можна тут не додати, що ювілянт, як справжній учений, є надзвичайно скромна людина. Він знає, як науковець, що абсолютної правди нема, що на долю учених припадає шукати такої правди... Тому А. Яковлів спокійно й речева судить про праці інших дослідників...

З нагоди славного 80-ліття редакція "України" бажає достойному ювілятові, визначному вченому й заслуженому громадянину, багато ще років життя й плідної наукової праці, що від неї користатиме не лише Україна, а й наука взагалі.

Українська наука у Франції

(Сарсельські дні 1952 р.)

Докладно про Високошкільний літній курс українознавства та про наукову конференцію НТШ у вересні 1952 р. писати не буду, бо я не був приязний на дих усіх імпрезах, а крім того, про це сповіщали вже докладно українські газети. Отже, згадаю тут лише коротко про ті імпрези, що в них я безпосередньо брав участь.

Гурт учасників Високошкільного літнього курсу українознавства перед ганком будинку НТШ у Сарселі

13 вересня я читав студентам, що з'їхалися з Бельгії, Іспанії, Швейцарії, Англії, Франції та з Німеччини, дві доповіді: "Українік в Парижі" та "Франція і Україна від найдавніших часів аж до 1870 р."

В першій доповіді я зупинився на деяких пам'ятках, що зберігаються в Парижі й що є зв'язані з Україною, в другій, базуючися на фактах, витягнених з друків та з французьких архівів, розглянув долю й недолю української справи у Франції аж до 1870 р. Студенти слухали обидві доповіді з великою увагою, і як доповідач, я залишився цілком задоволений.

15 вересня в Сарселі цілий день відбувалася Наукова Конференція НТШ, де зібрані слухали доповіді О. Шульгина ("Сучасний стан історичної науки та її завдання"), о. А. Великого ЧССВ ("Анонімний проєкт П. Могили про з'єднання української Церкви 1645 р."), Р. Якемчука ("Від системи колективної безпеки до конденсації регіональних груп"), М. Глобенка ("Актуальні питання вивчення української літератури середньої доби"), Ю. Войка ("Белінський і українське національне відродження").

Надзвичайно речева була доповідь В. Кубійовича про сучасний стан і найближчі перспективи вільної української науки. Дехто знайшов доповідь В. Кубійовича надто "песимістичною". Щодо мене, вважаю її за знамениту, бо доповідач у ній поставив крапку над "і", змалювавши дійсність такою, якою вона є, а не такою, якою б" вам усім її хотілося бачити... Виступав і я також з доповіддю про "Французьку політику на Україні" (1917-1921).

Враження з того дня в мене залишилося дуже гарне — все було поважно і, головню, науково...

Всі учасники високошкільного літнього курсу українознавства та наукової конференції НТШ можуть лише висловити свою подяку В. Маркусеві й В. Янову, що мусіли як організатори цих небуденних імпрез вкласти чимало сили та праці, бо "сарсельські дні" вийшли вельми вдатні під усіма оглядами.

Ілько Борщак

В ІНСТИТУТІ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА ПРИ ПАРИЗЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

26 і 28 листопада 1952 р. проф. Колумбійського університету в Нью-Йорку Ernest J. Simmons, що йому належить капітальна англійська праця про Л. Толстого, вголосив в Інституті Слов'янознавства при Паризькому університеті доповідь англійською мовою: "Міт і реальність у творчості Гоголя" та "Ідеологічний контроль у новітній радянській літературі".

9 листопада в будинку Інституту Слов'янознавства відбулося відкриття Бібліотеки-музею Толстого, що складається з різних пам'яток про великого російського письменника, що їх заповіла проф. А. Мазенів, як голові Інституту Слов'янознавства, донька письменника Татьяна, що померла 1950 р. в Римі. На церемонії відкриття Толстовського центру, що на ній головував ректор Паризького університету, були присутні всі французькі славісти, кілька чільних представників російської еміграції і ввук письменника, француз лікар, Сергій Толстой.

8 грудня Мірко Деалович, проф. Загребського університету, вголосив дуч доповідь про "Честер Мольєра в Радзіві ХУІІІ в.": 17 грудня в Інституті відбулася жалобна Академія на честь Жана Лера (Daute), французького славіста, що залишив вназку яраць з життя хорватів.

СЛАВІСТИКА В ЗДА

Славістика в Америці, ще не так давно зовсім мало розвинена, розбудовується швидко темпами, властивими цій країні. Головними центрами її тепер є три університети — Гарвардський, Колумбійський і Каліфорнійський. Але й багато інших університетів мають славістичні відділи з більшим або меншим діапазоном вивчення слов'янських мов і літератур. Відбиткою зростання інтересу до славістики було те, що на річному конгресі (грудень 1952, Бостон) найповажнішої організації філологів Америки — Асоціації сучасних мов (скорочено MLA) — працювали дві слов'янські секції — слов'янських літератур і слов'янських мов, а крім того на пленумі була виступлена доповідь з слов'янської метрики (Р. Якобсон), а на фольклорній секції — про записи сербського фольклору (А. Лорд).

Секцією літератури керував Е. Симмонс, на одному виступі було присвячено російській літературі (Лесков і Толстой — доповідь Еджертона), польській (Норвід в Америці — доповідь Вайнтрауба) і чеській (Віжжель і Врхлювський — доповідь Гарліза). Четверта доповідь була присвячена ставленню радянської критики до Джека Лондона (доповідач Д. Браун).

У мовознавчій секції доповіді були присвячені практичним питанням до-

будови словників (Л. Книжановський про польсько-англійську лексикографію), навчання церковнослов'янських аспектів дієслова (Шерех) і статистики російського словника (Джоселсон). Єдина доповідь з історичного мовознавства була призначена старим українсько-польським мовним стосункам (Шерех).

Працюю слов'янської мовознавчої секції керував проф. Ф. Вітфілд.

ІКОНОГРАФІЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

7 червня 1952 р. О. Оглоблин виголосив у американському відділі НТШ доповідь: "До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи". Зазначивши суперечність думок у цьому питанні (Див. "Україна", ч. 3, стор. 192-194, ч. 4, стор. 268, ч. 5, стор. 400), О. Оглоблин ствердив, що проблема іконографії Мазепи є передусім методологічна проблема. Доповідач надає особливі ваги свідченням козацької старшини, сучасників Мазепи, що потім згадували, що Мазепа був "волосом рудавий, довголик і з бородою". Такому свідченню цілком відповідає група портретів гетьмана, приблизно з 1699-1704 років: 1) рельєфне зображення Мазепи на дзвоні, праці Карпа Балашевича (1699), що його знайшли в кінці 1920-х років у Домницькому монастирі коло Чернігова; 2) портрет у літопису Величка; 3) портрет у Підгородецькому замку в Галичині; 4) гравірований портрет у німецькому журналі «Die Europäische Fama», (1704). — Традиція "бородатого" Мазепи збереглася в Польщі XVIII віку. Завдання дослідників тепер є студіювання групи портретів Мазепи без бороди, правдоподібно догетьманського періоду його

життя. З відповідними методами такі дослідники змушені будуть порівнювати свої висновки з допомогою того типу "бородатого" портрету Мазепи, що його О. Оглоблин вважає за автентичний.

● 4 жовтня 1952 р. відбулися в Нью-Йорку Загальні збори американського Відділу Наукового Товариства ім. Шевченка. На цих зборах таємним голосуванням вибрали новий Виділ в такому складі: Голова — Р. Смаль-Стоцький; заступник голови: М. Стахів і О. Андрушків; секретар: Ю. Фединський; члени Виділу: М. Чубатий, В. Гришко, В. Січинський, В. Дорошенко, Л. Мишуга, В. Лев, Я. Падох. До Контрольної комісії були вибрані: о. Л. Чапельський, В. Мудрий, Гр. Лукиницький, Б. Паньківський, О. Гладимовський. До Статутової комісії ввійшли: Л. Окішевич, В. Цюцюра, В. Тучак.

● Польська секція слов'янознавчого центру при Паризькому католицькому Інституті оголосила свою програму на 1952-1953 учбовий рік. Анрі де Монфор (Motnford) викладатиме курс про Польщу та балтицькі країни: П. Хованець про проблему Балтицького моря в історії Польщі та Східної Європи; п. Залеський про європейське значення творів С. Виспянського; панна Галензевська — про польський позитивізм. Крім цього, в російській секції викладатимуть: о. Лайб — про Візантію й Рим; п. Таубе — про Рим і російську Церкву після грецької схизми; п. Гілан (Guiland) — про Візантію, Росію та Балкани; п. Тан'є (Tarié) — про соціальні класи у Росії і о. Руе де Журнель (Roué de Journal) — про трьох папських нунцій у дворі царів.

Календар українознавства за 1952 рік

3 лютого. — Нью-Йорк. Конференція УВАН у ЗДА, присвячена 100-м роковинам смерті М. Гоголя. Доповіді: Л. Стільмена, В. Дорошенка, Д. Чижевського.

8 березня. — Нью-Йорк. Шевченківська конференція УВАН. Доповіді: О. Оглоблин "Український визвольний рух XVIII століття і Шевченко", Д. Чижевського "Мистецькі засоби творчості Шевченка".

19 березня. — Мюхен. Академія з нагоди першої річниці смерті Д. І.

Дорошенка. Доповіді: І. Мірчук, Н. Василенко-Полонської, Ганса Коха, В. Круницького.

5 квітня. — Нью-Йорк. Літературно-знавча секція УВАН. Доповіді: Д. Чижевського "Порівняльна література й її значіння для українознавства"; П. Голубенка "Сучасний стан українського літературознавства".

26 квітня. — Нью-Йорк. Літературно-знавча секція УВАН. Доповіді: П. Оварченка "Леся Українка і М. П. Драгоманов"; Ю. Тищенко "Мої зустрічі з О. Олесем".

3 травня. — Нью-Йорк. Історична секція УВАН. Доповідь *О. Оглоблина* "Американська революція й український національно-визвольний рух кінця XVIII та початку XIX століття".

18 травня. — Нью-Йорк. Історична секція УВАН. Доповідь *Ігоря Шевченка* "Візантійська Церква політика супроти України-Руси, Литви і Москви у XIV столітті".

4 травня. — Нью-Йорк. УВАН. Доповідь *К. Менгеса*, професора Колумбійського університету "Взаємини тюркського світу й Україна".

15 травня. — Рим. Уніїве товариство "Унітас". Доповідь *с. А. Великого* "Україна і проблема Унії в минулому, сучасному та майбутньому".

28 травня. — Нью-Йорк. НТШ. Доповідь *В. Тимощенка* "До економічних питань України".

7 червня. — Нью-Йорк. НТШ. Доповідь *О. Оглоблина* "До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи".

14 червня. — Нью-Йорк. Наукова конференція правничої секції УВАН у США. Доповідь *А. Окунішевича* "Комісія історії українського права ВУАН".

31 серпня. — Торонто. НТШ. Доповідь: *В. Лева* "Мовні особливості в ранній творчості І. Франка", *Ю. Мушка-*

Луцка "До проблеми "Г" і "Г'" в українському правочисі".

1 вересня. — Торонто. НТШ. Доповідь *С. Жмуркевичевої* "Україна в віршах українських авторів у Канаді", *А. Курдидика* "На слід Марка Вовчка в Німеччині"; *Б. Онацького* "Вогонь і вода в українській символіці"; *Л. Кисілевського* "Українська група в Канаді в освітленні статистики, — освітнє положення"; *М. Андрусяка* "Генега і розвиток східно-слов'янських народів"; *М. Боровського* "Україніка в ботаниці".

13 вересня. — Нью-Йорк. Засідання літературнознавчої й мовознавчої секції УВАН. Доповідь: *Д. Чижевського* "Праукраїнські елементи в українській мові та літературі"; *В. Чапенка* "Розвиток української публіцистичної мови в період між 1905-1917 роками".

25 жовтня. — Нью-Йорк. Засідання правничої секції УВАН. Доповідь *В. Т. Гриника* "Московська легенда про візантійську спадщину".

8 листопада. — Філадельфія. Доповідь *Г. Держницького* "Історичні основи українського католицизму".

6 грудня. — Мистецька кураторія УВАН. Вечір, присвячений пам'яті *Б. Лепкого*. Доповідь *Софії Карпинської*; співади *К. Трояка*, *Д. Горнятьевича*, *Л. Лепкого*. *Ю. Тищенка*.

По шпальтах українських газет

СКОРОЧЕННЯ.*)

СНВ = "Свобода", недільне видання, Джерзі Сіті.

НД = "Нові Дні", універсальний ілюстрований місячник, Торонто.

Н. Сл. = "Народне Слово", тижневик, Пітсбург.

В. У. Р. = "Вільний - Український Робітник, орган українського відділу Професійного Союзу "Форс Увріер" (циклостиль).

У. С. = "Українське Слово", тижневик, Париж.

А. Чернецький. Українсько-польські взаємини в літературі. Замітки і прикінки до статті *В. Лева* в ч. 10 "Енциклопедії Українознавства" ("У. В.", 27. I.).

О. Ворона. Твір *Василя Григоровича-Барського* ("У. Д." 31. I.).

о. др *А. Г. Великий*. ЧСВВ. Втрачені можливості ("А", 31. I.).

І. Чайковський. Українці в американо-англійській війні 1812-1815 ("А", 25. II.).

В. Лісовицький. Українська тюркологія на світовому форумі ("У. В.", 28. II.).

"Карпатська Зоря", № 5-6, Лютий-березень (Нью-Йорк), ділком присвячена віконимим подіям 1939 р. на Карпатській Україні.

Україніка в італійських виданнях ("У. В.", 2. III.).

С. Гординський. Зустрічі з Оленою Телігою ("СНВ", 2. III.).

В. Січинський. Микола Глубець ("СНВ", 9. III.).

Д-р *С. Демидчук*. А. Шпман, американський знавець української церкви ("СНВ", 30. III.).

М. Чубатий. На службі російської імперії, *М. В. Гюголь* ("Х. Р.", 30. III., 6. IV.).

*) Див. «Україна», ч. 6, стор. 483.

Володимир Мацяк. Галичина — чи "Червенська земля"? ("У. В." 6. IV).
В. Ч.о. — Хвильовий — письменник ("СНВ", 18. V.).

Д-р К. Кисілевський. Правосписна справа на Україні ("СНВ", 18. V.).

М. Вайда. С. Черкасенко на Карпатській Україні ("А", 22. V., доповнення до статті в журналі "Державницька думка").

Д-р Степан Баран. З моїх спогадів про Івана Франка ("У. В.", 25. V., 29. V., 1. VI.).

Л. Луцій. Василь Пачовський (з портретом "СНВ", 25. V.).

В. Шербаківський. Тридцятиліття Українського Вільного Університету ("У. Д.", 5. VI., 12. VI., 19. VI., 27. VI., 3. VII., 10. VII., 17. VII., 24. VII.).

Ю. Сірий. Сергій Іванович Васильківський ("СНВ", 15. VI.).

Ю. Шерех. Принципи і етапи большевицької мовної політики на Україні ("С. У.", 29. VI., 13. VII., 27. VII.).

В. Мацяк. Історичні студії на чужині ("У. Д.", 12. VII.).

В. Державин. Белетристична проза Теодосія Осмачки ("С. У.", 13. VII., 10. VIII., 24. VIII.).

Др. Кость Кисілевський. На вічну пам'ять д-ові З. Кузелі ("СНВ", 13. VII.).

Ю. Шерех. Степан Яворський та ідеологічна боротьба в добу Петра I. ("У. В.", 20. VII., 24. VII.).

С. Мусійчук. Ще про поета Василя Пачовського ("Н. Ст.", 26. VI.).

Полк. Микола Чеботаріє. Із спогадів про отамана П. Болбочана ("У. В.", 31. VII.).

Омельян Волгинець (Лондон). З історії українського професійного руху ("В. У. Р.", Липень).

З листів Олександра Кошиця до Олекси Чехівського ("У. С.", 3. VIII., 31. VIII., 12. X., 26. X., 9. XI.).

Проф. В. Дубровський. Нова книжка про Крим ("У. В.", 10. VIII., 14. VIII., 17. VIII.).

М. З-ий. Одна з великих жертв большевицького терору (Остань Луцький) ("Х. Г.", 17. VIII.).

Леонід Полтава. Петро Омельченко (1894-1952) ("С. У.", 24. VIII.).

В. П. С. Полковник Курт Гребе. Над могилою голови Німецько-українського товариства ім. Гердера ("С. У.", 24. VIII.).

Золотий ювілей священства великого приятеля українців (Кардинала Ініціала) ("А", 29. VIII.).

Д-р Іван Розгін. Іван Раковський як природник ("Н. Д.", VIII.).

Євген В. Ващинський. Мої зустрічі та сілуети українських маярів і різьбярів на чужині. Спомини старого емігранта за роки 1908-1950. ("Н. Д.", VIII., IX., X.).

В. Коваль. Пам'яті о. Теофіла Т. Коструби, ЧСВВ ("А", 24. IX.).

Дмитро Нитченко. Степан Васильченко та його трагічний кінець (1932-1952) ("У. В.", 5. X.).

о. д-р Іван Хома. Отець Іван Дженюкі, Апостольський Візитатор України (1860-1926) ("Х. Г.", 5. X., 12. X., 19. X.).

Юрій Сірий. О. Олесь Ю. Кандибал ("СНВ", 5. X., 12. X.).

Др. Іван Розгін. Славний рід Симеонків ("Н. Д.", X.).

В. Державин. З останніх днів земного життя Юрія Клена ("С. У.", 2. XI., 16. XI.).

Проф. Яр Рудницький. Нові дослідження наземництва українських Карпат ("СНВ", 2. XI.).

Ф. Шлідо. Михайло Грушевський та його історичні установи ("У. В.", 20. XI., 23. XI.).

В. Голуб. Микола Скривник і справа соборності України ("В.", ч. 5-6).

М. Буртович. Василь Г. Кричевський ("А", 1. XII.).

о. д-р В. Дзьоба. Українська католицька церква в Києві ("Х. Г.", 7. XII.).

PERSONALIA

Архівар "Архіву Української Еміграції у Франції" при Державній Школі Східних мов, В. Сеньотовича-Бережний виїхав на постійне перебування до ЗДА.

Виїхав також до ЗДА проф. А. Яковлів, що досі перебував у Бельгії.

Юрій Шерех, колишній професор в Люндському університеті, від 1952 р. викладатиме в Гарвардському університеті в ЗДА.

Всім цим співробітникам "України" редакція бажає якнайкращих успіхів на новому місці осідку.

Нові пожертви до «Архіву української еміграції у Франції»

До "Архіву української еміграції у Франції" при Державній Школі Східних мов" надійшли пожертви від О. Коляницького, В. Сеньотовича-Бережного, І. Хмелюка, О. Штули, о. І. Якова (Париж), В. Янова (Сардель), Л. Биківського, В. Чаплевка (ЗДА).

НАШІ ВІДГУКИ

▲ У статті *Костя Слобідського* "Україна в світлі цифр та історичних фактів" ("Народне Слово", Штутбург, 31. I. 1952), між іншим, читаємо: "Слово о Подку Ігоревім" написано "українською мовою", князі Ягайло та Вітовт листувалися поміж собою по "українськи", Шафонський "російський урядовець"...

В дійсності, *Опанас Шафонський*, автор у 1786 р. "Топографічного опису Чернігівського намісництва", був українець, син козацького сотника й голова карної палати Чернігівського намісництва.

Щодо й для кого пишуться такі "історичні" довідки?

▲ Нью-Йоркський "Новый журнал" (1951, XXVII, стор. 202-204; 1952, XXVIII, стор. 213-227) видрукував під заголовком "Київ, войной опаленный", цікаві спогади Н. Павлової про Київ за часів остаточної німецької окупації. Український читач зверне в цих спогадах особливу увагу на сторінки, присвячені жертвам Гестапо й НКВД *Олені Телізі* та *Зинаїді Тулуб*, авторів роману "Людологи", що їх Н. Павлова знала особисто.

▲ У Москві знайшли в Центральному державному архіві, в збірці Яковкіна, пролог до історичної драми К. Рилєєва "Богдан Хмельницький".

▲ У статті "Український народ як нація" ("Наша Культура", Вінніпег, 1952, лютий, ч. 4, нп. 10), проф. П. Ковалів наводить думку "французького" письменника й журналіста *Віктора Тісо* (1894-1917) про українську мову.

В дійсності *Joseph-Louis Victor Tissot* (1845-1917, а не 1894-1917), був швейцарець, що 1867 р. поселився у Парижі й співробітничав тут у «Figaro», «Courrier français», «Gazette de Lausanne»...

У цьому ж самому зониті "Нашої Культури" читаємо з-під пера проф. *Н. Полонської-Василенко*, що "Жодний народ не мав стількох видатних жінок, як український..." (нп. 24).

Таке загальне твердження можна пояснити лише шаким патріотизмом шановної авторки, бо, наприклад, В. Гюґо, твердив те саме про Францію, а Кіплінґ — про Англію...

Взагалі, на нашу думку, краще уникати таких категоричних загальних тверджень, бо не ж є відомо, що "кожний щедра свої діти хвалить"...

▲ У статті під заголовком "Сторінками історії" філадельфійська "Америка" (7. III. 1952), пишучи про *гетьмана Кирила Розумовського*, справедливо нарікає, що українська література зовсім занедбала український рід Розумовських.

Це тим більше несправедливо, що, як свідчать документи з паризького архіву міністерства закордонних справ, Розумовський провадив таємні переговори з Люї XV, щоб викликати проти російський спротив на Україні. До цієї теми "Україна" ще повернеться.

▲ Варта уваги документальна й зворушлива стаття Романа Пачовського ("Київ", 1952, ч. 2, стор. 85-93), "Пам'яті батька", присвячена праці українського поета *Василя Пачовського* на Закарпатті. Той самий журнал (1952 р., ч. 3, травень-червень, стор. 151-158) друкує темпераментні спогади В. Пачовського про його молоді роки.

При цій нагоді дозволимо собі подати уривок з листа, що його автор "Романа Великого" надіслав 6. XI. 1926 р. з Праги до І. Боршача: "... Ще студентом на університеті у Львові на однім семінарі Д-ра Фінкели я мав честь боронити Орлика, перед нападами Д-ра Сушка, що ніби то Орлик був нероба і нездібний до ніякого діла та замість чину обмежився до нарікань. Я не мав ніяких даних про Орлика одрім реферату одного товариша Голійчука про деньки Орлика, *) на який Д-р Сушко подав корреферат, аби цілком звинити ту поетку в нашій історії. Та я почув про се перед тим від нього і приготувавсь добре цілим запасом відомих насильств на Мазепивців з боку Москви, і звалив Д-ра Сушка на цілій лінії, так, що мене професор і учні назвали адвокатом запавших великостей. Я одначе більше інтуїцією, як научним апаратом, взявся за се діло..."

У цьому самому листі згаданий поет цікавився відомостями про султанку Роксолану, "бо ей поетку мене дуже займає і в героїнею моєї поеми. Ябу я пишу".

*) Федір Голійчук. «Филип Орлик в Галиччині». («Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському», Львів, 1906 р., стор. 346-351).

▲ Богословський кварталник "Логос", що виходить у Канаді (т. III, кн. 3, 1952, стор. 206), подає за «The Eastern Churches Quarterly» (№ 8, 1946, стор. 437-438) уривок з листа кардинала Євгена Тіссерапа, Секретаря конгрегації Східної Церкви, в справі ще й досі вживаних виразів: "унія", "уніят", "уніятизм".

"... ті вирази примінені до всіх східних Церков, є напевне фальшиві. Чи можна, нпр. звати монахів з Гротаферата або Візантійців південної Італії "уніятами"?"

Історично, ті вирази можна б приміняти Українцям і Білорусинам*), а ні іншим Східним католикам. Але мені здається, що ті вирази не повинні навіть бути пристосовувані до них.

Справу не треба було видвигати, коли б ті вирази не скривали в собі якийсь згрішливий присмак. Але деякі люди, що не є добре поінформовані, або стоять під впливом скрайного націоналізму, вживають того слова в свого роду ступінюванні: Католики (латинники), Уніяти, Православні, Протестанти і т. д. в перекоханні, доброї чи злої віри, що католицька Церква є латинська, а Східні різні обряди є лиш толеровані, як католики нижчого ступня.

Таке наставлення треба доборювати, бо воно є зовсім чуже намірам і практиці Апостольської Столиці. В католицькій Церкві немає "католиків" та "уніятів", але попростому католики, незалежно від обряду, якого вживають: а любов св. Отця простягається без різниці на всіх своїх дітей, латинських і немативських.

Тому мені видається, що прийшла пора, щоб таких виразів, як "унія, уніят, уніятизм" наперед позбувалися освічені люди, а потім народ; та попростому казали "католики"***).

Наведені рядки кардинала Тіссерапа мають не абияке історичне значення, дарма що українська преса, помінаючи пресу конфесійну, не підкреслила цього, як слід. Це ж бо вперше один з

найвищих достойників Ватикану рішуче висловлюється проти терміну "уніят" та пропонує замість нього вживати "католик".

Що дала українському народові Унія, то сьогодні, з 350-літньої перспективи, ми бачимо ясно. Залишаючися на суто науковому історичному ґрунті й не плутаючи його з релігією, що є істинна сторона кожної людини, автор цих рядків вважав і вважає, хоч сам є православний, що Унія була корисна для національного розвитку українського народу. Що саме дадуть Україні українські католики, — це покаже майбутність.

▲ Варта уваги поважна стаття М. Андрусика "Генега і розвиток східно-слов'янських народів" ("Гомін України", Торонто, 4, 11, 25 жовтня 1952), в якій автор подає дотеперішній науковий огляд цього складного, питання, що навколо нього славісти різних народів сваряться.

Стаття, на нашу думку, виграла б, якби не всі погляди вчених у ній подавалися, бо є й такі, що не витримують критики. Автор також надто категоричний у деяких питаннях, що вимагають принаймні нюансів.

Слушні рядки автор присвятив білорусам, твердячи, що, "відокремлення білорусів від українців сталася в наслідок формування української і білоруської національних свідомиостей в минулому столітті на мовній основі"...

▲ З речової статті проф. д-ра І. Мірчука "Проблема Сходу Європи у німецькій дійсності" ("Християнський Голос", 14, XII, 1952 р.) дізнаємося, що в Західній Німеччині тепер діють такі наукові установи, що студіюють *Східно Європу*: "Німецьке товариство для студій над Східною Європою" (Штутгарт), "Інститут імені Гердера" (Марбург); "Осередок науковий" у Геттінгені; два східно-європейські інститути при Вільному Університеті в Берліні та Мюнхені. До цих наукових дослідних установ треба додати ще різні семінари та інститути слов'янознавства, що діють при університетах.

▲ У цікавій і змістовній статті Юліана Мершовського в польському журналі "Kultura" (№ 10/60 стор. 99-104) автор слушно пропонує створити польсько-український, чи українсько-польський *науковий заклад* для студій польсько-українських знєств.

Таку ініціативу можна лиш привітати, бо від *наукової студії* польсько-українських питань лише виграють польський і український народи.

*) В оригіналі Ruthenians (Rutheni): обрядовий вираз Апост. Столиці на зазначення Українців і Білорусинів, які вживають того самого (середнього типу) візантійсько-слов'янського обряду. — Прим. редакції «Логосу».

**) Текст з «Логосу» подаємо тут, не змінюючи «ані титли ніже тії коми», бо не поділяємо сумної практики, що усталася в нашій пресі, коли, наводячи якусь цитату з іншого українського органу, редактор дозволяє собі виправляти не тільки правопис, ба й окремі слова, які йому чомусь не до вподоби.

▲ З приходом Владика Метислава до ЗДА розбудувався також і архів-бібліотека УІЦ, що міститься в Сут Бавнд Брук, Ней-Джерсі. "Українське Православне Слово" за місяць жовтень 1952 року подає цікаві відомості про цей архів-бібліотеку. З них видно, що той культурний осередок за останніх часів значно поповнився десят'ю рідкими книгами, газетами, світлинами...

Між іншим, Владика Метислав подавав українську Папрестольну Євангелію (вид. 1948), "Архівові української еміграції у Франції", що міститься при Паризькій Державній Школі Східних Мов.

▲ У своїй цінній статті "Славний рід Симиренків" ("Нові Дні", Торонто, Жовтень, 1952 р.) Іван Розгін, пишучи про снів Федора Симиренка, братів Платона й Василя, між іншим, подає: "Василь, що до того часу перебував закордоном, так само, як і колись Платон, вчився в "Паризькому політехнічному інституті".

Є це, очевиднож, помилка, бо в "Політехнічній школі" Симиренки не могли вивчати технологію цукроварства". Ця висока школа, де вивчають, головню, вищу математику, готує, між іншим, старших гарматників. Симиренки могли вчитися лише в "Державному агрономічному інституті"...

▲ У минулому числі "України" (стор. 587) ми "відгукнулись" на твердження польської газети «Narodowies», що вважає Роксолану, дружину султана Сулеймана, за польку; а ось тепер російський письменник М. Алданов спокійненько твердить, що Роксолана була "донька "русского" священика" "Новый журнал", Нью-Йорк, 1952, XXIX, стор. 24). Не щастить бідолашній українці, та й годі...

▲ Оздоблена численними ілюстраціями французька книжка під заголовком «Un Mouvement, une oeuvre. Walter J. Bossy» (Montréal 1950, 4e стор. 88) що є присвячена діяльності провідника гетьманського руху в Канаді, В. Восога, оповідає про організацію "Новоканадійців", тобто громадян Канади слов'янського походження. Треба сказати, що у Франції ця книжка великого захоплення не викличе. Вибалгивий французький читач оцінить її досить суворо, як "публісіте", тобто "рекламу", для руху, що його очолює В. Босий. Але кожна країна має свої звичаї, свій смак, і в Канаді, мабуть, ця книжка — до смаку читачам... У великому разі, дослідувач канадійського життя знайде тут силу фактичного матеріалу, що його він, річ ясна, змушений буде зіставити з іншими джерелами.

▲ Відзначаємо речеву статтю Я. Б. Рудницького про "старо-церковно-слов'янську мову", що з'явилася в Канаді, в журналі "Логос" (т. III, кн. 2 і 3, 1952, 103-113, 201-205, та окремою відбиткою). Все, що пересічний читач повинен знати про ту мову, яка відіграла величезну роль в історії розвитку української мови, він знайде в статті Я. Б. Рудницького. Нам особливо приємно ствердити, що в статті нема ніяких "гура-патрістичних" вибриків, що їх не раз допускаються українські автори, пишучи про церковнослов'янську мову.

▲ З брошури "Архів руської и Восточно-європейської історичи и культури" при Колумбійському університеті в Нью-Йорку (1952) довідуємося, що цей архів діє від літа 1951 р. На чолі архіву стоїть виділ, складений з професорів Колумбійського університету, що його очолює знаний українцем професор Philip Mosely; за кустоса архіву є Лев Магеровський, відомий архівіст.

В архіві є цінні невидані матеріали, що відносяться до історії колишньої російської імперії, до революції 1917 р., до першої світової й громадянської війни, що точилася на території колишньої Росії в 1919-1920 рр., до історії другої світової війни, до історії "Д. П."... Є в ньому особисті архіви Г. Алексієвського, ген. А. Денікіна, донського отамана А. Богаєвського, С. Сватікова... Нічого й казати, що архів при Колумбійському університеті являє собою велику цінність для української істориків, що, очевиднож, також можуть працювати в тому науковому закладі.

Адреса проф. Mosely: 431 West 117 th St., New York, 27. N.Y.; адреса кустоса архіву: Lev F. Magerovsky, 833, Butler Library, Columbia University, New York 27. N.Y.

▲ 9 листопада 1952 р. номер у Паризі математика проф. Адріян Васильович Дейша, маючи 66 років. Протопресвітер В. Вишнякський присвятив небіжчиківі "посмертну згадку" ("Українське Слово", 23. XI. 1952 р.), де підкреслив, що сл. п. Адріян Дейша був "вірний син українського народу" й член парафії УАІЦ в Парижі. Так, небіжчик був справді такий і на доповіді проф. Гарвардського університету Ф. Дворяка, відомого візантиніста в Інституті Слов'янознавства в Парижі, 30 травня 1952 р., сл. п. А. Дейша рішуче ствердив: "я є українець"...

Редакція "України" клонить голсу перед сл. п. А. Дейшою, справжнім ученим і непохитним українцем, та висловлює своє шире співчуття вдові і сироті небіжчика.

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

Р. Голоскевич. *Правописний словник*.
Видавня восьме. Нью-Йорк, 1952, стор.
УІІ + 451.

Вартість сьомого видання Правописного словника Голоскевича є загально відома, і він не потребує спеціальних рекомендацій. Перевидання його, фотографічним способом, тепер, без сумніву, факт позитивний. Це не значить одначе, що словник цей у всьому можна беззастережно приймати як норму. Навіть тоді, коли його видано в Україні, в ньому було чимало недоглядів і помилок. Можливо, що не випадково словник не мав *тоді* апробати Академії Наук або якоїсь іншої офіційної установи. Безперечно, в процесі дальшої праці сам Голоскевич поліпшував би результат своєї понадшістнадцятирічної праці. Але Голоскевич був, як відомо, засуджений після процесу СВУ і вже, річ ясна, не мав змоги відшліфувати свій твір.

З другого боку, від видання словника в Україні минуло понад 20 років, а за цей час життя не стояло на місці. Серед української еміграції, правда, досить поширений погляд, що вона повинна тільки повторювати те, що сказали раніше — або Грушевський, або хтось інший в двадцять років. Одначе такий погляд має фатальні наслідки, перетворюючи лев'ячу науку наукової продукції еміграції на наперд застарілі й нікому поза її вузьким геттом не потрібні тупцювально-заклинальні формули. Багато застаріло зокрема і в праці Голоскевича.

Нарешті, хоч не підлягає сумніву, що Голоскевич був добрий український патріот, але його словник укладався в обставинах радянського режиму, а тому хоч-не-хоч мав бути якоюсь мірою викривлений офіційними вимогами.

Ось чому далеко доцільніше було б не перевидувати просто сьоме видання автоматично, а переглянути його, виправити й доповнити в тих місцях, де воно явно застаріло або неадекватне. Зрозуміло одначе, що це сильно збільшило б кошти видання і, може, в сутужних еміграційних обставинах навіть зовсім унеможливило б появу нового видання. Тому зводиться сказати, що краще бодай фотографічне видання, ніж ніякого. Але з одним застереженням: на новому видавці повинна ся санкція Української Вільної Акаде-

мії Наук. Тим самим освячуються всі недотримання сьомого видання, а це вже не можна кваліфікувати інакше, як акт безвідповідальности.

Ось кілька прикладів — число їх можна було б побільшити.

Радянські обставини спричинилися до того, що в словнику Голоскевича за-недбані або знецінені слова, зв'язані своїм значенням з церквою й релігією. Назви свят, якщо взагалі подаються, відруковані малою літерою (Великдень, Водохрища). Малою літерою подане навіть слово *Господь*. Чи мусимо ми триматися цих приписів? Сумнівно. Самі упорядники перевидання виправили слово *Бог*, подавши його великою літерою. Але їхня увага не поширилася вже навіть на *Господь*. Цілу низку слів церковного характеру усунуто було, наприклад, нема *говіти, сьхаристія, екстенія, заговіни, ірмолой, ірмос, кромішний, омофор, ораф, Паньбіг, Отчєнаци* — у значенні молитви. Бракує навіть безневинного *небєсний!*

У власних назвах, засвоєних разом з християнством, анектувано їхню традиційну форму і трактовано їх як чужі власні назви взагалі. Це відповідає протирелігійній політиці Советів, але не відповідає українській культурній традиції. Такі є написання типу *Віфлєс, Галілея*, замість *Вифлєс, Галилея* (пер. часте вживання цих слів у фольклорі). Так само в деяких іменах — наприклад, чомусь *Слєсей* замість хоч би *Слєсей*, тоді як позбавлене народної традиції і радше квівжне ім'я *Леонід* несподівано подане в гіперукраїнській, ніде тепер не вживаній формі *Леонід*.

Політичні обставини спричинилися до того, що майже всі міста, що тоді перебували поза межами УРСР, трактовано як чужі, що суперечить знову таки українській культурній традиції. Так *Вильно*, місто, звичайно, не українське, але як же міцно зв'язане з українською історією середнього періоду, перевернулося в *Вільно*. У польській формі безпідставно подано *Гродно* — якщо трактувати цю назву як позбавлену української традиційної форми, то треба було б уже бодай узяти білоруську форму. Всім звичкам української мови суперечить *Кєрч* не тільки з с. а навіть із б! Ця тенденція шириться й на деякі імена осіб. По-

шлося хоч би на форму *Казімір* — навіть не польську, а російську! — при українській традиційній *Казимир*.

З застарілих написань особливо неприемні ті, що нехтують національні форми місцевих назв, прийняті останніми роками, на користь форми російської або ішої. Так нема в словнику *Гельсінкі*, а тільки *Гельсінґфорс*, нема *Тбілісі*, а тільки *Тифліс*. Даремно шукати в словнику *Казахстану*. Часом трапляються, хоч і рідко, рештки "народницького періоду" українського правопису: ледве чи доцільна як нормативна форма *губерський*, — ми воліли б *губерський*.

Не виправленими лишилися прості помилки, що їх допустився Голошкевич. Від *вовчий* присвійний прекметник за правилами правопису має бути *вовчийин*, а не *вовчийин*. Етимологічно доцільніше було б писати *керея*, *киттар*, а не *кереля*, *керттар*, як подано в словнику. Хоч написання *каучук* відповідає особливостям цього слова в мовах з латинською абеткою, але нема підстав виключати його з загальних форм передачі чужих дифтонгів, і, отже, слід його писати *кавчук*.

При перевиданні, правда, внесено в текст ті виправлення, що їх зробив був сам Голошкевич на останній сторінці сьомого видання. Але багато інших помилок лишилися не виправленими. Поплюся, приміром, на написання *навчальний*, *навдача*, *переліс* замість *небдача*, *небвчальний*, *переліс*.

У словнику Голошкевича бракувало багатьох найзвичайніших і сумнівних з правописного погляду слів. Нема там, приміром, слів *ділянка* (вагання в наголосі), *кактус* (неясність форми родового відмінка), *квітанція*, (сумнів, який голосний у першому складі — *и* чи *і*), *ключовий* (сумнів, який голосний у суфіксі), *натюр-морт* (сумнів, чи не писати *вкупі*), *недолоблювати* (те саме), *опік*, *шлюб* (сумнів щодо форми родового відмінка).

Застаріли або хибні деякі наголоси. Тут потрібна була б спеціальна уважна праця. Але навіть і без неї слід було б усунути такий наголос як *домѣнна* *пч.* Голошкевич ніде не подавав форм знахідного відмінка. Тим часом у таких словах як *межу*, *весни*, *косу*, *кози*, *ріку* саме тут бувають вагання, і читач хотів би знайти пораду, розкривши словник.

Після появи сьомого видання Правописного словника Голошкевича 1941 р. вийшло друге видання іншого Правописного словника двадцятих років, що його ґрунтовно переглянув О. Панейко під наглядом В. Сімовича. На

жаль, не можна беззастережно радити й цього словника, бо він зіпсований почасти орієнтацією на "генерал-губернаторський" правопис років війни. Але все ж таки він багатіший на кількість слів (з поданих тут прикладів пропусків у словнику Панейка є всі слова, за винятком *натюр-морт* — це вже показово). У нього вкладає багато праці двох поважних мовознавців. Досвід і матеріал цього словника треба було взяти до уваги, готуючи нове видання словника Голошкевича, що його освітла своїм авторитетом Вільна Академія Наук.

Висновок — перевидання словника Голошкевича є загальним річ корисна, але авторитету еміґраційної Академії воно не підносить. Радше зменшує. Якщо не було змоги дати наукове видання, краще було бути скромнішим і лишити Голошкевичеві самому відповідати за себе.

Завражу ще, що англійська титульна сторінка з незрозумілих причин подає назву видання як *Ukrainian Language Dictionary*, що може зовсім завести покупця книжки в оману і теж аж ніяк не відповідає авторитетові високого поручника книжки.

Юрій Шерех

Записи беларускага інституту навчкі і мастацтва. No. 1, New York, 1952, in 8°, стор. 64.

Хоч цей новий орган і титулюється "науковий", але його треба радше назвати "культурний", бо стисло наукових статей ми там не знайшли. Проте в діяльці білоруської культури знаходимо чимало цікавих речей. Жваво написану статтю Л. Окіншевича під заголовком "Парламент беларуськой землі", що не зовсім відповідає змістові, бо говорять більше про парламентаризм у Європі взагалі; інформаційну статтю про білоруську музику М. Куліковича, з широкими витягами з "Слова ю Пелку Ігореві", як історичне (!) джерело (стаття не є скінчена); змістовну статтю, найкориснішу в цьому збірнику щодо фактичного матеріалу, М. Пацькова про "Білоруську книгу на чужині, 1946-1951, що її зачитано було як реферат 16.II.1952 р. на УВАН у Нью-Йорку; про портрет, доєї свідомий, Сквирини в Падуї з його репродукцією, з-від пера В. Тумаша, (в цій статті є зайві речі, що властиво до теми не відносяться).

Рецензії й хроніку добре зредаговано, хоч і тут часом-густо знаходимо "сучасні мотиви", що не завжди пасу-

ють до рецензованих книг. У "хроніці" теж змішана "наука" з "культурою".

Маємо, отже, корисне видання, що було б ще корисніше, якби редакція надала б більш суто наукового характеру своїм "Записам" і обережніше ста-

вилася б до питань "сучасності", що їх краще залишити газетам.

Між іншим, треба редакції точніше устійнити написання назви свого органу, бо на обкладинці подано "навукі і мистацтва", а в тексті скрізь "навукі й мистацтва".

ЗАУВАЖЕНІ ПОМИЛКИ

Н. Д. Полонська-Василенко зауважує в листі до редакції, що в ч. 6 "України" на стор. 523, 6-ий рядок знизу, неправильно віддруковано прізвище оперової артистки як Дейша-Свиницька, тоді, як її прізвище було Дейша-Свиницька.

Радо виправляючи цей редакційний недогляд, подаємо тут коротеньку довідку про цю видатну оперову співачку: Марія Адриянівна Дейша-Свиницька (1861-1932) почала свою артистичну кар'єру 1883 року на сцені імператорського Марійського театру в Петербурзі, де пробула до 1891 р., а потім, до 1908 р., співала в Москві у Великому театрі. Виступала також і за кордоном, зокрема у Франції.

О. Оглоблин також надіслав кілька уточнень і зауважень до ч. 6 "України".

До статті "Дослідник Самовидця" (стор. 535), де говориться про померлого українського історика Миколу Пелюхевича Петровського, наш шановний співробітник подає такі біографічні відомості: М. П. Петровський народився 1894 р. в селі Кутрівці, кол. Сосницького повіту (на Чернігівщині), а помер 2 жовтня 1951 р.

Щодо Гоголевої "Записки до Богдана Зальського", відрукованої на стор. 539, проф. Оглоблин подає, що о. Горняткевич віддрукував фото-копію цієї записки в журналі "Українська книга", У. Краків-Львів, 1943, стор. 102, і в тому тексті є деякі дрібні відмінні проти тексту, поданого в "Україні".

На жаль, ця книжка, що вийшла за воєнних часів, не була приступна редакції, про що можна, звичайно, лише шкодувати.

У "3 невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка". О. Оглоблин звертає увагу на такі найголовніші друкарські помилки:

На стор. 557, 18-ий рядок згори, надруковано: "великого", а треба: "Миколи"; на стор. 559, 1-ий рядок згори, надруковано: "... (1610) й цілу «династію» Стороженків: сотників Ічанивських...", а має бути: "... (1610), в XVII-XVIII ст. цілу «династію» Стороженків: сотників Ічанивських..."; на цій

же стор. 559, 20-ий рядок згори, надруковано: "з російським легітимним...", а треба: "з російським легітимним монархізмом"; ...; на стор. 560, 5-ий рядок знизу, у прим. 2, надруковано: "влітку 1940", а має бути: "влітку 1904 р."; на стор. 562, 6-ий рядок знизу, у прим. 9, надруковано: "... М. В. Василенка...", а треба: "... М. П. Василенка..."

У статті "Російський міраж у Франції", стор. 550, 25-ий рядок знизу, замість надрукованого: "в Батурині", треба: "в Москві".

Крім того, проф. Оглоблин ще раз виправляє ім'я Холодного, що має бути "Микола Григорович", а не "Микита Григорович", як з вини редакції надруковано в попередньому числі "України" на стор. 596, 17-ий рядок знизу.

Я. Назош слушно звертає увагу, що в ч. 7 "України" в статті Ілька Борщака, на стор. 501, рядки 23-ий і 24-ий згори, "незручно поставлені дати 1871, коли згорів будинок, де мешкав Меріме, і дата його смерті, 1870. Виходило б, що він жив ще в час, коли згорів будинок".

Просямо наших шановних читачів речення в дужках виправити так: (Сам Меріме не жив тоді: він помер у Каннах 23 вересня 1870 р.).

У ч. 7 "України" ще треба виправити такі помилки:

На стор. 524, 5-ий і 6-ий рядок згори, надруковано: "московський переклад", а треба: "московський передрук".

На стор. 563, 31-ий рядок знизу, дату народження Никандра Васильовича Молчановського помилково подано "1849 р.", а треба: "1856".

На стор. 571, 3-ий рядок згори, надруковано: "народим", а має бути: "народ".

У ч. 5, "України" на стор. 389, рядки 6-ий, 24-ий, 32-ий згори, на стор. 393, рядки 4-ий, 9-ий, 16-ий знизу, так само, як і в ч. 6 "України", на стор. 496, 7-ий рядок згори, надруковано: "генеологію", "генеологіческого", "генеологі", "генеологі", "генеологіст", а треба: "генеалогію", "генеалогического", "генеалогі", "генеалогіст".

Україніка

● *Revue des Etudes Slaves* (1951, стор. 7-16) містить статтю проф. А. Аммана (Іс. Т-ва) про харгородського патріарха св. Атанасія III Пателларія, що один час був католиком, видає 1653 р. гетьмана Хмельницького й номер 5 квітня (ст. ст.) 1654 р. в Мгарському Спаському монастирі коло Лубень, де 1662 р. відкрито його моги. Автор статті використав документи з десиданого архіву "Пропаганди".

Цей самий журнал з-під пера А. Вайяна, А. Мазона, Б. О. Унбегауна, І. Боршак привносить критичні нотатки про українознавчі праці таких авторів, як: Б. О. Унбегаун (стор. 161, 222), Р. Смаль-Стоцький (162, 223, 227), Е. Віттер (168), Я. Рудницький (174, 223), К. О. Фальк (183, 184, 185), В. Чапленко (189, 222, 224, 233), І. Огієнко (189, 223, 226), Енциклопедія Українознавства (221, 222, 224, 226, 233), Дейна (222), Ю. Шерех (222, 225), В. Борковський (222), Г. Сімсон (222, 227), В. Курашкевич (223), С. Бонк (223), П. Ковалів (224, 227), О. Білецький (224), о. І. Янків (225), В. Гетт (225), П. Мейнінг (225, 226), П. Кувлі (225), М. Неврлі (225), І. Боршак (225, 227, 229), Я. Славутич (225), Л. Білецький (225), А. Пали Укр. В. Акад. Наук (230), С. Горинський (225), "Історія" І. Тиктора (226), Д. Філомеля (227), В. Девченко (227), В. Пашуто (227), Г. Бабушкіна (228), Науковий збірник УВУ (228), В. Січинський (228, 233), О. Оглоблін (228), П. Гербильський (228, 229), Л. Нікіфоров (229), І. Гуржів (229), А. Яковлів (229), В. Голобуцький (229), "Український народ у вітчизняній війні 1812 р." (230), Б. Круницький (230, 232), А. Барабой (230), Ф. Шевченко (230), "Визначні жінки України" (231), Ф. Лось (231), В. Мартинець (231), Б. Двінов (231), В. Гаген (231), «Ukrainian Resistance» (231) А. Амман (Т. Іс.) (231), «Analecta Oecumenis S. Basilii Magni» (231, 232) Г. Петрович (232), І. Прашко (232), М. Соловій (232), І. Решетар (232), Д. Джанарізе (232), В. Петров (232), М. Фасмер (232), Г. Махов (233), Я. Пастернак (233), О. Кошиць (233), П. Маценко (233).

● *Piotr S. Wandycz* з Кракова описує в ілюстр. тонах добродійства, що їх мали українські землі від Люблинської унії («Les Cahiers de Bruges», № 2, Червень, 1951, стор. 33-38).

● Архівне Управління УРСР видало російською мовою працю: "Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов". (Київ, 1950, стор. 387), що є важливий причинок до історії революційного руху в Україні, але руху суто російського чи русифікованого. В збірнику 107 документів, що деякі з них з'являються вперше. З суто технічного боку праці культура й мова в ній важка. Очевидячки, що про класичні праці О. Гермайзе й М. Яворського навіть не згадано.

● Паризький польський місячник «Kultura» (1951, № 11/49, стор. 106-118) видрукував цікаву статтю Якуба Гюффмана про «Rocznik Wołyński», що виходив 1930-1939 рр. і що є неабияке джерело для українознавства.

У тому самому журналі (1952, № 4/54, стор. 46-60) знаходимо вдумливу статтю Юзефа Лободовського про "Українську еміграційну літературу".

НАДІСЛАНЕ ДО РЕДАКЦІЇ

Анатоль Галак. Пахомі. Буенос-Айрес, 1951, стор. 128. Видавництво Миколи Денисюка.

Юрій Тис. Симфонія землі. Буенос-Айрес, 1951, 12°, стор. 128. Те саме видавництво.

Володимир Добошенко. Огнище української науки. Наукове Товариство Імені Т. Шевченка. Нью-Йорк — Філадельфія, 1951, 8°, стор. 116 (6 портретів).

Юрій Дичин. Американське малоросійство (Публіцистичний репортаж). Видавництво "Україна", S. L. (Neu Ulm), 1951, 16°, стор. 51.

О. Ohloblyn. Western Europe and the Ukrainian Baroque. An aspect of cultural influences at the time of Hetman Ivan Mazepa. (Відбитка з «The annals of the ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» vol. I. № 2, 1951, стор. 127-137).

П. Філюнович. Українська стихія в творчості Гоголя. Вінніпег, 1952, 8°, стор. 28 («Slavistica» № 13).

Watson Kirkconnell. Common English loan words in East European Languages. Winnipeg, 1952, 8°, стор. 20 («Slavistica» № 14).

о. Свєвастіян Сабол. ЧСВВ. Першество Пали і Вселенські Собори. Нью-Йорк, 1952, 16°, стор. 36.

Цена — 275 frs.
Prix